

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ ВА
АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ НОМИДАГИ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

اوزبکستان سن. س. ر. فنلر آکادیمیاسی، ا. س. پوشکین نامیداگی
قیل و ادابیات انستیتوتی و آبوریحان بیرونی نامیداگی شرق شوناسلیک اد

محمود کاشغری

دیوان لغت‌البرکات

تورکی سوزلر دیوانی

اوج نوم ایکه

II نوم

ترجیمان و نشرگا طیارلادیچی
فیلولوگیه فنلری کاندیداتی
صالیح مطایبوف

МАҲМУД КОШҒАРИЙ

ТУРКИЙ СУЗЛАР ДЕВОНИ
(ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ ТУРК)

УЧ ТОМЛИК

II ТОМ

Таржимон ва нашрга таълоғчи
филология фанлари кандидати
С. М. МУТАЛЛАБОВ

اوزبکستان سن. س. ر. فنلر آکادیمیاسی نشریاتی
تاشکند ۱۹۶۳ یل

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ — 1963

Таржимамизда айрим сўзларга изоҳ бера боришни икки жиҳатдан муносиб кўрдик. Биринчидан, девондаги кўпчилик сўзлар ҳозирги ўзбек адабий тилида мавжуд бўлса ҳам, баъзилари фақат айрим диалектларда ёки қадимги классик адабиётларда сақланиб қолган. Масалан, ўраб боғлаш маъносидаги *турмакламак* сўзи ҳозирги ўзбек адабий тилида кам учраса-да, бу сўз диалектларда барқарордир, чунки, Тошкентнинг баъзи районларида, Сузоқ, Андижон, Ойимқишлоқ ва бошқа жойларда бу сўз тўла сақланган. Чунончи: *Сочини тўрмаклаб олибди, этагини тўрмаклаб қўйибди* каби. Қўшнинг куёвга унашиб қўйган ўн саккиз яшар қизи сочини турмаклаб, билагини шимариб, айвонни супурар эди (Насриддин афанди латифалари, Т., 1960, 44-бет). Бундай сўзларнинг, бир тарафдан, маъноси кўпчиликка номаълум бўлса, иккинчидан, бу хил сўзларнинг талаффузи ва имлоси ноаниқдир. Бу хил сўзларнинг маъносини, талаффуз ва имлосини аниқлашда бирдан-бир осон ва тўғри йўл шу хил сўзларнинг диалектларда ва классик адабиётлардаги мисолларини бериб изоҳлашдир. Бинобарин, биз шу усулни қўлладик. Масалан, бу сўз Навоий асарларида ҳам қўлланади. Бу сўзнинг имло ва талаффузи ҳам қатъийдир.

Заъфдин ўрамачи домига йиқилгоч чирманиб,
Ул чибиндек турмади ҳар ён танимини айлланиб.

Демак, бу хил изоҳ ишимизга зарурий аниқлик киритувчи аҳамиятга эгадир.

Иккинчидан, девон материалларини ҳозирги тилга ҳар томонлама пухта қиёс қилиб текшириш каби муҳим вазифа ҳануз очиқ қолмоқда. Бу ҳол (девон устида жиддий иш олиб борилмаслик) баъзан қўпол хатоларга сабаб бўлмоқда. Баъзи кишилар уни бир тарафлама юзаки ўрганиш билан нотўғри хулосалар чиқармоқдалар. Баъзилар бу асарни уйғурча деб ҳукм чиқарсалар. (Броккельман), бошқалар туркманча ва бошқача деб тахмин қилаётирлар.

Девонни бирор тилга нисбат бериш учун уни морфологик, диалектологик, лексик, грамматик томондан қиёсий текшириб, пухта хулосалар чиқариш керак. Бу хил иш ҳануз ишланмаган, лекин тилшунос олимларимизнинг кечиктиришлари мумкин бўлмаган актуал вазифаларидан биридир.

Бизнинг бу изоҳларимиз ана шу муҳим вазифанинг бир томонини аниқлашга ёрдам беради. Масалан, «Девону луғотит турк»да изоҳланган *йиғламоқ*, *сихтамоқ* сўзлари ҳозирги тилимизгача тўла сақланган сўзлардандир. Лекин бу сўзларни қўллашда маълум фарқлар ҳам юзага келган. Чунончи, *сихтамоқ* сўзини Маҳмуд Кошғарий *йиғламоқ*нинг синоними каби изоҳлаган. *Кизи қамуғ*

сихташди— ҳамма одамлар *йиғлашди*. (Қ. II т., 166-бет). *Сихтамоқ* сўзи ҳозирги тилда қаттиқ *йиғламоқ* маъносидадир. Бу сўз маъносидаги бундай ўзгариш Навоий давридаёқ бошланган эди. Бу сўз Навоийда ҳам шу маънода қўлланган эди.

Йиғлатти мени демайки, *сихтатти* мени

(Навоий, *Муҳокаматул луғатайн*, 20-бет).

Шунинг билан бирга Маҳмуд Кошғарий бу сўзни ғ лик варианты ҳам бор деб изоҳ берган. Бу вариант ҳам ҳозирги ўзбек тилида барқарордир. *Йиғи-сиғи* дегандаги каби. Бу хил изоҳлар синонимлар тарихи, сўз маъноси устида ишлаётган тилшунос олимларнинг диққатини девонга жалб қилиш учун ҳам муҳим бўлганидек, девондаги сўзларнинг етиб келиши ҳақида баъзи намуналар сифатида ҳам муҳимдир.

С. МУТАЛЛИБОВ

БИСМИЛЛОҲИР РАҲМОНИР РАҲИМ
СОЛИМ¹ ФЕЪЛЛАР БЎЛИМИ

ИККИ ҲАРФЛИЛАР БОБИ

تَبَدَّى та п д і — топинди. قُلُّ تَنكِرَى كَا تَبَدَّى Қул тэнригә тап-
дї² — банда худога топинди, ибодат қилди. اَلْ
تَبَدَّى ол ханқа тапдї — у хонга хизмат қилди.
Бошқаларга ҳам шундай³. اَلْ نَانِكْنَى تَبَدَّى олнэцнї
тапдї — у йўқолган нарсани топди. (تَبَارُ تَبْمَاقُ) та-
пар, тапмақ).

تَبَدَّى т э п д і — тепди. اَلْ قُلَيْنُ تَبَدَّى ол қулін тэпдї — у қу-
лини тепди. (تَبَارُ تَبْمَاكُ) тэпәр, тэпмәк).

جَبَدَّى ч а п д і — сузди. اَر سُوْفُدَا جَبَدَّى эр суwда чадї —
одам сувда сузди.

جَبَدَّى ч а п д і — секин урди. اَلْ اَتْنَى جَبَقُ بَيْرَلَا جَبَدَّى ол аг-
нї чїбїқ бїрлā чадї — у отни чивїқ билан секингина
урди. [4] جَمَقُ (*) تَتَّ بَيْنِنُ جَبَدَّى чумақ тат бојнїн чап-
дї — мусулмон-кофирнинг бўйнига урди⁵ (уйғурча).

¹ Таркибида ۛ ҳамза ۛ، و، ا، ۛ ҳарфларидан бирортаси бўлмаган, бирор ҳар-
фи ҳам икки марта такрорланмаган сўзлар „солим феъллар“ деб аталади.

² Ҳозир жонли тилда топинмоқ шаклида қўлланадиган сўз шу ўзакдандир.

³ Бошқа гапларда ҳам шу маънода ишлатилади дейилмоқчи.

⁴ Бу ерда бир аниқсизлик белгиси бор.

⁵ Аслида бу гапнинг таржимаси уйғур чумақ бўйнига урди бўлиши керак
эди. Лекин биз Маҳмуд Кошғарийнинг изоҳига кўра таржима қилдик.

جَبْدِي чапдї—чапл ади. أَرَأَيْتَ جَبْدِي эр эwin чапдї—

одам уйини (уй деворини) суюқ лой билан чап-
лади (جَبْمَاقُ جَبَّارُ чапар, чапмақ).

سَبْدِي сабдї—ўтказди. يَبِجِي يَكْنَا سَبْدِي jıci jıgnā саб-

дї—тикувчи нинага ип киритди, ўтказди.

سَبْدِي сабдї—еткизди. أَلْ قُشْ قَتْنُ سَبْدِي ол қуш қа-

натін сабдї—у қушнинг қанотини етиштирди.
Қисқа ёки кам бўлган нарса ўз жинсидан бошқа
бир нарса билан улаб тўлдирилиши, бутунлани-
шига нисбатан ҳам бу сўз қўлланади. (سَبَّارُ سَبْمَاقُ)
сабар, сабмақ).

قَبْدِي қапдї—ечиб олди, шилиб олди. أَر تُونُ قَبْدِي эр

тон қапдї—киши тўнни шилиб олди. Бошқаларга
нисбатан ҳам шундай. (قَبْمَاقُ قَبَّارُ қапар, қапмақ).

يَيْلُ قَبْدِي қапдї: أَغْلَانِغُ يَيْلُ قَبْدِي оғланіғ jəi қапдї—

бола бошига ел (жин яра) тегди. Тўн ва тўнга
ўхшаш нарсаларни шамол қўзғотишига ҳам бу
сўз қўлланади. (قَبْمَاقُ قَبَّارُ қапар, қапмақ).

قَبْدِي қопдї—оёққа турди. أَر يُقَارُو قَبْدِي эр жоқару

қопдї—одам жойидан турди, оёққа босди. (قَبَّارُ)
қопар, қопмақ).

قَبْدِي қопдї—турди, қўзғолди. تُوبِي نُسْبِي قَبْدِي тўбї қоп-

дї—шамол турди, қўзғолди. (قَبْمَاقُ قَبَّارُ қопар,
қопмақ).

قَبْدِي қопдї—парвоз қилди. قُشْ قَبْدِي қуш қопдї—қуш

парвоз қилди. Бошқаси ҳам шундай. (قَبْمَاقُ قَبَّارُ)
қопар, қопмақ).

بَجْدِي бїчдї—кесди أَرَأَتْ بَجْدِي эрэт бїчдї—одам гўшт

кесди. Бошқа нарсани кесишга ҳам бу сўз қўл-
ланади. (بَجْمَاقُ بَجَّارُ бїчар, бїчмақ).

سَجْمِي сачтїм—сочдим. مَنْ يَبَّارُ سَجْمِي мэн jїпар сачтїм—

мен ипор ва бошқаларни сочдим.

سَجْدِي сачдї—أَلْ أَفْكَ سَوْفُ سَجْدِي ол эwгä суw сачдї—

у уйга (ҳовлига) суw сепди. Бошқаси ҳам шундай.
(سَجْمَاقُ سَجَّارُ сачар, сачмақ.)

سَجْدِي сїчдї—чичди. أَر سَجْدِي эр сїчдї—одам чичди.

Бошқаси ҳам шундай. (سَجْمَاقُ سَجَّارُ сїчар, сїчмақ).

قَجْدِي қачдї—қочди. أَر قَجْدِي эр қачдї—одам қочди.

Бошқаси ҳам шундай. (قَجْمَاقُ قَجَّارُ қачар,
қачмақ).

قُجْدِي қучдї—қучди, қучоқлади أَلْ مَنِي قُجْدِي ол мэнї

қучдї—у мени қучоқлади. (قُجْمَاقُ قُجَّارُ қучар,
қучмақ).

كَجْتِي кэчтї—кечди, ўтди. أَيُّ كُونُ كَجْتِي аj, кўн кэчтї—
ой, кун ўтди.

كَجْتِي кэчтї—кечди. أَر سَوْفُ كَجْتِي эр суw кэчтї—
одам суw кечди. Бошқаларга ҳам шундай. (كَجْمَاقُ)
кэчар, кэчмақ).

كَجْتِي кэчтї—кечди, ўтди, ўлди. أَر كَجْتِي эр кэчтї—

одам ўтди, ўлди. (كَجْمَاقُ كَجَّارُ кэчар, кэчмақ).

كُجْتِي кўчтї—кўчди. سُ سَوْ كُجْتِي сў кўчтї—аскар кўчди.

Бошқаларга нисбатан ҳам шундай. (كُجَارُ كُجْمَاكُ)
кӧчӧр, кӧчмӧк).

Нутқни ёқимли қилиш учун охири қаттиқ ҳарфлар билан битган ўзақлардан ясалган ўтган замон феъли қўшимчасидаги д ни т га алмаштириш тўғрироқдир. П, ч, қ, к ҳарфлари қаттиқ ҳарфлардир. Булардан бошқа ҳарфларда ўтган замон феъл қўшимчасини д билан ёзиш ҳам муносиброқдир. Шеърда шундай келган: .

تُنْلَا بِلَا كُجَالِمِ   يَمِرْ سُنْ كُجَالِمِ
تَرَكَوْكَ سُنْ اِجَالِمِ   يَشْغَا يَغِي اَقْلَسُونِ

Tūnlā bilā kōčālim
Jamar suwīn kōčālim
Tərädcük suwīn içālim
Juwға jaғī uwulсun

Кечаси билан кўчайлик. Ямар сувини кечайлик, бу бир водийдир. Қайнаб чиқаётган сувини ичайлик. Бизга итоат қилмайдиган душман парча-парча бўлсин.

بَرْدِي бардī — борди. اَلْ اَفْكَا بَرْدِي ол ӧwgӧ бардī — уйга борди. Бошқаларга ҳам шундай. (بَرِيرِ).
(барир, бармақ).

بُرْدِي бурдī — бурди اَلْ يَنْجِقْ اَغْزِي بُرْدِي ол жанчуқ ағзī бӯрдī — яъни ёнчиқ — тўрваннинг бошини — оғзини бурди. Иштонбоғ ва шунга ўхшаган бошқаларни буриш учун ҳам шу сўз қўлланади.
(بُرْمَاكُ бӯрӧр, бӯрмӧк).

بُرْدِي бурдī — бурқиради. يِبَار بُرْدِي jīпар бурдī — мушк

ҳиди чиқди, бурқиради, гуркуради. Шунингдек ҳар бир хушбўй нарсанинг ҳиди чиқишига ҳам бу сўз қўлланади. (بُرْمَاقُ) бурар, бурмақ).
بُرْدِي бурдī — кўтарилди, чиқди. سُوْفُ بُرْدِي суw бурдī — сувнинг буғи чиқди, сувнинг буғи кўтарилди. Бошқаси ҳам шундай. (بُرْمَاقُ) бурар, бурмақ).

تُرْدِي турдī — турди. اَر يِقَارُو تُرْدِي ӧр joқару турдī — одам тикка турди, тиккайди. (تُرْمَاقُ) турур, турмақ).

تُرْدِي турдī — ёғди, пайдо бўлди. تُمَانُ تُرْدِي туман турдī — туман пайдо бўлди. (تُرْمَاقُ) турур, турмақ).

تُرُرُ турур — ўтган замон формаси ва масдар шакли йўқ, келажак замон феълдир. У сила маънисидадир. اَلْ تَاشُ تُرُرُ ол таш турур — у тошдир. اَلْ قُشُّ تُرُرُ ол қуш турур — у қушдир. Бу сила⁶ — тамомловчидир. Арабча يَنْبَغِي ярашади деган сўзга тўғри келади. Унинг ҳам ўтган замон ва масдар формаси йўқдир.

تُرْدِي турдī — тугди, ўради. اَلْ يَتِيكُ تُرْدِي ол битик тўрдī?

⁶ Маҳмуд Кошғарийнинг бу сўз ҳақидаги изоҳида бир оз аниқсизлик бор. Унда бир тарафдан ўтган замон ва масдар формаси бўлмаган, келаси замон феъли деб изоҳланса, иккинчидан сила деб ҳам уқтирилган. Лекин силага тамомловчи тарзда маъно берилган. Ҳақиқатда ҳам, бу сўз шу текстда сила — тамомловчи маъносидадир. Шунинг учун буни арабча феъли жомид **فعل جامد** га қиёс қилиш ҳам қулайсиздир.

⁷ Бу сўз ўраб тугмоқ маъносида Навоийда ҳам учрайди:

Заъфдин ўргамчи домига йиқилғоч чирманиб,
Ул чибиндек турмади ҳар ён танимни айланиб.

— у китобни ўраб тугди, ўради. Бошқаларга ҳам шундай. (تۇرۇر. تۇرماк) тўррар, тўрмәк).

سردى с э р д і — сабр қилди. ол с э р д і — у бир ишда сабр қилди. (سرامك) сэррар, сэрмәк).

سردى с ў р д і — ҳайдади, чоптирди [суриб кетди маъносида қўлланади]. ол ат с ў р д і — у отни чоптирди. Бошқаси ҳам шундай.

سردى с ў р д і — ҳайдади. эр итг с ў р д і⁸ — одам итини сурди, ҳайдади. Бошқаси ҳам шундай. Амир одамни шаҳардан сургун қилганда ҳам сурди дейилади. (سرامك) сўррар, сўрмәк).

قردى қ у р д і — тўплади. хан сўсин қ у р д і — шоҳ аскарини тўплади, тартибга солди. خان جواج қ у р д і хан жувај қ у р д і — хон чодир қ у р д и, ёйди (قوماق) қураар, қурмақ).

قردى қ і р д і — қирди. эр яэриг қ і р д і — киши ерни қирди. Бошқаси ҳам шундай (قوماق) қіраар, қірмақ).

قردى қ у р д і — қурди. эр ја қ у р д і — одам ёй қурди [отишга ҳозирлади] (قوماق) қураар, қурмақ).

كردى к э р д і — керди, чўзди. эр яп к э р д і — одам уни керди, чўзди. Бошқаси ҳам шундай.

كردى к э р д і — керди, кенгайтирди. بگك يول كوردى бэг јол кэрді — одам амир учун йўлни кенгайтирди. Нотаниш одам ўтмасин учун, кузатиш жойларига одамлар қўйишдир. Амир душмандан қўрққанда, бу иш қилинади.

كردى к э р д і — вовиллади. ايت كوردى ит кэрді — ит вовиллади (қарлуқча) (كرامك) кэррар, кэрмәк).

كردى к ө р д і — кўрди. ол мени к ө р д і — у мени кўрди. (كرامك) көррар, көрмәк).

Мақолда шундай келган: يوزگا كوما اردم تالا көрмә, эрзәм тiä — юзига қарама, фазилатини (илмини, ахлоқини) иста (тила).

كردى к і р д і — кирди. ол эwgä кирдi — у уйга кирди. Бошқага ҳам шундай. (كرامك) киррар, кирмәк).

بزدى б э з д і — безди, титради. эр тумлигдін б э з д і⁹ — одам совуқдан безди, титради. Бошқаси ҳам шундай. (بزمك) бэзрар, бэзмәк).

بزدى б у з д і — бузди. ол эw буздi — у уй бузди. Бошқаси ҳам шундай. (بوماق) бузар, бузмақ).

تزدى т э з д і — қочди. кэјік т э з д і — кийик қочди. Бошқаси ҳам шундай. (تزامك) тэзрар, тэзмәк).

⁸ Навоийда ҳам бу сўз айни маънода қўлланган:

Тарки ишқ этдим, мени ишқ аҳли хайлидин сўрунг,
Чиқмасам таъну жафо тоши бошимга ёғдурунг.

⁹ Ҳозирги тилда *юрак олдирмоқ, тоқатсизланмоқ, эзилмоқ* маъноларида қўлланадиган *безилламоқ, безмоқ* сўзи ана шу ўзакдан бўлса керак.

تۇزدى تۇзді — тузди, тузатди. بېگ ايلن تۇردى бəг әлiн тўзді—амир вилюятини қурди. (تۇرار. تۇزәр, тўзмәк).

تۇزدى تۇзді — текислади, тўғрилади. ال ييرك تۇردى ол jәriг тўзді — у ерни текислади. Бошқаси ҳам шундай. (تۇرار. تۇزәр, тўзмәк).

تىزدى тiздi — тизди. ال ينجو تۇردى ол jiнjү тiздi — у марваридни тизди. Биров сўз тузса, шеър ёзса ҳам, (تۇرار. تۇرماк) ол сөз тiздi дейилади. (تۇرар. تۇرмак) тiзәр, тiзмәк).

چۇردى чiждi — пастланди; типирчилади. يغرلغ ات چۇردى jaғiрлiғ ат чiждi — яғир от миниш олдида орқасини аяб типирчилади, пастланди. Ҳар бир яғир ҳайвон ҳам юк ортмоқчи бўлганда шундай қилади. Бу сўз икки жағ орасидаги ж — ж билан та-лаффуз этилади (چۇرار. چۇرماк) чiжәр, чiжмак).

چۇردى чoждi — чўзди. ارواغت يپ چۇردى урағут jiп чoждi — хотин ипни чўзди. Қўй ичаги, арқон каби тортиб чўзиш мумкин бўлган ҳар бир нарсага ҳам бу сўз қўлланади. Бу сўз ҳам икки жағ орасидаги ж — ж билан айтилади. (چۇرар. چۇرماк) чoжәр, чoжмак).

سۇزدى сۇзди — сузди, тинитди. ال سوف سۇردى ол суw сўзди — у сув сузди, сувни тинитди. Бошқаси ҳам шундай. (سۇرар. سۇрмак) сўзәр, сўзмәк).

سۇزدى сiздi — эриди, ياغ سۇردى jaғ сiздi¹⁰ — ёғ эриди. Бошқаси ҳам шундай.

سۇزدى сiздi — тиф урди. كۇن سۇردى кун сiздi¹¹ — кун тиф урди, кун кўринди. سۇگل سۇردى сoғәli сiздi — касал озди, заифлашди. (سۇرماق) сiзар, сiзмак).

قۇزدى қазди — қазиди. ار ارق قۇردى әр арiқ қазди — одам ариқ қазиди. Бошқаси ҳам шундай. ات قۇردى ат қазди — от сувлуғини чайнаб олдинги икки оёқлари билан [турган жойида] ер қазиди. (قۇرار) қазар, қазмак).

кۇزدى кәздi — қазиди. ال ييرك كۇردى ол jәriг кәздi — ерни қазиб, айланиб юрди. (кۇрмак) кәзәр, кәзмәк).

باسدى басди — қора босди, босинқиради, уйқусиради. انى بورت باسدى анi бурт басди — уни [кўкрагини ерга босиб ётиш натижасида] қора босди, босинқиради.

باسدى басди — қаҳр қилди. بېگ ايل باسدى бəг әli басди — амир халққа қора босгандай қаҳр қилди.

باسدى басди — босди. بېگني يغي باسدى бəгнi jaғi басди — бекни кечаси душман босди. Бошқаси ҳам шундай.

باسدى басди — босди. ار قيزغ باسدى әр қiзiғ басди — одам қизни босди, устига чиқди.

¹⁰ Бу сўзни Басим Аталай ёзма нусхадa *سۇزدى* сўзди деб изоҳ берган. (Қ. Девон. II том, 9-бет).

پیشدی пішді — пишитди. *آر قىمىز بىشى* әр қиміз пішді — киши қимиз пишитди. Яъни, қимизни етилтириш учун пишитди. (*پىشار بىشماق* пішар, пішмақ).

تاشدى ташді — тошди. *اشىچ تاشدى* ашіч ташді — қозон қайнади, тошди.

تاشدى ташді — тошди *سوف تاشدى* суw ташді — сув ариқдан ёки идишдан тошди. (*تاشار تاشماق*) ташар, ташмақ).

توشدى тушді: *ال منكا تاشدى* ол мәнә тушді — у менга дуч келди, мени кўрди (*توشار تاشماق*) тушар, тушмақ).

توشدى тўшді: *ار اتن تاشدى* әр аттін тўшді — одам отдан йиқилиб тушди. *ار تامدن تاشدى* әр тамдін тўшді. Одам девордан тушди. Отдан тушишга ҳам шу сўз қўлланади. Ҳар нарсанинг ўз жойидан тушишига ҳам бу сўз қўлланади. (*тўшар ташмак*).

تَكَرَّأَ اَلْبِ اَكْرَلِمَ
اَتْنِ تَشْبِ يَكْرَالِمَ
اَرْسَلَنَ لِيُو كُكْرَلِمَ
كُوچى اَتْنِ كَفْلَسُون

Тәгрә аліб әгрәлим

Аттін¹⁴ тўшуб југрәлим

Арсланлају көкрәлим¹⁵

Күчі анін көвилсүн.

¹⁴ — *аттін* сўзи бу ерда чиқиш келишиги функциясидадир. Асли *отдин* бўлиб сингиш — ассимиляция натижасида сўнги д т га айланган. Ассимиляция ҳодисаси у давр тилида кенг тарқалган эди.

¹⁵ *Кўкрамак* — [баланд овоз билан бақирмоқ, бўқирмоқ] демакдир. Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра, бу сўз дастлаб арслон бақирғига, булут то-

Атрофни ўраб олиб, душман йўлини кесиб қўяйлик. Отдан тушиб, ғазаб билан (душманга) ҳамла қилайлик. Арслонлардек наъра тортайлик, бу ҳаракатимиздан душман кучи кесилиб заифлашсин. Мақолда шундай ишлатилган *ايشك سنكاك سوتكا* *әwāk siçāk sūtka* тўшүр — шошқоқ пашша сутга тушади (ва ғарқ бўлиб ўлади). Бу мақол ишда шошмасликка ундаб айтилади.

سەشى сәшді — *اتن كىشن سشى* әр аттін кішән сәшді — одам отнинг тушовини ечди. Боғидан ечилган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (*сәшар сашмак*).

قوشدى қошді — *ال قویقا اجکو قشى* ол қојқа эчкү қошді — у қўйга эчкини қўшоқ қилди. Ҳар бир нарсани бошқа бир нарсага қўшоқ қилиниши, бир-бирига ҳамроҳ қилинишига ҳам бу сўз қўлланади.

вушига, туя бўқиришига қўлланган бўлса, сўнгрөк истиора равишда айғирлар кишнашига ҳам қўлланган. Навоийда бу сўз шундай учрайди:

Ғам хазонидә тўкармен ашқлар тортиб грев

Навбаҳор андоққи ёғқойлар булутлар *кўкрашиб*.

(„Бадойиул васат“, 63-ғазал)

Бунда Навоий ўзининг доду фарёдини булутлар бўқиришига ўхшатган. Шу билан бирга бу маъно Навоийда *ўкурмак* шакли билан ҳам ифодаланган. *Булут янглиғ ўкурмак* („Муҳокаматул луғатайн“).

¹⁶ Бу ибордаги *اتن* сўзи диққат талаб масаладир. Бу сўз бу шаклда чиқиш келишиги тарзида, *оттин* функциясидадир. Ҳолбуки, М. К. таржимасига кўра, бу сўз бу гапда чиқиш келишиги функциясида эмас, қаратқич келишиги функциясидадир. Биз бу сўзнинг ҳам ўз шаклини сақладик, таржимада ҳам айни М. К. изоҳини сақладик.

سغدى سىغدi — сiгди. بوسوز كنگلكا سغدى бу сiз кiнiгiгi
 سغدى سىغدi — сiгди. اون قابقا سغدى ун қапқа сiгдi —
 سغدى سىغدi — сiгди. Бошқа нарсалар учун ҳам бу сiз
 قۇللاناди. (سغماق. سغار. سىگار, сiгмақ).
 تغدى تەwdi — ол iтiг сiшқа
 تغدى تەwdi — у гiштни сiхга тiздi, сiхга тортди.
 Бошқаси ҳам шундай. (تغماق).
 سغدى سەwdi — севди. ال مني سغدى ол мiни сiwdi —
 у мени севти. (سغماق. سغار. سەwар, сiwmiк).
 تىغان يىگىرگن تىگوس سغماق
 سغدى سەwmiс — югiрик (чопқир) тозини тулки севмайди.
 Чунки този тулкини олади. Бу мақолни замон-
 дошлари орасида илмли бiлиб, уларнинг хасад ва
 душманликларига дучор бiлган кишига айтилади.
 قۇدى قۇwdi — қувди. ات كىيىكىنى قۇدى
 قۇدى قۇwdi — ит кийикни қувди. Орқасидан қувилган ҳар
 нарсага ҳам бу сiз қўлланади. (قۇماق).
 قۇвар, қуwмақ).
 كەدى كەwdi — чайналиб сiзлади. ар سوزك كەدى
 ар сiзiг кiwdi — одам тутулиб, чайналиб сiзлади,
 асли: تانجونى كەدى танјунi кiwdi — луқмани чай-
 налади деган иборадан олингандир. (كەغار).
 كەwар, кiwmiк).
 بقدى бақдi — боқди. ال منكا بقدى ол мiнi бақдi — у

ол jiр қошдi — у газал, шеър iзди.
 (بىر قشمدى).
 بوغدi — бiгди, хафа қилди. ال آرني بغدى ол iр-
 ни боғдi — у одамни бiгди. Бошқаси ҳам шундай.
 (بغماق).
 بوغار, боғар, боғмақ).
 تۇغدi — туғди. كون تۇغدى кiн туғдi — кун туғ-
 ди — қуiш чиқди. اغل تۇغدى оғул туғдi — уғил ту-
 гилди. Мақолда шундай келган: موش اغلي مياو تغار
 муш оғлi мујав туғар — мушукнинг боласи она-
 сига ўхшаб миiвлайди. Бу мақол хулқи ота-
 синикига ўхшаган болага нисбатан қўлланади.
 (تغماق).
 تىغار, туғар, туғмақ).
 تىغدi — iтмас қилди. اق بشقن تاش تغدى оқ ба-
 шақин таш тiгдi — тош ўқнинг iткирлигини кес-
 ди, iтмас қилди, кеткизди, яъни дамани қай-
 тарди. (تغماق).
 تىгар, тiгмақ).
 جىغدi — боғлади. ال نركاك جىغدى ол тургiк jiгдi—
 у кийим ва кийимга ўхшаш юкларни бир орқа
 қилиб йиғиб боғлади. Бошқаси ҳам шундай.
 (جىغماق).
 جىгар, jiгмақ).
 ساغدى сағдi — соғди. Бошқаси ҳам шундай
 ار قوی سغدى ар қуi сiгдi — одам қуi соғди. (سغماق).
 сағар, сағмақ).
 سوغدى суғдi — ясади. ال قوی دن قوت سغدى ол қој-
 дан қурут суғдi — у қуi сутидан қурт олди, қилди.
 Бу сiзнинг асли سغردى суғурдидир. (سغماق).
 суғар, суғмақ).

* Бу сiзнинг iзлишида аниқсизлик бор.

менга боқди, қаради. (*بَقَارُ* бақар, бақ-мақ).

بُقْدِي буқдї — букди. *أَلْ أَدَاقِنُ بُقْدِي* ол азақін буқ-дї¹⁷ — у оёғини букди, йиғиб, буклаб ўтирди. (*بُقْمَاقُ* буқар, буқмақ).

تَقْدِي тїқдї — тиқди. *أَلْ قَبْقَا أُونُ تَقْدِي* ол қапқа ун тїқдї — у қопга [идишга]ун тиқди. Идишга тиқиб солинган ҳар нарсага ҳам шу сўз қўлланади. Гужумлари тиғиз, тиқиқ ва сиқилишиб турадиган узум бошига *تَقْمَا أُزْمُ* тїқма ўзўм — гуж узум дейилади.

تَقْدِي тақдї — боғлади. *أَرُ بَرُنْدُقُ بَتْلُوْقَا تَقْدِي* эр бурундуқ бутлуқа тақдї — туя бурнининг юшоқ жойига бурундуқ тақди, боғлади (ўғузча). Ҳар бир нарсани бирор нарсага боғлашга ҳам бу сўз қўлланади. (*تَقْمَاقُ* тақар, тақмақ).

جَقْدِي чақдї — чақди, эшиттирди. *أَلْ سُوْرُكُكُ أَيَكُ قَلَاْقَا* ол сўзўг анїн қулаққа чақдї — у сўзни унинг қулоғига эшиттирди (ўғузча). *أَلْ اِكِّي كِشِي أَرَا جَقْدِي* ол іккі кіші ара чақдї — у икки кишининг орасини бузди. *أَلْ جَقْمَاقُ جَقْدِي* ол чақмақ¹⁸ чақдї — у чақ-

моқ чақди. (*جَقْمَاقُ* *جَقَارُ* чақар, чақмақ). Чақмоқ сўзи ҳам масдар, ҳам исмдир.

جَقْدِي чуқдї — отилди, ташланди. *قُشُ جَقْدِي* қуш чуқдї — қуш ташланди. (*جَقْمَاقُ* *جَقَارُ* чуқар, чуқмақ). Шеърда шундай келган:

أَرَنْ قَمِغَ أَرْتَدِي نَانِكَلَرُ أَدُو

تَقَارُ كُرْبُ أُسْنُ¹⁹ لِيُوْ أَسْ كَا جَقَارُ

Эрән қамуғ артадї нәнләр узу,

Tawar көрүб усунлажу эсгә чуқар.

Бойликка тама қилиб, суқланиб кишиларнинг ахлоқи бузилди. Молни кўргач, насир қуши [бургут] ўлимтик устига отилгани каби мол устига отилдилар.

جَقْدِي чїқдї — чиқди. *أَرُ أَقْدُنُ جَقْدِي* эр эвдін чїқдї — одам уйдан чиқди. Бошқаси ҳам шундай. Мақолда шундай келган:

كُوْجُ أَلْدِيْنُ كِرْسَا تُرُو تُنْكَلْكَ تَنْ جَقَارُ

Кўч алдін кирсә төрү тўнўктан чїқар — зулм эшикдан кирса, инсоф туйнукдан чиқади. (*جَقَارُ* *جَقْمَاقُ* чїқар, чїқмақ).

бир-бирига ишқаш бўлса, иккинчисида бировнинг сўзини бировга етказиш маъносидadır. Аммо у даврда *чақ* сўзи *ниш урмоқ* маъносида қўлланмаган. Ҳозирги ўзбек тилида 1-маъно тамом йўқолган. Бу ҳол техник тараққиёт талаби асосида юзага келган. Ҳозирги тилда *чақмоқ* сўзининг энг актив маъноси заҳарли ҳашаротнинг чақишидир. Демак, сўзлар маъносида маълум қонуният асосида ўзгариш юзага келади.

¹⁹ Бу сўз ҳақида босма нусхада бир аниқсизлик белгиси бор. Басим Аталай бунинг тўғри варианты *أَسْ* деб изоҳ берган (II том, 17-бет).

¹⁷ Ҳозирги тилда бу сўз *букди* тарзида қўлланади. Қ билан к алмашиниши ўзбек тили тарихида характерли ҳолдир. Чунончи, ҳозирги тилда *буқинмоқ* тарзида қўлланадиган сўз Навонийда *букунди* тарзида учрайди:

Чун меҳр келин каби ёшунди,

Тун ерга куёв каби букунди.

(„Хамса“).

¹⁸ *Чақмоқ* сўзининг дастлабки маъноси чақмоқтошни уриштириш эди. Сўнг кишиларни бир-бирига чақиш, *чақмачақарлик* маъносида ҳам қўлланган. Бунда ҳам бировни бировга чақиш, ишқаш маъноси бор. Биринчида предметни

Менга бу маломат етмас эдими, (бунинг устига) бу шўх қиз менга ўқ отмоқ истаиди.

تۇگدى تۇгди. *تۇگدى* тўгди — тугди. *تۇگدى* тўгди — тугди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (*تۇگار. تۇгмак*). Мақолда шундай

келган: *تلن تۇگمىشنى تىش بىلان تىش بىلان بوغانغان تىش بىلان* тилін тўгмишни тiş- шін јазмас — тил билан боғланган тиш билан ечил- мас. Бу мақолни ваъдага вафо қилишга ундаб ай- тилади.

تیکدی тикди, *تیکدی* тикди — эр тон тикди — эр тўн тикди²³. *اتىغ يىلان تىكتى* атіғ јілан тикди — отни илон чақди. Бошқаси ҳам шундай. Чаён чақса ҳам шундай. *эр јіғач тикди* — эр ёғоч тикди, эр дарахт ўтқазди. Тиккайтириб қўйилган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (*تیکмак. تیکмак*). Мақолда шундай келган: *تیکмакینجا* Тікмәгінча²⁴ ўнмәс, тиләмәгін- чә болмас — экилмагунча — дарахт ўтқазилмагунча, ҳосил унмайди (бирор мақсад кетидан юриб) ис- талмагунча, топилмайди, қўлга кирмайди. Бу ма- қол ишда мақсадга етишиш учун тиришмоқ керак деган маънода қўлланади.

²³ Сўнги даврларда *тикмоқ* ёлғиз кийимга нисбатангина эмас, жонли- ларга ҳам қўлланган:

Билгач ул сўзни хотири поки,
Тикти икки қўлин этиб чоки.

²⁴ Бу сўз *تیکмак* тарзида берилган бўлса ҳам, уни арабча иборага муво- фиқ, *تیکмак* тикмәгүнча тарзида тузилди.

چەكدى чёкди — чекди, нуқта қўйди. *ол битк* ол би- тик чёкди — у хатга нуқта қўйди.

چەكدى чёкди — қон олди. *ол отн* ол отін чёкди — у отнинг томиридан қон олди. (*چەкар. چەкар*). чёкмәк).

چەكدى чёкди — чўкди (тиз). *ол бёкка* ол бёккә чёк- ди — у бек олдида тиз чўкди.

چەكدى чёкди — чўкди. *تەۋەج* тәwәj чёкди — туя чўкди.

چەكدى чёкди — чўкди, ботди. *тәмур* суw- да чёкди — темир сувда чўкди. Бошқаси ҳам шун- дай. (*чەкар. چەкар*). чёкмәк).

چەكدى чёкди — боғлади. *ол тәргак* ол тәргәк ба- гін чёкди — у бўғчанинг боғини боғлади. Бошқаси ҳам шундай. (*чەкар. چەкар*). чёкмәк).

سۈكتى сөкті — сўкди. *ол јамағ* ол јамағ сөкті — у ямоқни кийимдан сўкиб бўлди. *ол афн* ол афн сөкті — у уйини (чодирини) сўкди (бузди). *ол бёкка* ол бёккә сөкті²⁵ — у бек олдида тиз чўкди. Бошқаси ҳам шундай. *сөкә* ол- тур — чўкка тушиб ўтир сўзи ҳам шундан олинган. (*сөкар. سۈكار*). сөкмәк).

²⁵ с ҳарфининг ч га алмашиниши тилимизда илгаридан сингиган ҳодиса экани маълум бўлса-да, унинг қадимги варианты ноаниқ эди. Левон материал- ларига кўра, с лик варианты қадимги экани аниқланди. Ҳозирги ўзбек тилида кўп сўзларда ҳар икки вариант қўлланиб юради. Соч—чоч, сичқон—чичқон, мусича—мучича ва бошқалар, лекин чўкди, чўкка сўзлари ҳар ерда қатъий ч билангина қўлланади, сўкди, сўкка вариантлари ҳеч қўлланилмайди. XI аср- да бу сўзлар ҳам икки вариантда учрайди.

سِكْتِي сикти — сикди. *أَرَاغْتَنِي سِكْتِي* эр урағутни сикти — эр хотинини жимо қилди. (*سِكَاكُ* *сикәр*, *сикмәк*).

بُلْدِي болди — топди. *أَلْ يَرِمَاقُ بُلْدِي* ол жармақ болди — у танга топди. Бошқаси ҳам шундай. (*بُلْمَاقُ* *блур*, *болмақ*).

بِلْدِي билди — билди, *أَلْ بِلَكْتُ بِلْدِي* ол билік²⁶ билди — у илм, ҳикматни билди. Бошқаси ҳам шундай. (*بِلْمَاقُ* *билпир*, *билмәк*). Арғулилар у билан *بَلُور* билур тарзида талаффуз қиладилар, бу бошқалар талаффузига тўғри келмайди.

تَلْدِي тәлди — тешди. *أَرُ تَامُ تَلْدِي* эр там тәлди — эр деворни тешди. Бошқаларга ҳам шундай.

تَلْدِي тәлди — қўшди. *أَلْ أَغْلَاقُ سَعْلَمًا تَلْدِي* ол оғлақғи сағлққа тәлди — у қўзиқоқни эмизиш учун совлуққа қўшди. Бу совлуқ қўйнинг сути қамайиб қолганда, ёки ўлиб, қўзи етим қолганда, кўриладиган чорадир. (*تَلْمَاقُ* *тәлпир*, *тәмләк*).

تَلْدِي тулди — урди, ўйнади. *بَلَا تَلْدِي* *أَرُ تَبَقْنِي أَذْرِي*²⁷

²⁶ *Илм*, *ҳикмат* маъноларидаги билік сўзи ҳозирги жонли тилда кўп учрамаса ҳам Навоийда тез учрайди:

Неча вақт анда мақом айлади,

Билик касбига ихтимом айлади.

(„Хамса“, 432-бет).

Билик аҳлидин анда роӣ истади.

Борди эса ихтиёр илиқдин,

Очилмас иш ул замон биліқдин.

(„Хамса“, 122-бет)

²⁷ Бу сўзлар қўлөзмада *تَلْمَاقُ* *تلماق* экани ҳақида Басим Аталай изоҳ берган. (Қ. II, 1, 22-бет).

эр тобқни аэри билә тулди — эр коптокни айри билан урди. Бу туркларга хос ўйиннинг бир тури бўлиб, ўйинчилар ўйиннинг олдин ўзидан бошланишини истаса, у коптокни шундай айри билан уради. Коптокни ким қаттиқ урса, ўйин ўша кишидан бошланади (чиллак уриш, (даста) ўйинида ҳам *تَلْدِي* тулди дейилади). (*تَلْمَاقُ* *тулар*, *тулмақ*).

تَلْدِي тилди — узунасига ёрди. *أَرُ يَرِنْدَاقُ تَلْدِي* эр жариндақ тилди — одам чармдан қайиш қирқиб олди. Узунасига тилинган ҳар бир нарса учун ҳам бу сўз қўлланади. (*تَلْمَاقُ* *тиллар*, *тилмақ*).

جَلْدِي чалди — чалди.²⁸ *أَلْ أَنِي جَلْدِي* ол ані чалди — у уни чалиб йиқитди. *أَلْ سُوْرُكُ مَنِكُ فَلَاقًا جَلْدِي* ол сөзүг мәннің қулаққа чалди — у сўзни менинг қулоғимга эшиттирди. Мақолда шундай келган: *جَقْسًا تَنْوُرُ* *жақса танур* — чақмоқ тош чақилса, олов тутади, сўз эшитилса, мақсад билинади. *تُونُغُ تَاشُ أَزَا جَلْدِي* тонуг таш узә чалди — Кир юувчи кийимин тошга урди. Шеърда шундай келган:

أَنَّمْ تَوْتَبُ قَدِي جَلْدِي   أَنَكُ تُوْسِنُ قَرَا يَلْدِي

بِشْنِ أَلْبِ قَدِي سَلْدِي   بَغْزُ أَلْبِ تَكُلُ بَغْدِي

²⁸ Кўринадики, *чалди* сўзи илгари кўп маъноли сўзлардан эди. Бу сўз *йиқитмоқ*, *урмоқ*, *эшиттирмоқ* ва бошқа маъноларда қўлланилар эди. Ҳозирги тилда ҳам бу сўз йиқитмоқ маъносида актив қўлланса ҳам, *эшитилмоқ* маъносида жуда кам қўлланади. Фақат айрим бирикмалардагина сақланиб қолган. *Менинг қулоғимга шундай чалинди*. *Қулоғингга танбур чалайпманми* ва бошқа гаплардагина қўлланади, холос.

Ўтм тутуб қузи чалди
 Аниң түсін қира јолди
 Башин аліб қузи салди
 Боғаз²⁹ алиб түгәл боғди.

Итим (бўрини) тутиб, ерга йиқитди, юнглари ни юлди, орқасига ағдарди ва роса томоғидан тишлаб, бўғди (جَلْمَاقُ чалар, чалмақ).

салди — ялтираб кўринди. *أَلْ مَنْكَا تُونُنْ سَلْدِي* ол мәнә нә тонин салди — у менга кийими билан ялтираб кўринди.

салди — чиқарди. *أَلْ مَنْكَا كَشْبِلْدَا أَلْتُونُ سَلْدِي* ол мәнә кишидә алтун салди — у менга бир кишидан олтин чиқарди.

салди — тўплади. *سُوْفُ يَغَاچِغُ سَلْدِي* суw јіғачіғ салди — сув ёғочни тўплади. Бошқаларга ҳам шундай. Одам икки қўли билан узоқдан ишорат қилишига ҳам бу сўз қўлланади. (سَلَارُ سَلْمَاقُ салар, салмақ).

қалди — қолди. *أَرُ КИДИНُ قَلْدِي* әр кәдін қалди — әр кейинда қолди.

қалди — қолди. *أَلْ أُيُونُДА قَلْدِي* ол ујунда қалди — у гаровда қолди. Қолган ва ташланган ҳар бир нарсага ҳам бу сўз қўлланади. Мақолда шундай келган: *أَيْلُ قَلْدِي تَرُو قَلْمَاسُ* әл қалди тору қалмас — шаҳар ташланар, расми ташланмас. Бу мақол одам расмга қараб иш қилишига ундаб айтилади. (قَلْمَاقُ қалір, қалмақ).

²⁹ Басим Аталай бу сўз ёзма нусхада босма нусхадагидан фарқли равишда *بَغْرُ* экани ҳақида изоҳ бериб, босма нусхадагича олганини кўрсатган. (Қ. II том, 24-бет).

қолди — сўради. *أَلْ مَنْدُنْ نَاذِكُ قَلْدِي* ол мәндин нән қолди³⁰ — у мендан нарса сўради. (قَلْوُرُ قَلْمَاقُ қолур, қолмақ).

қилди — қилди. *أَرُ АЙШУ Сَلْدِي* әр іш қилди — одам иш қилди. *أَرُ ҚИЗИҒ Қَلْدِي* әр қизіғ қилди — әр қизни жимо қилди. Бу сўз әркак билан хотин алоқаси маъносида қўллангани учун, ўғузлар бир иш қилганларида бу сўздан қочиш мақсадида уни қўлламайдилар. Бунинг ўрнида *أَيْتِي* этти сўзини қўллайдилар. Чунончи *أَيْتِي* әр јүкүнч этти — одам намоз ўқиди дейдилар. Турклар „қилди“ сўзини қўллайдилар. (قَلْمَاقُ қилур, қилмақ).

кәлди — келди. *أَرُ АФКА КӘЛДИ* әр әwгә кәлди — әр уйга келди, (كَلْمَاقُ кәлір, кәлмәк). Мақолда шундай келган: *بِيرُ قَرْغَا بَرَلَا قَشُ كَلْمَاسُ* бір қарға бірлә қиш кәлмәс — бир қарға билан қиш келмайди. Бу мақол ишга ёрдам бериши мўлжалланган дўстининг келишини кутишда ҳовлиқмаслик, сабр қилиб ишлашга ундаб сўзланади.

кўлди — кулди. *أَرُ КҮЛДИ* әр кўлди — одам кулди.

³⁰ Қўлмоқ сўзи сўнгги даврлар тилида XI асрдаги каби *ишламак*, *базармак* билан бирга кўмакчи феъл вазифасида кенг қўлланади. Навоийда сўрмак ва умид қилмоқ маъноларида ҳам қўлланган

Бу лутфки сендин ўлди зоҳир,
 Узрунни нечук қулой мен охир.

Эмгаклари бўйнунга әрур фарз,
 Узрин қулмоқ санга әрур қарз. („Хамса“)

Бошқаси ҳам шундай. (كُلْمَاكُ كۈلәр, күл-мәк).

Шеърда шундай келган:

كُلْمَا كِشِي اَنَّمَا اَنكَرُ اُرْتَرُ كَلَا

بِقَلِّ اَنكَرُ اَذْكُوْلُكُنْ اَغْرَنُ كَلَا

Külsä³¹ кіші әтмә анар өртәр күлә

Баққил аңар әзгүлүгүн ағзін күлә

— Кишини ўзингга кулиб қараган ҳолда қўрсанг, яъни биров сенга кулиб боқса, сен унинг юзига куйдирадиган иссиқ кул сочма, сен ҳам кулиб боқ, яъни яхшиликка яхшилик қил, — дейлади.

تامدی тамдї — томди. سُوْفُ تَمْدِي суw тамдї — сув томди. Бошқаси ҳам шундай. (تَمَّارُ تَمَّاقُ тамар, таммақ).

چۆمدى чөмдї — чўмди, шўнғиди. اَغْلَانُ سَقْدَا جَمْدِي оғлан суwда чөмдї — бола сувга чўмди, шўнғиди. (جَمَّارُ جَمَّاقُ чөмәр, чөммәқ).

چۆمدى чөмдї — чўмди, шўнғиди. اَرْدَكْ سَقْدَا جَمْدِي өрдәк суwқа³² чөмдї — ўрдак сувга жуда ҳам қаттиқ шўнғиди. (جَمَّارُ جَمَّاقُ чөмәр, чөммәқ).

³¹ Külsä — күлсә сўзи 1-том, 115-бетда كۈلسَا külsä шаклидадир. Маҳмуд Кошғарий икки хил изоҳ берган. Ҳақиқатдан кулса, кулиб боқса маъносиди 1-вариант тўғри бўлса керак. Иккинчидан, бунда сўз ўйини ҳам бор.

³² Сувга, сувнинг ичига мазмунида жўналиш қўшимчасидир. Бу тарзда қўллаш ҳозир жонли тилда қўлланилишига мос келади. Бироқ бу ҳол ҳар ерда тартибли кўринмайди. Баъзан худди шундай гапда ҳозирги ўрин тўлдирувчиси қўшимчаси каби -да қўлланади. *Темир сувда чўкди*, 2-том, 19-бет. Девондаги материаллар жўналиш келишиги қўшимчаси учун у вақтларда -ка қатъийлашмагани, баъзан -ка баъзан -да қўллана беришидан далолат беради.

Бу сўзнинг масдари -к билан, аввалгисининг масдар формаси -қ билан эди. Ораларидаги маъно фарқи билиниши керак.

قامدى қамдї — урди. اَلْ اَبِي قَمْدِي ол анї қамдї — у уни шунча қаттиқ урдики, уни ярадор қилди, ҳалок қилди. (قَمَّارُ قَمَّاقُ қамар, қаммақ).

قۇمدى қумдї — тўлқинланди. سُوْفُ قۇمْدِي суw қумдї — сув мавжланди. (قَمَّارُ قَمَّاقُ қумар, қуммақ).

كۆمدى көмдї — кўмди. اَلْ اَلْكُنْي كُومْدِي ол ölүкнi көмдi — у ўликни кўмди. Бошқаси ҳам шундай. (كَمَّارُ كَمَّاقُ көмәр, көммәқ) كُوزْمَان كُومْدِي көзмән көмдi — кўмоч нонни (кулга) кўмди.

باندى бандї³³ — боғланди. قَوِي بَنْدِي қој бандi — қуй боғланди. Боғич билан боғланган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. -н ҳарфи -л билан алмашгандир. (بَانِرُ بَنْمَاقُ банір, банмақ).

تۇندى тундi — көк тундi — ҳаво булутланди. قَانُوق تۇندِي қануғ тундi — эшик ёпилди. Тоғ бели қор билан қопланганда اَرْت تۇندِي арт тундi дейлади. (تُونُرُ تُونَارُ тунур, тунар, тунмақ). Бу хил феълларнинг келаси замон формасини ўғуз ва қипчоқлар а унлиси билан тунар шаклида қўллайдилар.

³³ Ўтган замон феъли функциясидаги بَنْدِي бандi ҳозирги тилимизда боғланди тарзида қўлланувчи феълнинг мажхул шаклидир. Бунинг ҳозирги варианти боғландидир. Бу феълнинг аниқлик шакли ҳам шу тарздадир. III том, 147-бетда бу сўз اَتِيغُ بَادِي ол атiғ бадi тарзида берилган. Демак бу феъл формаси айрим ўзгариш билан етиб келган.

تندى تىندى: يغمر تىندى jaғmur тінді — ёмғир тинди.
эр улуг тінді — одам яхши дам олди.

تىنار. تىناق) ارق تىندى аруқ тінді — хориган тинди.
тінар, тінмақ). Ўғузлар бировни сўзлашдан қай-
тармоқ истаганларида тинма дейдилар. Бу
тескардир, яъни тинма демакдир. Бошқа турклар
тин дейдилар, яъни сўзлама демакдир. Ўғуз-
ларнинг тинма дейишлари сўзлама деган маъ-
нони англатади. Ўғузлар бунда хато қилганлар.

сандى: ال ار خيل بلا سندی ол эр хајл³⁴ bilä сан-
д³⁵ — у одам отлиқлар тўдасидан саналди. Бошқа
бир нарсдан ҳисобланган бирор нарсага ҳам бу
сўз қўлланади. سانور. سنامق) سانور, санмақ). Мақол-
да шундай келган: بارغ ائرو تئسا يوقا سنامس барғ
отру тутса,³⁶ жоққа санмас — бор нарсани меҳмон-
га тақдим этилса, меҳмон йўққа санамас.

³⁴ Басим Агалай бу гапдаги хајл сўзи арабча экани, шунинг учун янглиш берилгани ҳақида изоҳ берган. (Қ. II, 1—28-бет).

³⁵ Бу феълнинг ўтган замон аниқлик шакли *садидир*. (III том, 187-бет.). Демак, бу феъл формаси бизга бир н товуши ортиб етиб келган. Бу ҳодиса ягона ҳодиса эмасдир. Ҳозирги тилда *боғлади* тарзида қўлланувчи феъл „левон“да *бади* тарзида берилган. III том, 187-бет. Бу феълнинг мажҳул шакли (*боғланди*) *банди* тарзида берилган, II том, 23-бет.

³⁶ *Тутмоқ* сўзи XI аср тилида *ушламоқ* маъносига, чунончи, *ўгрини ушламоқ* ва *тақдим қилмоқ* маъноларида қўлланган бўлса, ҳозирги жонли ўзбек тилида шу маънолар устига *сақламоқ*, *ёпмоқ*, *қўлламоқ*, *ёзмоқ*, *санамоқ*, *қопламоқ* каби қатор маъноларда ҳам қўлланади. Навоийда *тақдим қилмоқ*:

Манга *тутғилки* сўзни кўтаҳ эттим,

Тинай бир лаҳза чун манзилга еттим,

Эй соқий манзилга етганим (ишим битганлиги) шодиёнасига қадаҳни менга
тут — тақдим қил.

سندی сундї — сунди, берди. ال منكا اتماك سندی ол мё-
на ётмәк сундї — у менга нон берди, узатди, тақ-
дим қилди. Бошқаси ҳам шундай. (سنار. سنامق)
сунар, сунмақ).

سندی сіндї — синди. يجاج سندی jҗаҷ сіндї — ёғоҷ синди.
سنور. سنامق) سۇ سندی сў сіндї — асқар енгилди
сінур, сінмақ). سنار синар варианты ҳам бор.

قندی қундї — тортиб олди. اغري تيار قندی оғри тавар
қундї — ўғри молни тортиб олди. Шеърда шун-
дай келган:

كججك بلب ياغني يركو اماس

اذكرمذب قدسا اني ايلني قنار

Кічік болуб јағини jərgy ʒmās

ʒʒgʁmāzib qʒzsa anī ʒlnī qunar.

Душман кичик бўлса ҳам, назарга илмаслик яхши
эмас, уни назарга илмай, менсимай қўйилса, у
шаҳарни сендан тортиб олади. (قنار. قنامق)
қунар, қунмақ).

Туттум ул доғим ўнгарди, доғи ҳижронни нетай
(„Фавондул кибар“).

Фараз қилайки, касалим соғайди, ҳажр-аламини нима қилай.
Лисобламоқ маъносига:

Эй шаҳ карам айлар чоғи тенг тут ямону яхшини
Ким меҳр нури тенг тушар войроңу обод устина.
(„Хазоинул маоний“).

Қуймоқ маъносига:

Қачон ул муҳрани оғзингга *тутсанг*,
Уюрсанг ҳар ёну суйини ютсанг
(„Хамса“, 198-бет).

кўндӣ — тикланди, тўғриланди. **يغاج كۈندى** jığaç kўндӣ — ёғоч тикланди. Бошқаси ҳам шундай.

кўндӣ — иқрор бўлди. **اغرى كۈندى** оғри кўндӣ — ўғри ўғрилигига иқрор бўлди. Тонган нарсасига иқрор бўлган, ҳар бир кишининг иқрор бўлишига ҳам бу сўз қўлланади. **эр јолқа кўндӣ** — одам йўлга чиқди, йўлга тушди.

кўндӣ — куйди. **اتنك كۈندى** отун кўндӣ³⁷ ўтин куйди. Бу аргулар сүзидир. Аргулар -и ни -н га алмаштирадилар.

кўндӣ — тинди, дам олди. **تسون ات كۈندى** тосун ат кўндӣ — ўйноқи шўх от тинди. Бадҳолликдан тузалиб, йўлга тушган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (**көнәр, көнмәк**).

мандӣ — кийди. **эр тулум мандӣ** — эр жанг кийимларини кийди. **ارتماك سركاكا مەندى** эр этмәк сиркәгә мандӣ — одам нонни сиркага сурди. Бирор нарсани иккинчисига аралаштириб хуш-хўрлашга ҳам бу сўз қўлланади.

мундӣ — алжиради, озди. **қарӣ эр мундӣ** — қари одам алжиради, ақлдан озди. Бошқаси ҳам шундай. (**мунар, мунмақ**).

³⁷ Ҳозир бу сўз жонли тилда ўтин тарзида охири -г ҳарфи туширилиб қўлланади. Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра, бурун товушлари иккига бўлинади: -ж ли бурун товушлари, -г ли бурун товушлари. Буларнинг ҳар бири ҳам ўртада келиши, охирида келишига кўра, яна иккига бўлинади. **اتنك** отун сўзи охири бурун товуши билан битган сўзлардандир. Бундай сўзларнинг кўпларида -г ҳарфининг тушганлиги ҳозирги тилимизда характерлидир.

мундӣ — минди **эр ат мундӣ** — эр от минди. Бошқаси ҳам шундай. (**мунар, мунмақ**).

ҚОИДАЛАР, ФЕЪЛЛАРНИНГ ТУСЛАНИШИ ВА СИФАТЛАР БАЁНИ ҲАМДА ҚИЁСЛАНИШ ЎРИНЛАРИ

Тангрининг ёрдами билан айтаман: Феълларнинг ясалишида ўтган замон феъли ва буйруқ формаси асосдир, дедим. Чунки ўтган замон феълнинг бош ҳарфи мафтўх (-а ли) бўлса, келаси замон феъли ҳам, масдар ҳам мафтўх (-а ли) бўлади. Унинг бош ҳарфи марфуъ (-ло ли) бўлса, ўтган замон феъли ҳам, масдар ҳам -ло ли бўлади. Ўтган замон феълнинг бош ҳарфи -и ли бўлса, **уллар ҳам -и ли** бўлади. Чунончи, бош ҳарфи -а ли: **бардӣ** ўтган замон феълнинг келаси замон шакли ҳам -а ли: **барӣр**, ёки бош ҳарфи -у ли: **турдӣ** турдӣ ўтган замон феълнинг келаси замон феъли ҳам -у ли **турар** дир, масдари ҳам -у ли **турмақдир**. **јінжӯ** јінжӯ тиздӣ — марваридни илга тизди, иборасидаги ўтган замон феъли тиздининг биринчи ҳарфи **ت** касра (-и)лик бўлгани учун, унинг келаси замон шакли ҳам касра (-и)ли **тизар** **tizär** дир ва масдарида ҳам -т касра (и)ли: **тизмәк** **tizmäk** дир.

Араб тилида феълларнинг ўтган замон шакли келаси замон ва масдар шаклларида фарқ қилади. Феълнинг ўтган замон шаклидаги биринчи

ҳарф **ق-қ** (қаъда) тарзида фатха (-а) ли бўлса, келаси замон шаклида у **ق-қ** ҳарфи **يَقْعُدُ** (јақъуду) тарзида сукун (о) ли бўлади. Масдар шаклида эса **قَعُودًا** (қуъудан) тарзида **ق-қ** замма (ـ) билан келади. Ўтган замон феъли -а ли бўлган **مَطَرَ** матара феълининг **م-м** ҳарфи, келаси замон феълида **يَمْطُرُ** (ямтуру) да сукун (о) ли, масдари **مُطَوْرًا** (мутуран) да замма (ـ) ли дир. Демак ўтган замон шаклидаги фатха ва келаси замон шаклидаги сукун масдар шаклида заммага айланади. Ҳарф орттирилган феъл даражаларида ҳам аҳвол шундай. Чунончи, даражалари ўтган замон феълидаги бош ҳарф **أَكْرَمُ** *акрама* да фатха — а лик бўлса, **يُكْرِمُ** *јук-риму* келаси замон феълида бош ҳарф **ي** — j замма (ـ) лидир. **يَسْتَغْفِرُ اسْتَغْفَارًا** да ҳам худди шундайдир. Араб тилида ҳамма феълларда ҳам ўтган, келаси замон шакллари ва масдарлар бир-бирига мос келмайди. Туркий тилларда бундай эмас. Турк тилларида икки, уч, тўрт, беш ҳарф ва ундан ортиқ ҳарфлик феълларнинг ўтган, келаси замон шакллари ва масдарларининг ҳаммасида мослик бўлади. Ўтган замон феълини асос дейишимда иккинчи далил шуки, ҳарфларнинг такрорланиш хусусияти фақат ўтган замон феълларидагина бўлади. Келаси замон ва масдарда бу хусусият бўлмайди.

Учинчи, ишловчини билдирувчи сифат*

* Ҳаракат маъноси англашилган бундай шакллар ҳозирги замон грамматикасида сифатдош деб номланади.

فَاعِلٌ **اسْمٌ** лар (исми фоиллар) ўғуз, қипчоқ, ямак, яғмо, арғулар ва Суворлардан Пачанаккача бўлган кўчманчилар тилида ўтган замон феълидан тузилди. Чунончи, улар ўтган замон феъли **بَرَدِي** — бардидан **بَرَدَجِي** бардачӣ тарзида ишловчини англатувчи сифат ясайдилар.

Ўтган замон феъл ясовчи қўшимча **د** — д билан орасига **ح-ч** қўшиб, **تُرْدِي** *турдидан* **تُرْدَجِي** *турдачӣ* қилиб тузадилар. Бутун феълларда қоида шу хилдадир.

Биз юқорида феълларнинг ясалишида буйруқ феъли асос қилиб олинади деганимизнинг боиси шундаки, кўпчилик туркий қабилалар, чунончи, чигиллар ва бошқалар тилида ишловчини билдирувчи сифатлар буйруқдан ясалади. Шу билан бирга турли мақсадлар билан феълларга қўшилувчи феъл ясовчиларнинг ҳаммаси буйруққа қўшилади. Уларни биз, худо хоҳласа, қуйида баён қиламиз.

Шуни билан зарурким, феълнинг ўтган замон шакли ҳамма феълларда (феълларнинг ўзак ва негиз шаклларига) **دِي** -ди қўшилиб ясалади, ҳеч ерда ўзгармайди. Ўтган замон феълини ясовчи **د** -д, **ب** -п, **ت** -т, **ج** -ч, **ك** -к каби тўртта қаттиқ ҳарфлар билан қўшилганда **د** -д **ت** -тга алмашади. Чунончи **تَبِي** тапгӣ — тепди, **تَبِي** тутгӣ — олди, **قَبِي** қачгӣ — қочди, **جَبِي** чокгӣ — чокди каби. Ўзидан сўнгги **د** -д ни **ت** -т га айлантиришда **-қ** ҳам-к га ўхшайди. Чунончи **أَلْ مَنَكَ بَقِي** ол мәнә бақгӣ каби.

Бу д ни т га алмаштириш, у ҳарфларнинг маҳ-
ражлари қаттиқ бўлгани учундир. Буларнинг
асли д дир, юқоридаги ҳарфларга қўшилганда -т
равишда талаффуз қилиш яхшироқдир. Ҳар қандай
феъл бобларида ва феъл турларида ҳам асос
шудир.

Келаси замон феъли барча феъл турларида ҳам
-р қўшиб ясалади. Ўзак охири -р билан битган
сўзларда -р такрорланади. Бири асл -р бўлади, ик-
кинчиси келаси замон феълини ясовчи -р бўлади.
Келаси замон феълларидаги -р ҳарфи араб тили-
да келаси замон феъли белгиси сифатида қўлла-
нувчи -ا, -ت, -ن, -ي ҳарфлари вазифасида-
дир. [38]

Агар феъл ўзагида -р бўлмаса, у вақт келаси
замон феълининг белгиси сифатида феълга бир -р
орттирилади.

Келаси замон феъли ва буйруқ формасини
ясаш қондаси: ўтган замон феълида -д ҳарфидан
олдин -р ҳарфи бўлса, у қолдирилиб, ўтган замон
феъли қўшимчаси -дī || -дī туширилади, бир -р ҳарфи
орттирилади. Буйруқда ҳам қоида шу. Ўтган замон
феълини ясайдиган -дī || -дī туширилгач, ўзакдаги -р
ҳаракатсиз қолади. Ўзак таркибида бор бўлган ҳарф-

³⁸ Араб тилида -а, -т, -н, -й ҳарфлари келаси замон феълининг белгиси
сифатида турли мақсадларда қўлланади, турли функцияларни бажаради. Маҳмуд
Кошғарий бу ерда шунини кўрсатмоқчи. Чунончи: *ندخل، ادخل، تدخل* феъл-
ларнинг функциясидаги ҳар хиллик шу феъллар бошидаги *د، ا، ت، ي* ҳарф-
ларидан ҳосил бўлган.

ларга келаси замон феъли қўшимчаси сифатида бир-
-р кўшилади. Агар ўтган замон феълида ёки буй-
руқда -р бўлмаса, келаси замон феъли қўшимчаси
сифатида ўзак таркибида бўлмаган бир -р ҳарфи
орттирилади. Чунончи, *بَرْدِي* бардī ўтган замон феъ-
лида -дī қўшимчасидан олдин -р бордир. Бу феъл-
нинг буйруғи *بَر* бар бўлиб, қўшимча ташлангач,
ўзак охирида -р қолади. Бу -р ўзакнинг ўзида бор
ҳарфдир. Шу ўзакдан келаси замон феъли яшаш
учун яна бир -р орттирилади: *بَرِبَر* барīр каби.
اَل تَرْدِي ол турдī гапидаги *تَرْدِي* турдī феъли ҳам
шундайдир. Бу феълнинг буйруғи *تُر* тур бўлиб,
унинг келаси замон формаси *تُرُر* бўлади:
اَل يُقَارُو تُرُر ол /уқару турур. Бу феълда иккита -р
бор: бири ўзакники, иккинчиси келаси замон феъ-
ли қўшимчаси. Ўғузлар ихчамлаштириш учун бу-
ларнинг бирини кўп феълларда ташлайдилар. Буй-
руқ формаларида бўлгани каби келаси замон фор-
масини ҳам бир -р билан қўллайдилар. Бу ҳам
яхши эмас, ҳам қоидага хилофдир. Ўзакда -р
ҳарфи бўлмаган *كَلْدِي* кәлдī феълнинг буйруғи
كَل кәл дир. Бунинг келаси замон формаси *كَلِر*
кәлīр дир. *اَل كَلْدِي* кәлдī әр гапидаги *كَلْدِي* кәлдī
феъли ҳам ўзагида -р ҳарфи йўқ бўлиб, келаси за-
мон феъли яшаш учун -р орттириб (*كَلِر* кәлīр) тар-
зида ясалган феълга мисолдир. Ўзакда -р ҳарфи
бўлмаган феълларда ўғузлар туркларга эргаша-
дилар. Бу қоида уч ҳарфли, тўрт ҳарфли ва ун-

дан ортиқ ҳарfli феълларнинг ҳаммасида умумийдир.

Туркий тилларда феъллар қурилиши араб тилидаги феъллар тузилишига ўхшайди. Чунончи ўтган замон феълида *فَعَلَى*, келаси замон феълида *فَعَلُ*, масдарда *فَعْلَانُ* шаклидадир. *بَرْدِي* бардӣ сўзи арабчанинг *عَقْرًا* ва *حَلَقَى* сўзларига мосдир. Келаси замон феъли *بَرِر* барӣр сўзи арабча *نَمِرَ رَجُلٌ بَكْرٌ* сўзларига мос келади. *بَرْمَاقٌ* бармақ масдари арабча *الْقَرَقَارُ وَالْخَلْخَالُ* сўзларига мосдир. Бу тилда мужаррад ёки мазид феълларининг ҳаммаси шу хилдир.

Икки ҳарfliлар деб кўрсатилган феълларни талаффузда тўлиқ, чўзиқ ўқилишига асосланиб, уч ҳарfliларга киритиш мумкин. Чунончи *بَرْدِي* дейиш мумкин бўлганидек, *بَارْدِي* дейиш ҳам мумкин. Шунингдек *تُرْدِي* ҳам, *تُورْدِي* ҳам мумкиндир³⁹. Бу ҳол фақат ўтган замон феълларидагина воқе бўлиши мумкиндир. Келаси замон феъли ва масдарларда мумкин эмас. Бу ҳол исмларда ўзакнинг аслида бўлмаган чўзиқ унлиларни орттириш, қисқартиш мумкин бўлган ҳолатга ўхшайди. Чунончи *يَفْجَاجٌ* дейиш ҳам мумкин, *يَفْجِجٌ* дейиш ҳам мумкин, *تَنْوِقٌ* дейиш ҳам мумкин; *تَنْقٌ* дейиш ҳам мумкин. Лекин исмларда ҳам, феълларда ҳам шакл-

³⁹ Бу жумла Басим Агалай нусхасидан олиб қўйилди. Чунки Басим Агалай кўрсағишича, арабча *وكذلك يقال تردى اذا قام فلو قيل توردى جاز* деган гап тушган. (К. II, 1—36-бет).

да қисқалик, айтилишда қаттиқлик яхши ва тўғридир.

Масдарлар ҳамма феълларда бир хилдир. Ўзагида -қ, -ғ ҳарfliлари бўлган ёки талаффузда тўлиқ айтиладиган сўзларда *مَاقٌ* (мақ) қўшиб ясалади. Ўзагида -к ҳарfli бўлган ёки юмшоқ талаффуз қилинадиган сўзларда *مَاكٌ* (мак) қўшиб ясалади.

Қили сўзлар мисоли: *أَلْ يَا قُرْدِي* ол ја қурдӣ гапидаги қурдӣ феълининг масдари *قُرْمَاقٌ* қурмақ, келаси замон шакли *قُرَّارٌ* қурар бўлади. Бу масдар *مَاقٌ* қўшиб ясалган, чунки сўз ўзагида *ق-қ* бордир. *ع* ли сўзга мисол: *أَلْ سُوْتٌ سَعْدِي* ол сўт сағдӣ гапидаги сағдӣ феълининг масдари *سَعْمَاقٌ* (мақ билан) *سَعْمَاقٌ* сағмақдир. Чунки бу феъл ўзагида *ع-ғ* ҳарfli бор. (*سَعْمَاقٌ* сағар, сағмақ). Қаттиқ талаффузли сўзларга мисол: *أَرٌ بَرْدِي* эр бардӣ гапидаги бардӣ феълининг масдари ҳам *بَرْمَاقٌ* бармақдир, чунки бу феъл қаттиқ талаффуз қилинувчи сўзлардандир. (*بَرْمَاقٌ* барӣр, бармақ).

تُرْدِي турдӣ ҳам шундай, *تُورٌ* турур, турмақ). *ك* ли сўзга мисол: *كَلْدِي* кәлдӣ феълининг масдари *كَلْمَакٌ* кәлмакдир. Юмшоқ, яъни *ك* г ли сўзлар ҳам қаттиқ *к-к* ли кабидир. Чунончи, *أَلْ مَنِي* ол мәнӣ гапидаги *өгдӣ* феълининг масдари ҳам *өгмак*дир. Сўзнинг бошида юмшоқ *к* г келганда ҳам масдар қаттиқ *кк* билан ишлатилади. Чунончи, *أَرٌ تَلِمٌ سَرْدِي* эр тә-

İm сәрдi⁴⁰ гапидаги سَرْدِي сәрдi феълининг масдари سَرْمَاك сәрмәкдир, чунки бу сүз юмшоқ талаффуз қилинувчи сүзлардандир, بَكْ اَنِي سُرْدِي бәгә әнi сүрдi تَرْدِي اَرَبْتِكْ әр бiтiк түрдi — одам хатни буклади, ўради, гапидаги تَرْدِي түрдi феъли ҳам юмшоқ талаффуз қилинувчи сүзлардан бўлгани учун унинг масдари ҳам تَرْمَاك тәрмәкдир. تَرْدِي تَرْمَاك ол жармақ тәрди — у танга — пул тўплади гапидаги تَرْدِي тәрди феъли ҳам юмшоқ талаффуз қилинувчи تَرْر تәррәр феълидир. Бунинг масдари ҳам юмшоқ تَرْمَاك тәрмәк шаклидир. Шунингдек اَت سُرْدِي ат сүрдi — от сурди гапидаги سُرْدِي сүрдi — сурди феълининг масдари ҳам юмшоқ سُرْمَاك сүрмәк шаклидадир. Бу қоида ҳамма феълларда, ҳар қандай феъл бобларида бир хилда қўлланувчи қатъий қоидадир. Бирор феъл тури бундан четга чиқмайди. Масдарда -мақ ёки -мәк қўллашда унинг таркибида ق ёки ك борлигига эътибор берилиб, ана шу мисолларга қиёс қилиб билинади. Булар асосий масдарлар жумласидандир.

Масдарларнинг яна бир тури соф феъл шаклига ишловчи шахс маъносини англатувчи қўшимча қўшиш билан ясалади. Бу хил масдар шакллари отлар туркумидаги сүзлар каби от ўрнида қўлланади. Булар феъл ўзагига қалин сүз-

⁴⁰ Басим Аталай бу сүзларнинг тўғриси سَرْمَاك سَرْر سُرْدِي деб изоҳ берган. (Қ. II, 1—39-бет).

ларда -қи, -ғи, юмшоқ товушли сүзларда -ки, -ги қўшимчаларининг қўшилиши билан ясалади. Ўзақ буйруқ маъносини англатиши аниқдир. اَوْلُ بَرِغْ بَرْدِي ол барiғ бардi — у бора боргунча бирор нарсага тўхтамай тик борди. اَنِكْ اِيْشُ قَلْغِي بَلْكَوْلُكْ аниқ иш қилiгi бәлгәлүк — унинг иши, феъли маълум. سَوْغَالُ تِنْغِي اَرْتَقُ сөгәл тiнiгi артақ — касалнинг нафас олиши ёмон, оғир. Бу гапдаги تِنْغِي тiнiгi феъли اَرُ اَلْغُ تِنْدِي әр улуг тiндi — киши баланд нафас олди гапидаги тинди тiндi феълидан олингандир. Яна مَنِكْ يَرْقَمُ نَتَكْ мәнiң јурiқiм нәт-әк — менинг ички холим қандай? سَنِكْ يَرْقَنِكْ نَتَكْ сәнiң јуруқiң нәтәк — сенинг ички холиңг қандай? اَنِكْ يَرْقِي نَتَكْ аниқ јурiқi нәтәк — унинг ички аҳволи қандай каби. Бу гаплардаги يَرْقِي јурiқi сүзи يَرْيَدِي јуридi — юриди феълидан изофа натижасида ясалган масдардир. Юриди ўзагида ق -қ йўқдир. Бу сүздаги ق қ изофа натижасида ортирилгандир. غ -ғ ҳарфига ق қ қўшилиб масдар ясалувчи сүзларда қўлланади. Бу хил масдарларнинг ясалиш қоидаси ўтган замон феълидан دِي -д -дi || -дi ташланиши натижасида ҳосил бўлган ўзақ — буйруқдир.

ق -қ бўлмаган сүзлардан бу хил ясама масдар ك -к қўшилиб ясалади. اَنِكْ يَرْمَاقُ تَيْرِكِي كُورُ аниқ јармақ тәригi көр — унинг пул тўплашини кўр. Мақолда шундай келган: تازِ كَلِكِي بَرَكْچِيكَا таз кәлигi бөркчiгә — калнинг келиш жойи (боши-

ни бекитиш учун зарур дўппини сотиб олишга) дўп-
пифуруш дўконидир каби. Бу мақолда ўзига зарур
нарсадан кечган киши ҳақида сўзланади. Бу ибор-
радаги *كَلِكِي* кәлиги масдарининг асли *كَلَدِي* кәлдидир.
Бу сўзнийг маъноси ўзгартирилиб, масдар ясовчи
ك қўшилгандир. Шу мазмунли сўзларда -ғ ўр-
нида -қ қўлланмайди. Фақат *ك* қўшилиши мумкин
бўлмаган жойлардагина -қ қўлланади. Бу *ق-қ* ўт-
ган замон феъл қўшимчаси бўлган *د-д* билан *ي*
орасига киради ва музоаф масдарга айланади. -к
ҳарфи эса юқорида айтилган сўзларда қўлланади.
أَنْكَ بَرْدَقِي بَرْمَادَقِي بِير *анің бардуқі, бармадуқі*
бір гапидаги *бардуқ*, *бармадуқ* сўзлари *بَرْدِي* *бардӣ*
феълидан ясалган бўлишли, бўлишсиз масдарлар-
дир: Шунингдек *مَنْك تَرْدَقِم تَرْمَادَقِم بِير* *мәнің*
турдуқім турмадуқім бір — менинг турганим, тур-
маганим бир иборасидаги *турдуқ*, *турмадуқ* сўз-
лари ҳам *تَرْدِي* турдӣ феълидан ясалган бўлишли
ва бўлишсиз масдарлардир. Бу мисолларда -ғ қўл-
ланишига ўрин йўқ. Чунки *تَرْدَقِي* *турдуқі* ўрнида
تَرْدَقِي турдуғі дейиш мумкин эмас. Шунинг-
дек *مَنْك بَرْدَقِم بَرْمَادَقِم بِير* *мәнің бардуқім⁴¹, барма-*
дуқім каби қўллаш ҳам мумкин эмасдир.
Бу ер *غ-ғ* нинг ўрни эмасдир. *أَنْكَ كَلَدَكِي كَلْمَادَكِي*
анің кәлдүгі, кәлмәдүгі бір — унинг келиш,
келмаслиги бир гапидаги *кәлдүг*, *кәлмәдүг* сўз-

⁴¹ Босма нухада бу (•) белгиси билан аниқсизликка ишорат қилинган.
(Қ. II том, 36-бет). Ҳақиқатда бу ерда *تَرْدَق* сўзи ҳам *تَرْدَق* тарзида янглиш
ишлатилган.

лари *ك* к қўшилиб ясалган масдарлардир ва яна
سَنْك كُرْدَكِي كَرْمَادَكِي بِير *сәнің кәрдүкің кәр-*
мәдүкүң бір — сенинг кўришинг, кўрмаслигинг
бир деганда ҳам шундай. Бу хил масдарларни
мен исмлар бобида ҳам, феъллар бобида ҳам зикр
қилмайман. Чунки бу ердаги қондани ўзлаш-
тирувчиларга бошқа ҳамма ерда бу хил масдар-
ларни тушуниш қийин бўлмайди. Бу қоида ҳамма
сўз турлари: мужаррад ва мазидларда, такрорлан-
ган ҳарфи бор сўзларда, чўзғи ҳарфлари бўлган-
бўлмаган феълларнинг ҳаммасида бир хилда
қатъийдир.

Бу бобнинг (феъл шаклининг) буйруғи икки
ҳарфлидир. Шунинг учун бу боб икки ҳарфли
деб юритилади: *بَر* бар, *كَل* кәл⁴² буйруқ феъллари
каби. Кўп турклар буйруқ феълининг тингловчи
формасида *ق-қ* келса ва ёки умуман қаттиқ та-
лаффузли сўзларда ҳамда буйруқ охирида *غ-ғ* кел-
ганда *غَل* -ғил, *قَل* -қил, юмшоқ сўзларда ва ўзагида
ك -к ҳарфи бўлган сўзларда *كَل* -kil, *گَل* -gil ортти-
риб қўллайдилар. Бу ҳолда икки ҳарфлилар тўрт
ҳарфли, уч ҳарфлилар беш ҳарфли, тўрт ҳарфли-
лар олти ҳарфли боблардан саналади. Чунончи
بَرغَل *барғил*, *تَرغَل* *турғил*, каби. Бу сўзлар қа-
лин бўлгани учун -ғил қўшилгандир. Охири -ғ

⁴² *Бор*, *кел* сўзлари араб ёзуви билан ёзилганда, *بَر*, *كَل* тарзида икки
ҳарф билан ёзилади.

* Қўлёмзада *كُرْدَكِي كَرْمَادَكِي* шаклидадир. 387-бет, 14-йўл.

билан тугаган феълларнинг буйруқ шакларида қўшилади. *سَوْتٌ سَعَقَلٌ* тағқа ағқил, *سَوْتٌ سَعَقَلٌ* каби. Ўзакда *ك* -к ҳарфи бўлган сўзларда *ك*-гил қўшилади. *اَفْكَ كَرَكَلٌ* эғға киргил — уйга киргин. *جَارْمَاقٌ تَرْكَلٌ* тармақ тэргил — танга — пул тўпла, бу мисолларда икки ҳарфли феъллар тўрт ҳарфлига кўчгандир. *يُوكُ كَتْرٌ* юк кўтар, *تَامٌ اَتْرٌ* там отур — девортеш гапларидаги котур, отур уч ҳарфли феъллардир. Булар *كَتْرٌ كَتْرُكَلٌ* кётүргил, *اَتْرٌ اَتْرُكَلٌ* отүргил формаларида қўлланиб, уч ҳарфлилар беш ҳарфлига кўчгандир *اَتٌ سَوْفَارٌ* ат суғфар отни суғар, *مَنِي اَذْغَرٌ* мэни узғур мени уйғат гапларидаги *سَوْفَارٌ سَوْفَارٌ* суғфар, узғур феъллари тўрт ҳарфли феъллардир. Буйруғи *اَذْغَرٌ اَذْغَرُكَلٌ* узғурғил, *سَوْفَارٌ سَوْفَارُكَلٌ* формада қўлланади. Бу олти ҳарфли буйруқлар бобига киради.

Буйруқ охирига *غَل*-гил, *قَل*-қил, *كَل*-гил қўшиш тингловчи бирликда бўлгандагина мумкин. Тингловчи иккита ёки ортиқ бўлса, бу қўшимчаларни қўшиб бўлмайди. Иккиталик ва кўплик фарқсиз, бир хилдир. Музаккар (муж. род), муаннас (жен. род) шакллари ҳам ўзаро фарқ қилинмайди, бир хил шаклда қўлланади. Бирлик учун *بَر* бар, иккиталик учун *بَرِيْنَكَلَارٌ* баріңлар *иккігү* (икковингиз боринг), кўплик учун *بَرِيْنَكَلَارٌ قَمَغ* баріңлар

қамуғ дейдилар. Тингловчи ёши катта, ҳурматли бўлса (ёлғиз бўлса ҳам), ҳурмат юзасидан кўплик формаси қўлланади: *بَرِيْنَك* барің дейилади.

Аслида бунинг маъноси *боринглар* демакдир.

Ўғуз ва қипчоқлар бирликда *بَر* бар, кўпликда *بَرِيْنَك* барің дейдилар. Улар кўплик қўшимчаси *لَار* *lār||лар* ни тушириб қолдирадилар; лар ўрнига тингловчи бирлигида — *иңіз* қўллайдилар. Ҳурмат учун бир кишига ҳам -з орттирадилар, улар тилида бир кишига нисбатан ҳам кўплик устига кўплик қўлланади.

Шу парчада ҳам келган:

اَقْلَابٌ مَنِي قِيْمَنَكُرٌ   اَبِيْ اَيْبٌ قَيِيْمَنِيْكُرٌ
اَقْرُ كُرْمٌ اَشْ تَنْكُرٌ   نَكْرَا يَرَا قَشْ اَجَارٌ

Ашлаб мэни қојмақіз

Ајіқ ајіб қајмақіз

Ақар көзүм уш тэқіз

Тэгрә јүрә қуш учар.

Севиқлисига айтади: Мени овлаб ўзингизга асиё қилганингиздан кейин, хўрлаб ташлаб қўймангиз, ваъдага вафо қилингиз, денгиз сувлари каби кўз ёшларим дарё каби оқаётир [кўз ёшида тузлиқ (шўрлик) бўлгани учун шундай ўхшатма берилди]. Ахир кўз ёшларим атрофида қушлар учиб юрибди.

Бу ҳол тингловчи формасидагина қўл-

ланади, сўзловчи ва ўзга шаклларда бўлмайди. Чунки гуннали **ن** ҳарфи тингловчи шаклига нисбатангина қўлланади. Чунончи, **بَرْدَنَك** бардён **كَلْدَنَك** кәлдён каби. Бу буйруқ шакли эмас, тингловчи ишидан хабар беришдир. Ўтган замон феъли **بَرْدَنَك** бардён формаси билан буйруқ формаси **بَرْنَك** барён шаклининг бир-бирларидан фарқи аниқдир. Бу формаларнинг бир-биридан фарқи аниқ бўлгани учун бу икки форманинг охирида бир хил гуннали **ن** ҳарфнинг келиши зарарсиздир.

Ўтган замон феълининг қўшимчаси **دِي** дӣ сўзловчи, тингловчи, ўзга формаларда ҳар вақт шу равишда **ي**-ӣ ликдир. **بَرْدَم** бардём, **بَرْدَنَك** бардён, **بَرْدِي** бардӣ каби. **بَرْدَم** бардёмда **م** ҳарфи иш-ҳаракат сўзловчи томонидан бажарилганини билдирувчи белгидир. **بَرْدَنَك** бардёндаги **ن** тингловчининг, **بَرْدِي** бардӣдаги **ي**-ӣ ўзгани билдирувчи белги (қўшимча)дир.

Турклар ҳурматли кишиларга нисбатан, гарчи у киши ёлғиз бўлса ҳам, **بَرْدَنَكْز** бардёнқиз дейдилар. Ҳолбуки **نَكْز** нқиз аслида кўпликни билдирувчи қўшимчадир. Ўғузлар буни фақат кўликда қўллайдилар. **بَرْدَنَكْز** бардёнқиз ҳаммангиз борднгиз демакдир.

Бу ерда ўғузлар талаффузи қоидага мувофиқ бўлса ҳам, туркларникида ибораторолик, фасоҳат, катта-кичикни фарқ қилиш каби гўзаллик бордир. **دِي**-дӣ ҳамма ерда кўрсатганимиздек **ي**-ӣ лик бўлади. Бу қоида ҳар бир феълда ва ҳар бир бўлимда ва ҳамма туркларда умумийдир.

Бу бобда ва бошқа бобларда фоил [ишловчини билдирадаган сифатдош] формаси ҳар хил мақсадлар учун беш хилда қўлланади: феъллардан ясалувчи сўз турлари ҳамма қабилаларда бир хил бўлса ҳам, иш-ҳаракатнинг бажарувчисини билдирувчи сифатдош формаси қабилалар тилида ҳар хилдир. Ҳамма ҳар хил тарзда фарқли қўлловчи биринчи форма ишловчи мазмунини англаувчи фоил формасидир. **بَرْدَجِي** бардачӣ — борувчи, **تُرْدَجِي** турдачӣ — турувчи каби. Бунда сифатдош ўтган замон феълидан ясалгандир. Ўтган замон феъл шаклини ясовчи **دِي**-дӣ қўшимчаси **د**-д билан **ي**-ӣ орасига **ج**-ч орттирилиб ясалади. Бу ўғуз, қипчоқ, яғмо, уғроқ, суворин, бажанак, то русларгача бўлганлар тилидадир. Бу қоидага мосдир. Чунки **بَرْدِي** бардӣ феълда **د**-д ўтган замон феълининг қўшимчасидир. **ي**-ӣ ўзгалик белгисидир. Тингловчи, сўзловчиларда **ي**-ӣнинг тушиши шуни кўрсатади. **بَرْدَنَك** бардён, **بَرْدَم** бардём дейилгандаги каби.

Ҳолбуки, **د**-д ўтган замон белгиси бўлгани

учун ҳар бирида ҳам сақланади. Маълум бўлдики, *бардачӣ* — шаклида *ج* -ч билан *ى* -ї фоил — ишловчилик қўшимчасидир. Бу *ى* -ї ўтган замондан хабар берувчи *ى* -ї эмасдир, демак бу *ى* -ї нисбат ва сифатни билдирувчидир. *آتجى* *этчи* — қассоб, *آتمجى* *этмакчи* — новвой каби.

Исмларга *جى* -чӣ қўшиб, ҳунар эгаси исмлари яшашда ҳамма қабилалар иттифоқдирлар, бунда фарқ қилмайдилар. Чунончи *تَرْغى* *тарғ-дон*, *تَرْغىچى* *тарғчи* — дон экувчи. *آتکى* *этук*, *آتکىچى* *этукчи* — этик тикувчи каби бўлиб, уларда исм ясовчи қўшимча *ج* билан *ى* яъни -чӣ экани аниқдир.

تُرْدَجى *турдачӣ* — борувчи, *تُرْدَجى* *турдачӣ* — турувчи сўзлари ҳам феълдан ясалган сифатдош формадир. Юқоридагилар исмлардан ясалган сифатдошлардир. Ҳаммасида (исм ва феълларда) бир хил бўлиши яхши эди.

Бу қоида *ق* -қ ли, *ى* -к ли қаттиқ талаффуз этилувчи ва бошқа хил сўзларда ҳам бир хил фарқсиздир.

Чигил, қашғар, аргу, барсаған, уйғур ва юқори Чингача бўлган қабилаларнинг ҳаммаси шу маънодаги ишловчини билдирувчи сифатдошларни буйруқдан ясайдилар. Ўтган замон феъли қўшимчаси ди ўрнига -қ, -ғ ҳарфлари бор ёки қаттиқ талаффуз қилинувчи сўзларда *غ* *ғ* — бундан бошқа

юмшоқ сўзларда *ك* -г қўшилади. *ج* -ч ва *ى* -ї ўз ҳолида қолади. Булар тилида *بَر* -бар — буйруқ.

تُرْغُوچى барғучӣ — ишловчи сифатдошдир. *تُرْغُوچى* тур буйруғининг сифатдош формаси *تُرْغُوچى* *турғучӣ* шаклидир, қаттиқ сўзларда *يا قُرْغُوچى* *ja қурғучӣ*⁴³,

تَقَار قَبْغُوچى *тақар қапғучӣ* — молни ўғирловчи, *ات سَغْرغُوچى* *ат суғғарғучӣ* — от суғарувчи, *مَنْى اذْغُوچى*⁴⁴ *мәни узғурчӣ* — мени уйғатувчи каби.

Таркибида *غ* -ғ ҳарфи бўлган икки ҳарfli сўзларда *غ* -ғ ҳарфи *ق* -қ га айланади. Чунки бундай сўзларда бир хил маҳражли икки бўғиз ҳарфи бирлашади. Ҳар иккисини айрим-айрим талаффуз қилиш оғир бўлгани учун шу оғирликдан қочиб, сингдириб сўзланади. Масалан: *تاغْمَا اَغْجُوچى* *тағма ағқучӣ* ва *قُوى سَغْجُوچى* *қој сағқучӣ* каби.

Буйруқ шаклида ҳам қоида шудир. Буйруқ шакли охири *غ* -ғ билан битган сўзларда ҳам *غ* -ғ, *ق* -қ билан алмаштирилади. Чунки *تاغْمَا اَغْل* *тағма ағқил* — тоққа чик, *سُوت سَغْل* *сут сағқил* — сут соғ каби сўзларда ҳам қоида шудир.

⁴³ Арабча текстда *وَيَقْرُ* сўзи *وَيَقْرُ* тарзида кетган. Биз *يقر* тарзида олиб таржима қилдик. (Д. л. т. II том. 41-бет).

⁴⁴ Бу сўзда бирон хато борлиги ҳақида босма нусхада (*) белгиси билан ишорат қилинган. Ҳақиқатан юқоридагиларга мувофиқ *اذْغُوچى* шаклида эмас, *اذْغُرْغُوچى* шаклида бўлиши керак эди. Басим Аталай бу сўзни *اذْغُوچى* шаклида олган ва бу ҳақда изоҳ берган. Қўлёзмада *اذْغُوچى* экан, 292-бет, 5-йўл.

гандир. Масалан: *أَلْ أَرَأَيْكَ بَرَّغَانٌ* ол эр эwgä барған — у одам уйга күп борадиган. *أَلْ أَرَأَيْكَ إِيشْلَارْقَا* ол эр ол ишларқа турған — у одам ишларга туриб берадиган, турған каби. Шеърда шундай келган:

تُرَّغَانٌ أَلْغُ إِيشْلَقَا   *تُرَّكِي أَرُبُّ إِيشْلَقَا*
تَمَلَّغٌ قَدِيرٌ قُشْلَقَا   *قُدَّتِي أَرَكُّ أَمْدَرُو*

Турған улуг ишлақа
 Тіркі уруб ашлақа
 Тумлуғ қадір қішлақа
 Қоғті әріг умдуру.

Бир одам ҳақида ачиғиб айтади:

У одам улуг ишларга чидам билан туриш берадиган эди. Дастурхони қаттиқ қишларда очиқ эди, одамларни ўзининг яхшиликларидан умидвор қилиб ташлаб кетди.

كَلْكَانٌ أَر к-к ли сўзлардан ясалган бу сифатдош *كَلْكَانٌ* *күлгән* эр — күп куладиган одам иборасидаги *كَلْ* „күлгән“ дир. Бу сўзнинг буйруқ шакли *كَلْ* күл бўлиб, бунинг охирига *كَان* -ган қўшиб тузилгандир. Иш-ҳаракатнинг күп марталаб ишлатилганини билдирувчи сифатларда *غ* ғ, *ك* -г қўшилганидай, ишни ишловчи мазмунини англатувчи сўзларда ҳам *غ* -ғ, *ك* -г, қўлланилгандир. *بَرَّغُوجِي* барғучи, *كَلْكَوُجِي* кәлгүчи каби.

Бу арабчадаги *فَعَالٌ مَفْعَالٌ* сўзларига ўхшайди. Улар ишнинг күп марталаб қилинганини англатиш учун *شَرَّابٌ*, *طَلَّاعٌ*, *مَطْعَامٌ*, *مَطْعَانٌ* шаклидаги сўзларни қўллайдилар.

Учинчи: бир иш қилинмасдан олдин, уни бажариш орзусида эканини билдирувчи сифатдир. Бу сифат феълнинг буйруқ шаклидан ясалмайди⁴⁵, ўзакнинг охирига қаттиқ сўзларда ватаркибида *ق* қ бўлган сўзларда *غَسَاقٌ* ғсақ, юмшоқ сўзларда ватаркибида *ك* -к || -г бўлган сўзларда *كَسَاكٌ* ксәк қўшилиб ясалади.

بَر -бар буйруғидан ишни ишлаш, истамоқ мазмунида ясалган сифат *بَرَّغَسَاقٌ* барғсақдир. *أَلْ أَرَأَيْكَ بَرَّغَسَاقٌ أَل* ол эwgä барғсақ ол — у уйга боришни истовчидир. *أَلْ تَرُّ مَنْدَا* тур мунда — шу ерда тур, гапидаги тур феълдан шундай мазмундаги сифат ясамоқчи бўлинса *أَلْ تَرَّغَسَاقٌ أَل* ол мунда турғсақ ол — у шу ерда турмоқ истайди, тарзида тузилади. Таркибида *ك* к бўлган сўзлар: *أَلْ بَرُّو كَلْكَسَاكٌ أَرْدِي* ол бэрү кәлгсәг әрди — у бу ерга келишни истовчи эди. *أَلْ أَفْكََا* ол эwgä кәлгсәг ол — у уйга киришни истовчидир. *أَلْ تَقَّار تِير كَسَاكٌ أَل* ол тавар тәриг-

⁴⁵ Маҳмуд Кошғарийнинг бу ерда „бу шакл буйруқдан ясалмайди“ дегани буйруқ охири сокин бўлганда, у ўз ҳолича қолмай, чўзги орттирилиб ясалади, демакдир.

сӓг ол — у мол тўплашни истовчи, тўпламоқчи эди. Бундай сифатлардан шу мазмун ифодалашни истамоқчи бўлинса, исмлардан ҳам тузилади. Бу қонидани яхши эсла.

Исмларда ҳам бу маънони англамоқчи бўлинганда, кишини шу сўз билан тавсиф қилиш мумкин. Чунончи *أَلْ أَرَّ أَلْ تَقْرَسَاقْ* ол эр ол таварсақ — у одам молни истовчи, молни дўст тутувчидир. *بُوَارَاغْتْ أَلْ أَرْسَاكْ* бу урағут ол эрсак — бу хотин эрни истовчидир. Лекин исмдан ясалганда, غ -ғ, ك -к ҳарфларининг аҳамияти йўқ.

Тўртинчи: гапда хабар берилгани маълум ишни қилиш унинг ҳаққи эканини билдирувчи сўз туридир. Бунда ишловчи бирор ишни қилишга қасд қилганини билдириш маъносидаги сифат деса ҳам бўлади.

Бу сифатлар буйруқ охирига ق -қ ли ва қалин сўзларда сўз охири сокин бўлса, غ „ғулуқ“, юмшоқ сўзлар бошидаги غ -ғ ва охириги ق -қ ўрнига ك -к қўшилиб ясалади. *بَر* бар буйруғидан унинг ҳаққи, унинг мақсади деган мазмунни бериш исталганда *بَرْغُلُقْ* барғулуқ тарзида ясалади. Чунончи *أَلْ أَرَّ أَلْ بَرْغُلُقْ أَرْدِي* ол барғулуқ эрди — унинг бориши керак эди, бориш унинг ҳаққи, у бориш ниятида эди демакдир. *أَلْ أَرَّ أَلْ مَنْدَا تَرْغُلُقْ أَرْدِي* ол мунда турғулуқ эрди — бу ерда туриш унинг ҳаққи, унинг мақсади бу ерда туриш эди каби.

Ўғузларнинг баъзилари ل -л ҳарфи ўрнига م -с қўллайдилар. *أَلْ مَنْدَا بَرْغَسَقْ أَرْدِي* ол мунда ба-

رِغْسَاقْ ЭРДИ — у бу ерда туришга ҳақли эди. *أَلْ مَنْدَنْ بَرْغَسَقْ تَكَلْ* ол мундён баріғсақ тэғүл — у бу ердан кетмайдиган, доим шу ерда турадиган демакдир.

Бу хил сифатлар икки ҳарфлик феъллардан тузилса, беш ҳарфликка, уч ҳарфлик феъллардан тузилса, олти ҳарфликка айланади. Тўрт ҳарфлик феъллардан тузилса, етти ҳарфлик бўлади. Улар, худо ҳохласа, ўз ўрнида кўрилади.

Бешинчи, ишловчининг ўзи дилида шу ишни қилмоқ мақсадида эканини билдирувчи сифат. Бу хил сифат илгариги сифатга иш-ҳаракатнинг бажаришдаги қатъийлиги жиҳатдан яқинроқдир. Бу сифат буйруқ шаклидан ясалмайди. Бу сифатда ўзак охири ي -и билан чўзилади ва қўшимчанинг бош ҳарфи ҳар бир бўлимда ҳам сукунли бўлади. Сўз ўзагига ق -қ ли ва қалин сўзларда -ғ ли таркибида ك -к бўлган, ингичка сўзларда -г ли қўшилиб ясалади. *مَنْ سَنَّا بَرْغُلِي مَنْ* мэн сэнә баріғлі-мэн — мен сенга борадиганман, бормоқчиман, боришни ўйлаб юрибман, дилимда бориш нияти бор демакдир. *أَلْ أَرَّ أَلْ مَنْدَا تَرْغُلِي أَلْ* ол мунда туруғлі ол — у бу ерда турмоқчи, туриш нияти дилида бор. Таркибида ك -к бўлган сўзлар мисоли: *أَلْ مَنَّا كَلْكَلِي تَر* ол мэнә кәліглі туруп — у менга келиши керак. Келишга жазм қилган, келишни ўйлаб юрибди демакдир. *أَلْ مَنَّا تَقَارْ بَرْكَلِي أَلْ* ол мэнә тавар бәріглі ол — у менга мол бериши керак, беришга жазм қилган. Бу хил сифатлар ясама мас-

дарга⁴⁶ لي=ل+ى -лі қўшиб ясалгандир. Ясама мас-дарлар буйруқ шакли охиридаги сукукли ҳарф унли ҳарф билан ҳаракатланиб, чўзилиб غ -ғ ёки ك -г ҳарфи қўшилиб ясалишини юқорида айтган эдик. Чунончи, *أَنْكَ بَرِّغِي كُرْ* *аниң баріғі көр* — унинг боришини, кетишини кўр; *أَنْكَ كَلِكِي كُرْ* *аниң кәлігі көр* — унинг келишини кўр гапларидаги *بَرِّغِي* *баріғі*, *كَلِكِي* *кәлігі* каби. Юқорида баён қилинганидек, бу ясама масдарлар *لي*-ли билан сифатга айланган. Бу хил сифатлар ҳамма қабила-лар тилида бир хил фарқсиз қўлланади. Шу хил сифатлар ҳар хил феъллардан ҳам юқоридагича беш хил мазмунда ишлатилади.

Иш-ҳаракатнинг бажарилганини билдирувчи исми мафъул (ҳаракат номи) формаси ҳамма феъл бобларида бир хил усулда—буйруқ шакли охирига *ش*, *م*, *ش* -ш, -м қўшиб ясалади. Чунончи, ёй қур маъносидagi *يا قُرْ ja қур* нинг исми мафъул формаси *يا قُرْمِشْ ja* — қурилган ёйдир.

Бу *يا قُرْ ja қур* гапидаги *قُرْ* буйруғи охирига *قُرْمِشْ* *қазмиш* қўшиб ясалгандир. *قُرْمِشْ* *аріқ* — қазилган ариқ ҳам шундай. Ўзақ бу хил сифатларда ҳар вақт ўз ҳолида ҳеч қандай ўзгаришсиз сақланади. Ўзақка ўтимли феълларда *миш*

⁴⁶ „Ясама масдар“ терминини ўқувчилар тушунишига қулай бўлсин учун қўлладик. „Девон“да изофа йўли билан ясалган масдар тарзида ифодалангандир. Бу ифода у давр тили дарслиги учун яна ҳам мувофиқроқдир.

қўшимчаси қўшилади. Ўтган замон ўтимсиз феълларда ҳам *مِش* *-миш* қўшимчаси қўшилади, у ҳолда бу *-миш* ўтган замон гумон феъли ясайди: *أَفْكَأَ بَرْمِشْ* *эвгә бармиш*—уйга борган эмиш (менинг эшитишимча), *أَلْ مَنْكَأَ كَلْمِشْ* *ол мәнә кәлмиш* — у менга келган эмиш (менинг эшитишимга қараганда) каби. Бу мисолларда ишлатилган-миш қўшимчаси *بَرْدِي* *бардi*, *كَلْدِي* *кәлдi* каби ўтган замон шаклини ясайди ва *دِي* *di* қўшимчаси ўрнида қўлланади.

بَرْدِي *бардi*, *كَلْدِي* *кәлдi* феъли билан *بَرْمِشْ* *бармиш*, *كَلْمِشْ* *кәлмиш* феъллари ораларидаги фарқ: бири-

دِي қўшимчаси ўтган замонда бўлган ишни сўзловчи ўз кўзи билан кўрганидан, аниқлигидан хабар беради.

بَرْدِي *бардi* — деган сўзнинг маъноси: борганини ўзим кўрдим, боргани аниқ демакдир. *миш*-*миш* қўшимчаси ҳам иш-ҳаракатнинг ўтган замонда бўлганини билдиради. Лекин бунда сўзловчининг ўзи кўрмагани, аниқ эмаслиги маъноси бор. *أَلْ بَرْمِشْ* *ол бармиш* — у борган эмиш, лекин мен ўзим борганини кўрмадим. *أَلْ كَلْمِشْ* *ол кәлмиш* — у келган эмиш, лекин келганини мен ўзим кўрмадим демакдир. Ўтган замон ўтимли, ўтимсиз феълларнинг ҳар турида шу қоида доимий ва умумийдир.

Қаттиқ, юмшоқ талаффузли сўзлар, музаккар ва муаннас шакллари фарқсиздир.

бармиш, *кәлмиш* сўзлари отлар олдида аниқловчи бўлиб келганда, сифатга айланади. *бармиш киши* — борадиган киши. *кәлмиш киши* — келган одам. Бунинг ўрнида *барди* *кәлди* — феълларидаги *دی-د* *دی-د* ни қўллашнинг ўрни эмас.

Яғма, тухси, чигил, арғу, уйғур, то Чингача бўлган ҳамма қабилалар ўтган замон феъллини *دی-д* қўшиб ясада иттифоқдирлар. Чунончи, *барди* кабидир. Чунки бу феъл бор буйруғига *دی-д* қўшиб ясалгандир. Ўғузлар ва қипчоқларнинг баъзилари — суворинлар -қ, -ғ ли сўзларда ва умуман қаттиқ сўзларда *ی-і* ўрнига *ق-қ* алмаштириб, *دی-д* эмас *دُق-дуқ*, *ک-г* ли ва умуман ингичка талаффузли сўзларда *دی-д* ўрнига *دُک-дүк* қўшадилар. Буларда бирлик ва кўплик ҳам бир шаклда фарқсиздир. Чунончи, улар -қ ли сўзларда: *ја қурдуқ* — у ей қурди тарзида қўллайдилар. Мен ей қурдим ўрнида ҳам фарқсиз, бир хилда *ја қурдуқ* формасини қўллайдилар. *біз ја қурдуқ* — бизлар ей қурдик каби. *أل* -ғ ли сўзларга мисол:

أل سوت سغدي — у сут соғди.
الار تاغقا اغدق олар тағқа ағдуқ — улар тоққа чиқдилар. Биринчи шахс учун ҳам шундай. *بز اغدق*

біз ағдуқ — биз юқори чиқдик. Қаттиқ талаффузли сўзларда ҳам улар *دی-д* ўрнида *دُق-дуқ* қўллайдилар. *أل انی اردق* — у уни урди: *من مندا تردق* мән мунда турдуқ — мен бу ерда турдим каби. *ک-к* ли ёки юмшоқ талаффузли сўзларда улар *دُк-дүк* қўллайдилар. Чунончи *بز کلدک* *ол кәлдүк* — у келди. *біз кәлдүк* — биз келдик. *الار افکا کردک* олар эвгә кирдүк — улар уйга кирдилар. Майлликсўзларда ҳам шундай: *من انکر تغار бирدک* мән аңар тағар бәрдүк — мен унга мол бердим *من یرماق تیردک* мән жармақ тәрдүк — мен танга тўпладим.

Хулоса қилиб айтганда, уларда юқоридаги мисолларда кўрганингизча, бирлик билан кўплик орасида фарқ йўқдир.

Кўпчилик ўғузлар феълнинг ўтган замон сўзловчи шаклида бордим феъллидаги -м ўрнидагина бирликда ҳам, кўпликда ҳам *ق-қ* ёки *ک-к* ҳарфларини қўллайдилар. Қолган формаларда, яъни ўтган замон ўзга шаклида турклар билан бирлаша-

⁴⁷ Бу ерда текстда бир ноаниқлик белгиси бор. Ҳақиқатда бу ерда ўғузлар варианты кўрсатилмаётган эди. Шунинг учун *سغدي* ўрнида *سغدق* шакли берилиши керак эди. Басим Аталай бу сўз қўлёзмада шундай экани ҳақида маълумот берган („Девону луготит турк“, II т., 61-бет).

дилар. *кәлдә бардуқ* *бардә* ўрнида *бардуқ* *бардә* *кәлдә* — ўрнида *кәлдә* *кәлдә* қўллаб бузмайдилар.

Буйруқ шакли ҳамма тилларда бир хил, фарқсиздир. Бўлишсиз феълларнинг *бармадәм*, *кәлмәдәм* каби сўзловчи формасида ҳамма қабилаларда фарқ йўқдир. Аниқ ўзга бўлишсиз шаклида *бармадуқ* — бормади (шундай эшитдим, ёки кўрдим). *кәлмәдуқ* — келмади (шундай эшитдим ёки ўзим кўрдим).

Келаси замон инкор феълида ҳам қоида аниқ феълда кўрганимизчадир. *бармиш* — борган эмиш, борганини мен кўрмадим. *кәлмиш* — келган эмиш, келганини ўзим кўрмадим. Бўлишсизлик белгиси қўшилганда, *қ* — *қ* ли қаттиқ таллафузли сўзларда ёки *к* — *к* ли юмшоқ сўзларда ҳам, ҳамма феълларда ҳам, шу маъно, шу қоида ўзгармайди. Аниқ феълнинг бўлишсиз шаклида ҳам қоида шу хилдадир. *бармадә* — (ҳақиқатан) бормади, *кәлмәдә* — (ҳақиқатан) келмади каби. Ўғузлар *бардә*, *кәлдә* ўзга ва сўзловчи феъллардаги охириги *и* ўрнига *қ* ёки *к* — *к* га алмаштириб *бардуқ*, *кәлдә* — *кәлдә* тарзида қўллайдилар. *бармадуқ*, *кәлмәдуқ* (бормади, келмади) бўлишсиз феълларда ҳам *қ* — *қ*, *к* — *к* қўлланади. Бу қоида ҳамма феълларда қатъийдир.

Таъкид маъносидаги масдар арабчанинг акси тарзида феълдан олдин келади. *ол бармақ бардә* — у ҳеч қачон қарамай борди. *ол кәлмәк* *кәлдә* — у, албатта, келди каби.

Феълнинг тусланиши қуйидагичадир: *бардә* (феълнинг ўтган замон шакли), *барир* (келаси замон шакли), *бармақ* (масдар), *бар* (буйруқ шаклининг бирлиги), *баринлар* (буйруқ шаклининг кўплиги). Ҳурмат учун буйруқ шаклига *лар* — *лар* қўшиш туркларга хосдир. Ёлғиз одамга ҳам ҳурмат юзасидан⁴⁸ *барин* дейилади ва ҳоказо.

Бўлишсиз феъллар ҳамма тилларда бир хилда **булиб**, буйруқ шакли охирига **-ма** қўшиш билан ясалади. Масалан, *барма* — борма, *турма* — турма, *бармаңлар* — борманглар, *турмаңлар* — турманглар каби. *ол бармасун* — у бормасин (бўлишсиз феълнинг учинчи шахс бирлиги), *кәлмасун* — келмасин (бўлишсиз феълнинг учинчи шахс бирлиги), *барсун* — борсин⁴⁹, *кәлсун* — келсин (буйруқ феълнинг учинчи шахс бирлиги), иккинчи шахс

⁴⁸ Бу ерда Басим Аталай изоҳига кўра, *ўғузлар* деган сўз тушиб қолган, *и* ўрнига *қ* учун у киши у сўзни орттирган. Бизнингча, бу сўзга зарурият ҳам йўқ. (Қ. „Девон“, Б. Аталай таржимаси, II том, 64-бет).

⁴⁹ Басим Аталай бўлишлик шаклининг олдин, бўлишсиз формасини кейин келишини тўғри аниқлаб, шу ҳолда тузатиш киритган, (Қ. „Девон“, Б. Аталай таржимаси, II том, 64-бет).

буйруқ шаклига ҳамма қабилаларда бир хил *سُون* -сун қўшиш билан ясалади. *بَرِيرْمَنْ* *барірман* — борарман (сўзловчи бирлиги). Ўғузлар келаси замон феълидаги ўзак таркибида бўлган -р ҳарфини сақлаб, келаси замон феъли қўшимчаси бўлган бир -р ҳарфини туширадилар. Масалан, *مَنْ بَرَنْ* *мән баран* — мен бораман, *مَنْ تَرَنْ* *мән туран* — мен тураман каби.

Агар ўзак таркибида -р ҳарфи бўлмаган тақдирдагина, келаси замон феъли қўшимчаси бўлган -р ҳарфини сайладилар. *مَنْ كَلِرَان* *мән кәлірән* — мен келурман каби.

Ўғузлар *مَنْ كَلَرَنْ* *мән кәләрән* — мен куламан дейдилар, чунки *كُلْدِي* *күлди* сўзида -р ҳарфи йўқдир. Шунингдек, ўғузлар *مَنْ بَرِيرْمَنْ* *мән барірман* — мен борарман гапидаги *بَرِيرْمَنْ* *барірман* феълидан охирги м -м ҳарфи ўрнига | алиф қўйиб *بَارِيرَان* *баріран* тарзида қўллайдилар. Яна улар *مَنْ يَا قَرْمَنْ* *мән ја қурармән* ўрнида *مَنْ يَا قَرَنْ* *мән ја қура-ран* — мен ёй қураман дейдилар. Турклар бу феълни икки -р билан *قَرْمَنْ* *қурарман* тарзида қўллайдилар. Биринчи -р ўзак таркибида бор, иккинчиси келаси замон феъл қўшимчасидир. Бу усул қоидага мувофиқдир. Ўғузлар талаффузи қоида усулига мувофиқ эмас, лекин унда енгиллик бор. *مَنْ يَا قَرْمَنْ* *ол бармас* (келаси замон бўлишсиз феълнинг ўзга бирлиги.) *مَنْ بَرْمَان* *мән бармасман* (бўлишсиз феълнинг келаси замон сўзловчи бирлиги). Буларда ихтилоф йўқдир, ҳамма қабилалар бу жиҳатдан иттифоқдир.

Бўлишсиз феълнинг келаси замон шаклини яшаш қоидаси ҳамма феълларда (хоҳ ўзга бўлсин, хоҳ сўзловчи бўлсин) бир хилда буйруқ шакли охирига *مَان* -мас ва кўплик учун *لَر* -лар қўшилади, масалан, *أَلَر بَرْمَان لَر* *олар бармаслар* — улар бормайдилар, *بُولَر بَرْمَان لَر* *булар бармаслар* — булар бормайдилар, *بِر بَرْمَان مَز* *биз бармасмиз* — биз бормасмиз каби.

Иш-ҳаракатнинг келаси замонда бажарилишини англатиш учун буйруқ шакли охирига қаттиқ сўзларда *غَاي* -гай, бошқаларда *كَاي* -гай, *غ* -ли сўзларда *قَاي* -қай қўшилади. *أَل يَا قَرغَاي* *ол ја қургай*⁶⁹ — у ёй қуради. *أَل سَوْت سَاغغَاي* *ол сўт сағқай* —

⁶⁹ Бу феъл Навоий асарларида (турли стилистик тузилиш натижасида) *жула кўн маъноларда* қўлланган:

Тонг эрмас соядек оллингга сарви рост бош *қуйғай*,
Тушар чуи ҳар кишининг қадди туздур сояси ҳам туз.

(„Бадоиул васат“, 212-бет).

Бу байтда шарт феъл маъносида *қуйса* демакдир.

Навоийдек қадам майхонага беркиг сутун янглиг
Десанг оллингга юззам келмагай қуйсанг қадам ҳар ён

Бу байтда *келмагай*, буйруқ — *келмасун* маъносидадир

Юқмагай кўнглунга ғамим асари,
Тушмагай жонинга ўтум шарари.
Ғар бу савод ўлмаса нетгай киши,
Назмин олиб қой сори кетгай киши.

Бу байтда *кой* феъли нима *қила олади*, *қаерга кета* олади маъносидадир.

Кўзим тортар ҳамоно ёр келгай,
Солур кўнглум магар дилдор келгай.

Бу байтда орзу феъли *келармикин* маъносидадир.

у сут соғади. **أَلْ أَفْكَا بَرَّغَايْ** ол эwгә барғај — у уйга боради. **أَلْ مَنَّا كَلْكَايْ** ол мәнә кәlgәј — у менга келади. **أَلْ يَرْمَاقُ تَيْرْكَايْ** ол јармақ тәргәј — у танга тўплайди.

Келаси замон феъли⁵¹нинг ясалиши ҳамма қабилаларда, ҳамма феъллар учун бир хилда бўлиб, фарқ қилмайди.

Иш-ҳаракатнинг бажариш шарафига ишловчи муваффақ эканини, уни қилишга эришаётганини билдирувчи феъллар буйруқ охирида **ق-қ** ли, умуман қаттиқ талаффуз қилинувчи сўзларда ҳамма тилларда бир хил, **غَالِرْ** -ғалір, бошқаларда **كَالِرْ** -gälir қўшимчаси қўшиб ясалади. **مَنْ بَرَّغَالِرْمَنْ** мән барғалірман — мен бориш шарафига эгаман.

⁵¹ Маҳмуд Кошгарийнинг изоҳига кўра, бу феълларнинг бир қисмини узоқ келаси замон, бир қисмини яқин келаси замон маъносида қўлланган деб тушуниш мумкин. Чунончи, **أَلْ يَا قُرْغَايْ** ол ја қурғај **يُوتِرُ الْقَوَسَ** ай анһе سوف يوتر القوس **أَلْ مَنَّا كَلْكَايْ** ол мәнә кәlgәј гапида бу феълга яқин келаси замон сифатида изоҳ қилган. **أَلْ يَا قُرْغَايْ** у (тезгина фурсатда) келади. Араб тили дарсликларида **سَوْفَ** савфа узоқ келаси замонни, **سَ-**са префикси яқин келаси замонни англатади деб изоҳланган:

وَدُخُولِ السَّيْنِ وَ سَوْفَ لِدَلَالَةِ الْأُولَى لِاسْتِقْبَالِ الْقَرِيبِ وَالثَّانِي عَلَى الْإِسْتِقْبَالِ الْبَعِيدِ

Таржимаси: Син ва савфа префиксларининг биринчиси келаси замон феъли олдига қўшилиб, яқин келажакни, иккинчиси узоқ келажакни англатади.

(Абдурахмон Жомий, „Фавоиди зиёия“, 299-бет)

مَنْ تَرَّغَالِرْمَنْ мән турғалірман — мен туриш шарафига эгаман. **أَلْ يَا قُرْغَالِرْ** ол ја қурғалір — у ей қуриш шарафига эгадир. **أَلْ تَاغْغَا اغْغَالِرْ** ол тағқа ағқалір — у тоққа чиқиш шарафига эга, чиқиши яқинлашгандир. **أَلْ أَفْكَا كِرْكَالِرْ** ол эwгә киргәлір — у уйга кириш шарафига эга, кириши яқин қолгандир. **أَلْ يَرْمَاقُ تَيْرْكَالِرْ** ол јармақ тәргәлір — у пул тўплашга эришган, мойил бўлгандир. Бу ҳамма феълларда доимий қоидадир.

Исми замон — замон оти, исми макон — жой оти ва қурол отлари сўз ўзагига қаттиқ талаффузли, таркибида **ق-қ** ҳарфи бўлган сўзларда **غُو** -ғу ва юмшоқ талаффузли, таркибида **ق** -қ ҳарфи бўлган сўзларда **كُو** -гу қўшимчасини қўшиш билан ясалади. Бу қоида чигил, яғма, тухсий, аргу, уйғур то юқори чингача бўлган ҳамма қабилалар тилларига оиддир. Ўғузлар ва қипчоқ, бажанак, булғор тилларида бу хил сўзлар феълнинг буйруқ шакли охирига **اسى** осі қўшимчасини қўшиш билан ясалади. Масалан, замон оти **بُو يَا قُرْغُو** бу ја қурғу оғур эрмәс — бу ей қурадиган вақт эмас. **بُو تَرَّغُو يَيْرْ أَرْمَاسُ** бу турғу јәр эрмәс — бу турадиган жой эмас. Ўғузлар бунини **بُو يَا قُرَاسِيْ أَغْرُ تَكُلْ** бу ја қурасі оғур тәгүл — бу ей қурадиган пайт эмас. **بُو تَرَّاسِيْ يَيْرْ تَكُلْ** бу турасі јәр тәгүл — бу турадиган жой эмас тарзида

қўллайдилар. *بوتاغ اغقو ارماس* бу тағ ағқу әрмас — бу тоққа чиқадиган вақт эмас. Юқорида ўзакнинг охири *غ -ғ* билан битганда, *غ -ғ* эмас, *غ -ғ* ўрнига *ق -қ* қўшилиши кўрсатилган эди. Бунда ўзак охирида *غ -ғ* бўлгани учун *غو -ғу* қўшимчаси ўрнига *قو -қу* қўшилган сўзга мисолдир. Ўғузлар бу мазмундаги гапни *بوتاغ اغاسي اغر تكل* бу тағ ағаси оғур *tägül* — бу тоққа чиқадиган вақт эмас тарзида қўллайдилар. Кўриладикки, ўғузлар вақт замон отига *اغر* — оғур, жой отига *يئر* *jær* сўзларини қўшиб қўллайдилар. Таркибида *ك* -к ҳарфи бўлган сўзлар учун мисол: *بو افكا كركو اوز ال* бу *əwǝ kǝrgü öz ol* — бу уйга кирадиган вақтдир. *ال بزكا كلکو بلدي* ол бизгә кәлгү болдә — унинг бизникига келадиган вақти бўлди. Ўғузлар бу маънони англатиш учун шу ўринда *ال بزكا كلسي* ол бизгә кәләси болдә гапини қўллайдилар. Бу хил феъллар от ўрнидадир, чунки булар отлар билан қўшилиб изофа тарзида қўлланади. *سەننىң барғуң қачан* — сен қачон борасан? каби. Бу маънони англатиш учун бу ўринда ўғузлар *سەننىң барасиң қачан* дейдилар. Яна *مەننىң барғум يەقتي* — менинг кетишим яқинлашди, демакдир. *اننىң барғуси* — унинг бориши демакдир. Ўғузлар бу гап ўрнида *مەننىң барасим* мә-

ниң барасим дейдилар. Бу хил отларнинг ясашида ўғузлар қондасига кўра, ўзак охирига *سى -сі* қўшилади. Улар тилида бу хил сўзларнинг қаттиқ, юмшоқлиги фарқ қилинмайди. Бошқа туркий тилларда эса бу масалада баъзи фарқлар бор.

Феъллардан ясаладиган қурол отлари феъллик хусусиятини йўқотиб от ўрнида келади. Чунончи, *يېگو نانگ jəgü nəŋ* — ичига солиб ейиладиган нарса (лаган, товоқ). (Бундаги *يېگو jəgü* от вазифасидаги сўздир). *ارغو urғu* — уриш учун ишлатиладиган қурол, масалан, қамчи, чивиқ. (Бундаги *ارغو urғu* от вазифасидаги сўздир) *يېغاج بېغجو jığac bīçgu* — ёғоч кесадиган қурол — болта, *سوغو sorғu* — сўрадиган асбоб, қурол: эмизник, қоруқ каби нарсалар. Бу сўз *امك سردى эмик сордә* — эмчак сүрди (эмди) сўздан олингандир. Бу отлар қаттиқ, юмшоқ талаффузли сўзлар фарқиға мувофиқ, *ғ -қ, -к, ғ* ҳарфлари қўшилишида юқорида кўрсатилган қабилалар тилларида фарқ қилади. Лекин ўғузлар фарқ қилмайдилар. Бунинг қондаси юқорида айтиб ўтилган.

Ўғузларда қурол отлари ҳамма феъллардан ҳам *سى -сі || -сі* қўшиб ясалади, чунончи: *يېغاج بچاسي jığac bīçasī* нәң — ёғоч кесадиган нарса — асбоб. Яна *يېكاسي نانگ jəgäsi nəŋ* — овқат ейдиган нарса (лаган, товоқ).

بَتْرَدِي бўтўрди — битирди, тузатди, исбот қилди. *أَتِ بِاشِغِ بَتْرَدِي* от башіғ бўтўрди — даво (ўсимлик) ярани тузатди. *أَنْكَ أَوْزَا أَلْمَنْ بَتْرَدِي* анің ўзә алімін бўтўрди — унинг устидаги олимини, қарзини ҳужжат билан исбот қилди. Қарздан бошқага ҳам бу сўз қўлланади. (بَتْرَمَاكُ. بَتْرُرُ. بَتْرَمَاكُ. بَتْرَمَاكُ).

بَتْرَدِي батурди — яширди. *أَل سَوَزِينَ مَنْدِينَ بَتْرَدِي* ол сөзін мәндін батурди — у сўзини, сирини мендан яширди.

بَتْرَدِي батурди — ботирди. *أَل أَنِي سَقَا بَتْرَدِي* ол ані суғқа батурди — у уни сувга ботирди, қандни буламоқча ботириш каби, ҳар бир суюқ, юмшоқ нарсага ботиришга ҳам бу сўз қўлланади. (بَتْرُرُ. بَتْرَمَاكُ. بَتْرَمَاكُ) батурур, батурмақ).

تَتْرَدِمُ татурдум — тоттирдим, едирдим. *مَنْ أَنْكَرَ أَشْ تَتْرَدِمُ* мән аңар аш татурдум — мен унга ош едирдим. (تَتْرَمَاكُ. تَتْرَمِنْ. تَتْرَمَاكُ) татурумән, татурмақ).

تَتْرَدِي тўтўрди — туттирди. *أَل أَنْكَرَ أَتِ تَتْرَدِي* ол аңар ит тўтўрди — уни тутиб олиш учун у итини солди. Бу сўзни *تَتْرَكُرْدِي* тўткўрди талаффузи ҳам бор. Аслида *تَتْرَدِي* тўттўрди (уч - т ли)дир. Енгиллик учун бир - т туширилган. (تَتْرَمَاكُ. تَتْرَمَاكُ. تَتْرَمَاكُ) тўттўрмәк).

تَقْرَدِي тушурди — чимирди. *أَتِ قَلَاقُنْ تَقْرَدِي* ат қулақин тушурди — от қулоғини чимирди. (Бу от би-

рор нарсадан таъсирланганда икки қулоғини дик-райтишдир). (تَقْرَمَاكُ. تَقْرَمَاكُ. تَقْرَمَاكُ) тушўрар, тушурмақ).⁵⁴

قَتْرَدِي қатарди — қайтарди. *أَلْ أَيْغَ قَتْرَدِي* ол атіғ қатарди — у отни қайтарди. *جَاغِي قَتْرَدِي* жағи қатарди — душманни қайтарди. Бошқаси ҳам шундай. (قَتْرَمَاكُ. قَتْرَمَاكُ. قَتْرَمَاكُ) қатарур, қатармақ). Шеърда шундай келган:

أَرْدِي أَشْنَ تَتْرَغَانْ يَفْلَقْ يَغِغْ قَتْرَغَانْ
يَيْنُنْ تَتْبُ قَدْرَغَانْ بَسْتِي أَلْمُ أَغْتَرُو

Эрди ашн татурған,
Јаулақ жағиғ қатарған,
Бојнн тутуб қазиған,
Басті өлүм ағтару.

Ошини едирадиган, душман тўдасини қайтарадиган, душман бўйнини қайирадиган эди, ўлим уни ағдариб йиқитди.

قَتْرَدِي қатурди — қотирди. *أَلْ يُمُشَاقُ نَانَكُنِي قَتْرَدِي* ол јумшақ нәңни қатурди — у юмшоқ нарсани қотирди (юмшоқ темирни қаттиқлаштиргани каби, юмшоқ нарсани қотирди). *تَاشْ يَيْرْ أَنِي قَتْرَدِي* таш йір ані қатурди — чет мамлакат (мусофирчилик) уни таж-

⁵⁴ Босма нусхада *تَقْرَمَاكُ* шаклида, Басим Аталай нусхасида эса

қар. 306—6. *تَقْرَمَاكُ* шаклида берилган. Қўёзмада *تَقْرَمَاكُ* шаклида.

риба ва имтиҳондан ўтказиб пишитди. (قَتْرُ. قَتْرَمَاقُ) қатурур, қатурмақ).

қутурди — шодланди, ўсди, қутурди اَغْلَانُ قَتْرَدِي оғлан қутурди — бола қутурди, ҳеч кимни менсимайдиган бўлиб кетди. تَرِيغُ قَتْرَدِي тарӣғ қутурди — экинлар қутурди, ортиқ шиддат билан ўсди. Меъеридан ўтган ҳар нарсага ҳам қутурди قَتْرَدِي дейилади. (قَتْرُ. قَتْرَمَاقُ) қатурур, қатурмақ).

кўтурди — кўтарди. ЭР jүк кўтүрди كُتْرَدِي киши юк кўтарди. Хотинларнинг юк (хомила) кўтаришига ҳам бу сўз қўлланади. (كُتْرَمَاقُ) кўтүрүр, кўтүрмәк).

Мақолда шундай келган:

تَقِي يَكْ كُتْرَسَا قَمِيحُ يَمَا كُتْرُ

Təwəj jük kütürsä

Қаміч jәмә кўтүрүр

Туя ҳамма юкни кўтарганда, капкирни кўтаришга ҳам кучи егади. Бу сўз арабларнинг اَتَّبِعِ الْفَرَسَ деган мақоли кабидир.

ачиғ нәъ⁵⁵ اَجِغْ نَانِكْ سَجْرَدِي сўчирди — чучиди. سَجْرَدِي

⁵⁵ Ҳозир жонли тилда ҳам, адабиётда ҳам бу сўз фақат икки -ч билан аччиғ тарзида талаффуз қилинади. Навоий асарларида бу сўз ҳар икки вариантида ҳам учрайди.

Вақт каму, йўл узуну, май ачиғ,

Усру қатиғ ҳол етибдур қатиғ,

(„Х а м с а“, „Ҳайратул аброр“, 68-бет).

Узр демак барчаға қаттиғ келиб,

Неча чучук сўз деса, аччиғ келиб

(„Х а м с а“, „Ҳайратул аброр“, 79-бет).

сўчирди — аччиғ нарса чучиди, ширин бўлди. (سَجْرَارُ) сўчирар, сўчирмәк).

қачурдум — қочирдим, ҳайдадим. مَنْ اَنِي قَجْرَدُم мен ані қачурдум — мен уни қочирдим, мен унинг эсини чиқариб, тумтарақай қилиб қочирдим. (قَجْرَمَاقُ) қачурумән, қачурмақ).

кэчүрди — кечирди, ўтказди. اَلْ مَنِي سَقْدَنُ كَجْرَدِي ол мәні сувдан кэчүрди — у мени сувдан кечирди, ўтказди.

кэчүрди — гуноҳини кечирди, гуноҳидан ўтди. بَعَثَ اَنِيْجَ جَازُكِيْنِ كَچُورْدِي — шоҳ унинг гуноҳини кечирди. (كَجْرَمَاقُ) кэчүрүр, кэчүрмәк).

көчүрди — күчирди. اَلْ اَنِيْ اَقْدَنُ كَجْرَدِي ол ані эвдин көчүрди — у уни уйдан күчирди.

көчүрди — күчириб ёзди. اَلْ بِيْتِكْ كَجْرَدِي ол битик көчүрди — у китоб ёзди. Бир нусхадан иккинчисига күчирди. Бирор нарсани бир жойдан иккинчи жойга күчиришга ҳам шу сўз қўлланади.

көчүрди — күчирди. اَلْ كُجْتُ كَجْرَدِي ол көчүт көчүрди — у отни бир жойдан бошқа бир жойга күчирди. (كَجْرَمَاقُ) көчүрүр, көчүрмәк).

түзүрдүм — тўйдирдим. مَن اَنِي تَذْرَدُم мен ані түзүрдүм — мен уни тўйдирдим. (تَذْرَدُم) тўзүрдүм — мен уни тўйдирдим. (تَذْرَدُم) тўзүрдүм — мен уни тўйдирдим. (تَذْرَدُم) тўзүрдүм — мен уни тўйдирдим.

ғурдум дир. (تَدْرُمَنْ. تَدْرُمَاقُ) тузурурмән, тузурмақ).

қәзурдї — қайирди. *ال انك بين قردى* ол анїң бојнїн қазурдї — у унинг буйини қайирди. Бунинг бошқаси ҳам шундай.

қазїрдї — қайирди. *ال انك سوزن قردى* ол анїң сөзін қазїрдї — у унинг сўзини қайирди. (قذرماق. قذرار. قذرماق).

қудурдї — қутурди, ошди. *ال بو ايشتا قردى* ол бу йшта қудурдї — у бу ншда қутурди. Қаттиқ ҳаракат қилди. Ҳаракатни ошириб юборди. (قذرماق. قذرر. قذرماق).

кәзүрдї — кийгизди. *ال منكا تون كذردي* ол мәнәңә тон кәзүрдї — у менга тун кийгизди. Бошқасига ҳам шундай. (кәзүрүр, кәзүрмәк).

кәзїрдї — сўйди. *ال قويغ كذردي* ол қојуғ кәзїрдї — у қўйни сўйди, кесди, бўлак-бўлак қилди. (кәзїрүр, кәзїрмәк).

қарардї — қорайди. *تون قردى* тон қарардї — тун қорайди. *تون قردى* тон⁵⁶ қарардї — тун (кийим)

⁵⁶ Ҳозирги тилимизда икки хил шаклда ёзиладиган ва икки хил ўқиладиган тун ва тун сўзларининг ҳар иккиси босма нусхада биргина *تون* шаклида берилган. (Қ. Д. л. т. II том, 63-бет). Биз қўлёмани кўрмаганимиз учун аниқлай олмадик. Лекин қўлёмма билан солиштирган Басим Аталай ҳам бу сўзларнинг ёзилишини бир хил кўрсатиб, ҳеч қандай изоҳ бермаган. (Қ. „Девону луғотит турк“ таржимаси, II том, 77-бет). Демак, бу сўз у даврда омонимлардан бўлиб, сўнг дифференциациялангандир. Қўлёмма ҳам шунини тасдиқлайди: Қар. 307—14.

қора бўлди. Бошқаси ҳам шундай. (قارار قارماق) қарарур, қарармақ).

қурїрдї: *قوردي نانك* қурїрдї⁵⁷ нәң — нарса қуришга юз тутди, қурий бошлади. (قورر قورماق) қурїрур, қурїрмақ).

қїзардї: *قزردى نانك* қїзардї нәң — нарса қїзарди (قزردى قزردى قزردى) қїзарур, қїзармақ).

тазардї: *تازردى نانك* тазардї⁵⁸ нәң — кал бўлди, кал бўла бошлади (تازردى تازردى) тазарур, тазармақ).

тузәрдї — текис бўлди. *توزردى* тўзәрүр, тўзәрмәк) тўзәрүр, тўзәрмақ).

кузәрдї — куз бўлишга тутинди. *اود كوزردى* од кўзәрдї — вақт кузга юзланди, кузга айлана бошлади (кўзәрүр, кўзәрмәк).

басурдї — *تەڭرى تاغ بىرلا يىرگ بىردى* тәңрї тағ бїрлә йәрїг басурдї — худо ерни тоғлар билан бостириб қўйди. Оғир бир буюм билан бостириб қўйилган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (басурур, басурмақ).

бусардї — туманланди. *بوسردى* бусардї — туманланди. (босурур, босурмақ).

⁵⁷ *قوردي* қурїрдї сўзини Басим Аталай *قوردي* қурурдї шаклида берган (к. „Девону луғотит турк“ таржимаси, II том, 77-бет). Биз босма нусхадагича бердик. ⁵⁸ *Тоз* — каллик, бошнинг туклари тушиб кетиши маъносидадир. Бу сўз ҳозирги жонли тилда кам қўлланади, *тос* тарзида талаффуз қилинади.

di — осмон туманланди. Ҳавони туман босди.

қисурди қисурди — қисқартди. *ол узун* *қисурди* (бўсарур, бўсармақ).
нэңни қисурди — у узун нарсани қисқартди. *қисур* (қисурмақ).
қисурди қисурди — у узун нарсани қисқартди. *қисур* (қисурмақ)*.

кўсурди кўсурди — кашаклади. *ол ат* *кўсурди* *ат*
кўсурди — у от (нинг икки оёғини) кашаклади.
кўсурди (кўсурмақ).

бўшурди бўшурди — бушурди. *ол мэн* *бўшурди* — у
менинг юрагимни сиқиб юборди. *бўшур* (бўшурмақ)
бўшурди (бўшурмақ)

пўшурди пўшурди — пиширди. *ол эт* *пўшурди* — у
гўшт пиширди. Бошқаларга ҳам шундай.
пўшурди (пўшурмақ).

ташурди ташурди — тоширди. *от ашич* *ташурди* — олов
қозонни тошириб юборди. Ўз ўрнидан тошиб чиққан ҳар бир суюқ насага ҳам бу сўз қўлланади.
ташурди (ташурмақ).

тушурди тушурди — кўриштирди. *ол мэн* *тушурди* — у мен билан сени кўриштирди.
тушурди (тушурмақ).

тушурди тушурди — тушурди. *ол эликдин* *тармақ* *тушурди* — у қўлидан тангани тушириб юборди.
тушурди (тушурмақ).

* Қўлэзманинг 308-бетида шундай берилган.

тўшурди тўшурди — мен уни отдан (ерга) туширдим, тушириб қўйдим. Тўшурмақ ҳам шундай.
тўшурди (тўшурмақ).

сашурди сашурди — фарқ қилди. *ол жин* *сашурди* — у дўр билан ферузани бир-бирдан фарқлади. Булардан бошқа гавҳарларни ипга тизишда айиришга ҳам бу сўз қўлланади.
сашурди (сашурмақ).
кўшурди кўшурди — тошаёзди. *ол кўшурди* — ҳовуз тўлди, тўлиб тошаёзди.
кўшурди (кўшурмақ). Шеърда шундай келган:

Алн тубу јашарди
Урут отн јашурди
Кўлнн суwin кўшарди
Сiғiр буқа мўнрашўр

Алн тубу јашарди

Урут отн јашурди

Кўлнн суwin кўшарди

Сiғiр буқа мўнрашўр

Баҳорни таърифлаб ёзди: тоғ чўққилари кўкатлар билан кўм-кўк бўлиб яшарди, қуриган ўтларни янги ўтлар қоплаб, яшириб юборди, кўллар сувга тўлиб, ҳатто тошаёзди. Сигир, буқалар севишиб маърашади. Идиш суви оғзигача тўлиб тошаёзса ҳам кўшурди дейишади.

буғарди буғарди — кесди. *ол йиғач* *буғарди* — у ёғоч кесди, ёрди.
буғарди (буғармақ). Бу сўзнинг асли *буғарди* дидир.

تۇغۇردى ⁰⁰ туғурди — туғди. ⁰⁰ اُرَاغْتُ اُغْلُ تۇغۇردى урағут оғул туғурди — хотин ўғил туғди. Ҳайвонлар туққанда, бу сўз уларга нисбатан истиора тариқасида қўлланади. (⁰⁰ تۇغۇردى. ⁰⁰ تۇغۇرۇر, ⁰⁰ تۇغۇрмаق). Мақолда шундай келган: ⁰⁰ اَتَا اُغْلِي اَتَجُّ تَغَارُ ата оғли атач туғар — ота ўғли хулқда, албатта, отасига, ўхшайди.

تۇغۇردى ⁰⁰ туғурди — ғазабланди. ⁰⁰ اَلْ مَنَكَا تۇغۇردى ол мәнқа туғурди — у ўз йўлини ташлаб, менга қараб шиддат билан келди. Бирор ишга таассуф (қоидадан ташқари ҳаракат) билан бир юмушга йўналган кишига ҳам бу сўз қўлланади. (⁰⁰ تۇغۇردى. ⁰⁰ تۇغۇرۇر, ⁰⁰ تۇغۇрмаق⁵⁹)

ساғурди ⁰⁰ сағурди — ичди. ⁰⁰ اَر سُوْفُ سَғурدى әр суғ сағурди — одам сув ичди.

сағурди ⁰⁰ сағурди — шимди. ⁰⁰ قُمْ سُوْفُ سَғурدى қум суғ сағурди — қум сувни шимди. ⁰⁰ اَلْ قُرْتُ سَғурدى ол қурут сағурди — у қурут қилиш учун (қатиқнинг) сувини сирқитди (бу сўз қарлуқча).

сағурди ⁰⁰ сағурди — туплади. ⁰⁰ اَلْ يُقَارُو يَارِنُ سَғурدى ол жоқару ⁰⁰ jәрін сағурди — у осмонга қараб туплади. Ту-

⁵⁹ Бу сўзнинг имлоси ҳақида Басим Аталай изоҳ берган, унинг фикрича, босма нусхада ⁰⁰ تۇغۇردى. ⁰⁰ تۇغۇرۇر шаклида берилган бу сўз қўлёзмада ҳам шундай экан. Басим Аталай ⁰⁰ تۇغۇردى. ⁰⁰ تۇغۇرۇр бўлиши тўғрироқ деб уқтирган (қ. „Девон“, Б. Аталай таржимаси, II том, 80-бет).

пугини юқорига тупурди. Барсағонлар тилида шундайдир. Бошқалар ⁰⁰ سۇندى сузти дейдилар. (⁰⁰ سَғурۇر. ⁰⁰ سَғурماق сағурур, сағурмақ) Мақолда шундай келган: ⁰⁰ كۆككә сағурса, ⁰⁰ يۈزكә تۇشور: ⁰⁰ تۇشۇر — осмонга тупурса, юзга тушар. Бу мақол ўзидан катта билан қаршилашиш истаганда (оғирлик, қийинлик) ўзига тушишига ундаб айтилади.

سىғурди ⁰⁰ сїғурди — сиғдирди. ⁰⁰ اَلْ اُونُغُ قَابِقَا سَғурدى ол унуғ қапқа сїғурди — у кўп унни кичик идиш (қоп)га сиғдирди. Қаттиқ сиқиб босиш билан жойланган ҳар бир нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (⁰⁰ سَғурۇر. ⁰⁰ سَғурماق) сїғурур, сїғурмақ).

қоғурди ⁰⁰ қоғурди — қовурди. ⁰⁰ اَلْ تَرِغُ قَғурدى ол таріғ қоғурди — у таріғ — бугдой қовурди. Бошқаларга ҳам шундайдир. Бу сўзнинг юмшоқ ⁰⁰ قَғурدى ли варианты ҳам бор: ⁰⁰ قَғурۇر. ⁰⁰ قَғурماق қоғурур, қағурмақ).

тәғурди ⁰⁰ тәғурди — ⁰⁰ اَلْ تَғارِغُ اَғурدى تَғурدى ол тағаріғ ⁰⁰ tәғурди тәғурди — у молни ағдарди - тўнтарди, остин-устин қилди. ⁰⁰ اَғурدى ⁰⁰ tәғурди тәғурди (кўмакчи) сўзидир. ⁰⁰ تَғурار. ⁰⁰ [61] تَғурماك تәғуррар, тәғурмак).

⁶⁰ Махмуд Кошғарий изоҳига кўра, бу жуфт феълнинг таркибидаги ўзакларнинг биринчиси асосий, етакчи бўлиб, иккинчиси кўмакчи сўзидир. Бу мисол феълда намуна учун фақат кўмакчи феъл олинган.

⁶¹ Басим Аталай бу сўз ҳақида изоҳ берган. Изоҳда аниқсизлик бор (қ. „Девон“ таржимаси, II том, 81-бет).

جَفْرُدِي جәwурди — уриб кўрди. *أَرَأَيْتَ جَفْرُدِي* Әр оқ чәwурди — одам (тирноғи учидә) ўқни уриб кўрди. Ҳәр бир нарсани чап қўлнинг бош бармоғи тирноғи учидә айлантиришга ҳам бу сўз қўлланади.

جَفْرُدِي جәwурди — айлантирди. *أَلْ جَفْرَيْنِي جَفْرُدِي* ол чифрини чәwурди — у (қудуқ) чиғириғини айлантирди. Бошқаларга ҳам шундай. (*جَفْرَارُ جَفْرُمَاكُ* чәwуррә, чәwурмак).

سَفْرُدِي сәwурди — совурди, шопирди. *أَرْتَرِغْ سَفْرُدِي* Әр тариг сәwурди — одам буғдойни хирмонда шопирди — совурди ва тозалади. Ҳәр нарсани шамолда совуриш ва тозалашга ҳам бу сўз қўлланади. (*سَفْرَارُ سَفْرُمَاكُ* сәwурар, сәwурмак).

قَفْرُدِي қәwурди — қисди, сиқти. *بَلَاذُكَ كُنْكَ الْكِنُ* биләзүк кунә қәwурди — биләкузук каннизакнинг биләгини сиқди — қисди. Бирон нарсани сиқадиган ҳәр бир нарсага ҳам бу сўз қўлланади⁶². (*قَفْرَارُ قَفْرُمَاكُ* қәwурар, қәwурмак).

بَقْرُدِي бәқурди — туширди, пастга урди. *أَلْ أَتْ تَكِيرِنْدَا* ол ат тәғириндә бәқурди — у от нархини

⁶² Басим Аталай бу сўзлар босма ва ёзма нусхаларда ҳам қәwурди қәwурди, қәwурар қәwурар қәwурмак қәwурмак шаклида бўлса ҳам, ҳозирги талаффузга асосан қәwурмак бўлиши тўғри деб кўрсатган (Қ. Д. л. т. таржимаси, II том, 82-бет). Лекин бу фикрга қўшилиш қийин.

пастга урди. Ҳәр нарсани ўз жойидан пастга туширилишига ҳам бу сўз қўлланади. (*بَقْرُرُ بَقْرُمَاكُ* бәқурур, бәқурмак).

بَقْرُدِي бәқурди — қаратди⁶³. *أَلْ مَنكَا كَشِي بَقْرُدِي* ол мәнә киши бәқурди — у менга бировни қаратди. (*بَقْرُرُ بَقْرُمَاكُ* бәқурур, бәқурмак).

جَفْرُدِمُ чіқардیم — чиқардим. *مَنْ أَنِي أَفَدَنْ جَفْرُدِمُ* мәнәни әwдән чіқардیم — мен уни уйдан чиқардим. Бошқаларга ҳам шундай. (*جَفْرَارُ جَفْرُمَاكُ* чіқарур, чіқармак).

سَقْرُدِي сіқірди — овоз чиқарди. *قُشُ قُشُ سَقْرُدِي* қуш сіқірди — қуш чуғур-чуғур қилиб сайради. *كَشِي سَقْرُدِي* киши сіқірди — одам хуштак чалди. (*سَقْرَارُ سَقْرُمَاكُ* сіқірар, сіқірмак).

قَقْرُدِي қіқірди — қичқирди. *أَرَّ قَقْرُدِي* Әр қіқірди — одам бировни, бирор нарсани чақираётгандек, баланд овоз билан бақириб чақирди, қийқирди. (*قَقْرُرُ قَقْرُمَاكُ* қіқірар, қіқірмак). Шеърда шундай келган:

قُنِي قَقْرُبْ أَعْشُ تَرِدْمُ   يَغِي قَارُو كَرِشُ قُرْدْمُ
تُقْشُ إِجْرَا أُرْشُ بَرِدْمُ   أَرَنْ كُورُبْ بَشِي تَغْدِي

⁶³ Босма нусхада бу гап таржимасида бир аниқсизлик белгиси бор. (Қ. Д. л. т., II том, 68-бет). Лекин Басим Аталай таржимасида ҳеч қандай изоҳ берилмаган (Қ. Д. л. т. таржимаси, II том, 38-бет).

Қузі қіқріб оғуш тәрдім
Јағі қару кіріш қурдум
Тоқуш ічрә уруш бәрдім
Эрән көрүб баші тіғді

Қуйига қийқириб қабиламни тўпладим. Душман-
га қарши ўқни камонга жойладим. Жанг майдо-
нида отишдим. Менинг йигитларимни кўриб, боши-
ни панага олди.

تەگۈردى — етгизди, тегдирди. **اَلْ مَنكَا بَكْدِنْ سُوْز**
تَكَرْدِي ол мәнқә бәгдін сөз тәгүрди — у менга амир-
дан сүз тегизди. Бошқалардан сүз тегизишга ҳам
шу сүз қўлланади (**تَكَرْمَاكْ** **تәгүрүр**, **тә-
гүрмәк**).

چۆкүрди — чўктирди. **اَلْ تَقِي جُكْرَدِي** ол тәқи чө-
күрди — у туяни чўктирди. Одамни чўккалатиш-
га ҳам шу сүз қўлланади. (**جُكْرْمَاكْ** **чөкү-
рүр**, **чөкүрмәк**).

кәкірди — кекирди. **اَرَّ كَكْرَدِي** эр кәкірди — одам
(кўп ейишдан, қорни тўйишдан) кекирди. Бошқа-
ларга ҳам бу сүз қўлланади. (**كَكْرْمَاكْ** **кәкір-
рәр**, **кәкірмәк**).

көкәрді — **كۆكۆرْدِي نَانْك** көкәрді нән — нарса
кўкарди, осмон рангига кирди. (**كۆكۆرْمَاكْ** **көкә-
рүр**, **көкәрмәк**).

көләрди — **كۆلۆرْدِي سُوْف** көләрді суф — кўлла-

ган сув, сув тўпланиб кўлга ўхшади, кўлга ай-
ланди. (**كۆلۆرْمَاكْ** **көләрүр**, **көләрмәк**).

күләрді — **اَت كۆلۆرْدِي** ат күләрді — от қорни
дамланиб шишганликдан чалқанча ётди. (**كۆلۆرْمَاكْ**
күләрүр, **күләрмәк**) Мақолда шун-
дай келган: **اَرَّ اَغْلِي مُنْكَا ذِمَّاسْ. اَت اَغْلِي كَلْرَمَاسْ**
эр оғлі муңазмас, ит оғлі күләрмәс — одам боласи
доим изтиробда қолмайди, бирор тадбир билан
ундан қутулади, ит боласи отдек доимо чалқанча
ёта олмагани каби.

тамурді⁶⁴ — **اَرَّ بُرْنِي تَمُرْدِي** эр бурни тамурди —
кишининг бурни қонади. **اَرَّ يَغَاجْ تَمُرْدِي** эр йағач
тумурди — одам ёғочни устуннинг ва шунинг каби-
ларнинг тубига ўхшатиб юмалоқ доира қилиб кесди.
(**تَمُرْمَاكْ** **тумурур**, **тумурмақ**).

чомурди — чўмдирди, шўнғитди. **اَلْ اَنِي سَفَقَا**
جَمْرَدِي ол ані суфқа чомурди* — у уни сувга чўм-

⁶⁴ Бу сүз ёзилишида биз асосланган нусхада шундай аниқсизлик бўлиб,
яъни **تَمُرْدِي** шаклида берилган.

* — Бу сүз Навоий асарларида худди шундай — сувга чўктириш, фарқ бў-
лиш маъносида қўлланган.

Фарқ бўлди нотавон жисмим сиришким баҳрида,

Гарчи сув неча тиранг бўлса чўмурмас коҳни.

(Дарё ҳар қанча чуқур бўлса ҳам, сомонни чўктирмаслиги ҳақиқат эди. Лекин
кучсизликда сомон қатори ожиз гавдамни кўз ёшим дарёси чўктирди).

дирди, шўнғитди, ботирди. **جُمُرُ: جُمُرْمَاق** чому-
рур, чомурмақ (ёки **جُمُرْدِي: جُمُرْمَاق** чомўр-
мак, чомўрўр, чомўрди ҳам дейилади). Бу форма
биринчи формага нисбатан чуқурроқ чўктириш
маъносидадир.

سِمُرْدِي с им ўрди — симирди. **اَل سُوْتِك سِمُرْدِي** ол сўтүг
с имўрди — у сутни симириб ичди. Бошқаси ҳам
шундай. (**с имўрўр, с имўрмак**)⁶⁵.

سِبُرْدِي с ў п ўрди — супурди. **اَل اَف سِبُرْدِي** ол әw сўпўр-
ди — у уй супурди. Бошқаси ҳам шундай. (**с ибўрўр,**
с ипўрмак).

كَمُرْدِي к ғ м ўрди — кемирди. **اَل سُنْكُو كَمُرْدِي** ол сөнүк
к ғ мўрди — у сўнгак кемирди. (**к ғ мўрмак**),
к ғ мўрўр, к ғ мўрмак).

تُنُرْدِي т ў н ғ р ди — қоронғиланди. **تُنُرْدِي يِر** тўнғирди **jər**
— жой қоронғиланди, қоронғи бўлди. Замон
учун ҳам шундай дейилади. (**тўнғирмак**)
тўнғирўр, тўнғирмак

تَبُرْدِي т ғ б ў з ди — пичинг қилди. **اَل مَنكَا سُو ز تَبُرْدِي** ол
м ғ н ғ а с ғ з т ғ б ў з ди — у менга пичинг отди, илмоқ-

⁶⁵ Басим Аталай бу сўзнинг ёзилиши ҳақида гапириб, қўлғезмада бу сўз
سِمُرْمَاق **с имўрмак, с умўрмак** шаклида ноаниқ ёзилганини, **سِمُرْمَاق** — **с умўр-**
мак тўғри деб изоҳ берган (қ. „Девону луғотит турк“ таржимаси, II том, 85-бет).
Бизда ҳозирги жонли тилда босма нусхада берилганичадир („Девону луғотит-
турк“, II том, 70-бет).

ли қилиб сўзлади). (**تَبُرْمَاق: تَبُرْمَاق** **т ғ б ў з ў р, т ғ -**
б ў з м а қ).

تَتُرْدِم т у т у з д у м — ишорат қилдим. **مَنْ اَنْكَار سُو ز تَتُرْدِم**
м ғ н а қ а р с ғ з т у т у з д у м — мен унга сўзни ёки
риоя қилиши керак бўлган нарсани ишорат қил-
дим, уқтирдим. (**т у т у з ў р, т у т у з м а қ**)

تَمُرْدِي т а м у з д и — томизди. **اَل سُو ف تَمُرْدِي** ол сўw та-
музди — у сув томизди. Бошқаси ҳам шундай.
(**т а м у з ў р, т а м у з м а қ**).

كَنْزِدِي к ғ з ғ а з ди — кутди, сақлади. **اَل مَنكَا كَنْزِدِي** ол м ғ-
н ғ а к ғ з ғ а з ди — у нарсани менга сақлади (асради).
اَل مَنِي كَنْزِدِي ол м ғ н и к ғ з ғ а з ди — дейилади, у мени
кутди маъносидадир. **كَنْزِدِي** к ғ з ғ а з ди бу сўз „сақ-
ламоқ“ ва „кутмоқ“ маъноларида қўлланади.

(**к ғ з ғ а з ў р, к ғ з ғ а з м а қ**). Бу сўзнинг
асли **كۆز اتى كۆز یتتى**, яъни эсида тутиш учун
кўзини бир нарсага отди, ташлади демақдир.
Бошқа бир тилда **كۆز اتى كۆز یتتى** кузатдидир.
Бу феъллардаги **ز ғ** ҳарфи қоидадан ташқаридир.
Чунки ўтимсиз феъллар буйруқ охирига **ر -r**
ҳарфи қўшиш билан ўтимли бўлади, **ز -z** қўшиш
билан эмас. Чунончи: **آر قچتی** эр қачти гапида-
ги **قچتی** қачти ўтимсиз феълдир. Бу феълнинг
ўтимли шакли **قچردی** қачурди. **اَل اَنِي قچردی** ол
ан и қачурди гаптаги каби. Бу ерда ўтимсиз-

феъл ўзакка *р*-*р* орттириш билан ўтимлига айланган. *كَجْتِي* *эр суш кэчті* гапидаги *كَجْتِي* кэчті феъли ҳам ўтимсиз феълдир. *أَلْ أَنِي كَجْرَدِي* ол ані кэчүрді гапида эса *كَجْرَدِي* кэчүрді ўтимлидир, яъни аслида ўтимсиз бўлган *كَجْتِي* кэчті — ўтди феъли ўзакка *р*-*р* орттириш билан ўтимли феълга айлангандир. *سُوْفُ تَمْدِي* *суш тамдї* — сув томди, *مَنْي كُذْتِي* мэни кўзті — мени кутди, гапларидаги *تَمْدِي* тамдї, *كُذْتِي* кўзті ўтимсиз феълларининг ўтимлиси ҳам *ز*-*з* билан эмас, *р*-*р* ҳарфи билан бўлиши қоидага мувофиқ эди⁶⁶. Ўғузлар баъзи сўзлардаги *р*-*р* ҳарфини *з*-*з* га алмаштирадилар. Чунончи, улар *أَلْ تَقَارُ الدُّزْدِي* ол тақар алдузди — унинг моли тортиб олинди, шилиб олинди дейдилар. Бунинг асли *أَلْدِي* алдїдир. *تَبَشْدِي* тэпїшдї — тешишди. *أَلْ مَنِكْ بَرَلَا تَبَشْدِي* ол мэ-*н*нїң *бірлā тэпїшдї* — у мен билан тешишди. (*تَبَشْمَاكْ* *тэпїшур, тэпїшмак*).

⁶⁶ Бу сўз ҳақида босма нусхада бир аниқсизлик белгиси бор. (Қ. „Девону луғотит турк“, II том, 71-бет). Басим Аталай бунинг тўғри шакли ҳақида изоҳ берган. (Қ. „Девону луғотит турк“ таржимаси, II том, 87-бет), бизнингча, шу мақолга кўра, ибора қуйидагича бўлиши керак эди: *فَكَانَ يَجِبُ عَلَى الْقِيَّاسِ تَمْرَدِي*: Арабча *فِي قَوْلِهِمْ* сўзи *فَقَوْلِهِمْ* тарзида хато ёзилган (Қ. „Девону луғотит-турк“, 312-бет).

قَبَشْدِي қапїшдї — тез олди. *أَلْ مَنِكْ بَرَلَا تُبِقُ قَبَشْدِي* ол мэ-*н*нїң *бірлā топїқ қапїшдї* — у чавгон уриш ўйинида тўпни мендан тез олди, тез ўйнади. Бошқаси ҳам шундай. (*قَبَشْمَاكْ* *қабшур, қабшмақ*).

قَبُوشْدِي қопушдї — курашди. *أَلْ مَنِكْ بَرَلَا قَبُوشْدِي* ол мэ-*н*нїң *бірлā қопушдї* — у мен билан тикланиш, тиктуришда баҳслашди. Ёрдамлашишга ҳам бу сўз қўлланади (*قَبُوشْمَاكْ* *қобушур, қобушмақ*).

كَبُوشْدِي кўпўшдї — силкишди. *أَلْ مَنِكَا تُونُ كَبُوشْدِي* ол мэ-*н*на тон кўпўшдї — у менга тўн қоқишда ёрдам берди, силкитишди. Баҳслашмак маъносида ҳам шу сўз қўлланади. (*كَبُوشْمَاكْ* *кўпўшур, кўпўшмак*).

بِشْدِي бітішдї — битишди. *أَلْ مَنِكَا بَتِكْ بِشْدِي* ол мэ-*н*на *бітік бітішдї* — у менга хат битишда (ёзишда) ёрдам қилди. Баҳслашишга ҳам бу сўз қўлланади. (*بِشْمَاكْ* *бітішур, бітішмак*).

بِشْتِيلَارُ бітіштілар — битишдилар. *أَلَارُ اَكِّي بِشْتِيلَارُ* олар *іккі бітіштілар* — улар икковлари битишдилар, уларнинг ҳар бири бошқасининг унга қилган даъвосини тан олдилар (*بِشْمَاكْ* *бітішур, бітішмак*).

تَشْتِيلَارُ тутушдїлар — тутишдилар. *أَلَارُ اَكِّي تَشْتِيلَارُ*

олар *іккі тутушділар* — улар иккиси бир-бири билан тутишди. Шунингдек, бир нарса бошқа бир нарсага ёпишса ҳам, шу сўз қўлланади. *تَشْوَرُ* (*тутушур, тутушмақ*).

تَشُدِي тутушді — тутишди. *أَلْ مَنَا كَيِكْ تَشُدِي* ол мәнә кәйик *тутушді* — у менга (овда) кийик тутишда ёрдам берди. Бошқаси ҳам шундай. Талашиш маъносида ҳам *أَلْ اَكِّي تَشُدِيْلَار* олар *іккі тутушділар* — улар иккови талашдилар дейдилар. Биринчи мазмун асослидир. (*تَشْوَرُ. تَشْمَاقُ*) *тутушур, тутушмақ*).

تَشُدِي титишді — титишди *أَلْ مَنَا يُونْكَ تَشُدِي* ол мәнә йўң *титишді* — у менга (қўл билан) юңг титишда ёрдам берди. Тортишиш, талашшиш учун ҳам бу сўз қўлланади. Бир-бирининг тўнини тортишга, йиртишга ҳам бу сўз қўлланади. (*تَشْوَرُ*) *титишүр, титишмақ*). Мақолда шундай келган: *أَتْرَا تُونْ تَشْوَرُ* *сөкүшүб урушур, отра тон титишүр* — сўкишдан уришиш бошланади. Ўртада тўн йиртилади. Бу мақол (одамларни) сўкишдан қайтаришга ундаб айтилади.

سَتَشُدِي сатішді — сотишди. *أَلْ مَنَا تَقَارْ سَتَشُدِي* ол мәнә *тавар сатішді* — у менга товар сотишда ёрдам берди. Баҳслашишга ҳам бу сўз қўлланади. (*سَتَشْوَرُ. سَتَشْمَاقُ*) *сатішур, сатішмақ*).

قَتَشُدِي қатішді — *أَلْ مَنَا بَرَلَا تَلْقَانَا يَإْغْ قَتَشُدِي* ол мәнә *нің бірілә талқанқа*[67] *јағ қатішді* — у мен билан талқонга ёғ суртишди. Баҳслашишга ҳам шу сўз қўлланади. (*قَتَشْمَاقُ. قَتَشْوَرُ*) *қатішур, қатішмақ*

كَتَشُدِي кәтішді — *أَلْ اَبِرْ اَكْنِدِيْنْ كَتَشُدِي* олар *бір іккідидін кәтішді* — улар (икки дўст) бир-биридан айрилишди. (*كَتَشْمَاقُ. كَتَشْوَرُ*) *кәтішүр, кәтішмақ*

Шеърда шундай келган:

يَرِغْ بَلْبْ يَغَشُدِي   اَرْتَقْلُقُنْ سَكَشُدِي
قَلْنْ قَبْ كَتَشُدِي   سُرْدَا (68) مَنَا قَوِيْمِي

Јарағ болуб јағушді
Артуқлуқун сөкүшді
Қулун қапуб кәтішді
Сүрді мәнәң қојімі*

⁶⁷ Толқон — ушпи сувга қориб товада пишириладиган бир хил овқат.

⁶⁸ *كَتَشُدِي* сўзининг имлоси ҳақида Басим Аталай изоҳ берган. (II том, 90-бет). Биз босма нусхадагича олдик. Қўлэзмада *كَتَشْوَرُ* дир. (313-бет).

⁶⁹ *سُرْدَا* сўзи ҳақида босма нусхада бир аниқсизлик белгиси бор. Басим Аталай бунинг тўғриси *سُرْدِي* деб тўғри изоҳ берган. (Қ. „Девон“, Б. Аталай таржимаси, 90-бет). Қўлэзманин 314-бетда ҳам шундай *سُرْدَا* дир.

* Қўй сўзи XI аср диалектларида икки хил: *قوى* — қој *قون* — қон, тарзида талаффуз қилинган. Қўпчилик қабилалар бу сўзни *қој* шаклида, баъзи қабилалар *қўн* шаклида қўллаганлар. Бу сўз проф. С. Е. Малов асарида нима

ёрдам берди. Бошқаси учун ҳам шундай. Баҳслашиш, тортишиш учун ҳам бу сўз қўлланади. (سَجْشُورُ سَجْشِمَاكُ *сэчишўр, сэчишмак*).

سَجْشُدِي *со ч у ш д і* — чўчишди, сакрашди^[72] *اتلار قىمغ سَجْشُدِي* атлар қамуғ сочушдї — отларнинг ҳаммаси сакрашди, чўчиб ирғиб тушишди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (سَجْشُورُ سَجْشِمَاكُ *сочушур, сочушмак*).

قَجْشَتِي *қ а ч і ш т і* — қочишди. *الار بير بيردن قَجْشَتِي* олар бир-бирдин қачішти — улар бир-биридан қочишди. (قَجْشِمَاكُ *қачішур, қачішмак*).

قُجْشُدِي *қ о ч у ш д і* — қучоқлашди. *ال منك برلا قُجْشُدِي* ол мэннің бірлә қочушдї — у мен билан қучоқлашди. (قُجْشِمَاكُ *қочушур, қочушмак*).

كَجْشَتِي *к э ч і ш т і* — кечишди. *ال منك برلا سوف كَجْشَتِي* ол мэннің бірлә сув кэчишти — у мен билан сув кечишда баҳслашди. (كَجْشِمَاكُ *кэчишўр, кэчишмак*).

كُجْشُدِي *к ү ч а ш д і* — талашишди. *الار اكي تفار كُجْشُدِي*

⁷² Бу сўзининг арабча таржимаси босма нусхада *سَجْشُدِي* тарзида берилиб, ёнида аниқсизлик белгиси қўйилган (қ. „Девону луғотит турк“, II том, 74-бет). Бу ҳақда Басим Аталай изоҳ берган (II том, 92-бет). Таржима устида ишлаган Бай *kilicli* *ويب* эканлигини аниқлаганини кўрсатган. Биз ҳам *ويب* сўзининг таржимасини бердик.

*олар иккі ташар кўчашдї*⁷³ — улар иккиси мол талашди, биров молини талаб олишда баҳслашишди. Ёрдамлашишга ҳам бу сўз қўлланади. (كُجْشِمَاكُ *кўчашўр, кўчашмак*).

بُدْشُدِي *б ў з ў ш д і* — бузишди. *اغلان بُدْشُدِي* оғлан бўзўшдї болалар ўйин (рақс)да уришди. (بُدْشِمَاكُ *бўзўшўр, бўзўшмак*).

بُدْشُدِي نَانِكُ *б у з ў ш д і н э н* — нарса ажралди. Ўлтирганда икки оёқ бир-биридан ажралгани каби айрилди. (بُدْشُورُ *бўзўшур, бўзўшмак*).

تَدْشُدِي *т і з і ш д і* — тийишди. *الار بير بيرك تَدْشُدِي* олар бир-бириг тїзїшдї — улар бир-бирини бир нарсдан тийишди, қайтаришди. (تَدْشُورُ *тїзїшур, тїзїшмак*).

قَدْشُدِي *қ а д і ш д і* — чоклашди⁷⁴. *ال منكا تون قدشُدِي* ол мэнна тон қадїшдї — у менга тўнни сўклашда, сийрак-сийрак қилиб чоклашда ёрдам берди. У бир турли тикишдир. (قَدْشُورُ *қадїшур,* қадїшмак*). Баҳслашиш учун ҳам бу сўз қўлланади.

⁷³ Бу сўз куч сўзидан олингандир. *Кучушдининг* асл таржимаси *куч кўрсатишди, зўравонлик қилишди* демакдир.

⁷⁴ Бу сўзининг арабча таржимаси *اعانتى فى شرحه الثوب* тарзида берилган. (қ. „Девону луғотит турк“, II том, 75-бет). Биз *اعانتى فى شرحه الثوب* тарзда луғатиб ўқидик.

* Қўлэзмада *قدسور* сўзи йўқ (316-бет).

қідішді қідішді — жияк тикишди. **ال منكا برك قدشدي**
ол мэнкә бөрк қідішді — у менга дүппи жиягини тикишда ёрдам берди. Тўгарак ҳошиялик ҳарнарсанинг (кўйлак ёки тўн жияги) тикишга ёрдам беришга ҳам бу сўз қўлланади. (**قدشور. قدشماق**)
қідішур, қідішмақ).

қодушди қодушди — ишониди. **الار بير بيركا ايش قدشدي**
олар бир-биргә иш қодушди — улар бир-бирига ташлаб қўйишди, бир-бирига суянишди, ишониди. (**قدشور. قدشماق**)
қодушур, қодушмақ).

күдүшди күдүшди — кутишди, пойлашди **الار بير بيرك كدشدي**
*олар бир-бириг күдүшди*⁷⁵ — уларнинг ҳар бири бир-бирини, ҳамроҳини кутишди. (**كدشور. كدشماق**)
күдүшүр, күдүшмақ).

барішди барішди — боришди. **الار بير بيركا برشدي**
олар бир-биргә барішди — уларнинг ҳар бири бир-бириникига боришди. Бу сўз боришда бир-бирига ёрдам қилди ва бир-бири билан баҳслашишди маъносида ҳам қўлланади. (**برشور. برشماق**)
барішур, барішмақ).

бурушди бурушди — буриб тикишга ёрдам берди. **ال منكا برشدي**

⁷⁵ Ҳозирги замон тилида *кудушди* сўзи *кутишди* тарзида, -д товуши -т га ўтган ҳолда қўлланади. Бу ҳолат Навоий тилида ҳам учрайди. *Ўлдирмоқ* сўзи Навоийда, асосан, *ўлтурмоқ* тарзида, баъзан *ўлдурмақ* тарзида учрайди:

Кимса ўлукни яна *ўлтурмади*
 Тутулғонлар қилиб жонини таслим,
 Қутулғонларни ҳар дам *ўлдуруб* бим.

برما برشدي *ол мэнкә бурма бурушди* — у менга оғни буриб тикишда ёрдам берди. Оғзи тўгарак кўн халта ва бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (**برشور. برشماق**)
бурушур, бурушмақ).

бурушди бурушди — **برشدي نانك**
бурушди нэнк — нарса буришди. Бу юзи қаттиқлик, бадбашаралик деган мазмунга тенгдир. (**برشور. برشماق**)
бурушур, бурушмақ).

бэришди бэришди **الار بير بيركا قيز برشدي**
олар бир-биргә қиз бэришди — улар бир-бирига қиз беришди. Икки киши бир-бирига нарса тортиқ қилишига ҳам бу сўз қўлланади (**برشور. برشماق**)
*бэришур, бэришмақ*⁷⁶).

турушди турушди — хафалашди **الغ برلا ترشدي**
улуг биля турушди — кичик катта билан тортишди, хусуматга боришди. (**ترشور. ترشماق**)
турушур, турушмақ). Мақолда шундай келган: **كچك الغ قا**
Кичик улугқа
قرغوي سنكقرقا قرشماس
Кичик улугқа қарғуј соңқурқа қарішмас — кичик чаққон, шижоатли бўлса ҳам, катта билан олишишга қудратсиздир. Чунки каттанинг ҳийла ва зийраклиги бор. Шунга ўхшаш оқ лочин қирғий билан олишишдан ожиздир.

⁷⁶ Бу сўз ёзма нусхада **برشماق** *буршмақ* тарзида берилгани ҳақида Басим Аглай изоҳ берган. (қ. „Девону луғотит турк“, II том, 94-бет). Босма нусхада хато ёзилган (қ. қўлёзма, 317-бет).

تَرَشْدِي تірәшді — талашди *أَلْ مَنْكَ بِرْلَا تَرَشْدِي* ол мәнің *бирлә тірәшді*⁷⁷ — у мен билан қаттиқ хусуматлашди. Бир нарсани тиклаш, дарвоза орқасига тиргак қўйиб маҳкамлаш каби. Ишда ёрдам беришга ҳам шу сўз қўлланади. (تَرَشْمَاكْ تَرَشْوُر. *тірәшүр, тірәшмәк*).

تَرَشْدِي тўрўшді — тахлашди. *أَلْ مَنْكَ بَتِكَ تَرَشْدِي* ол мәңә бітик тўрўшди — у менга китоб тахлашда ёрдам берди. Бошқаси ҳам шундай: (تَرَشْمَاكْ تَرَشْوُر. *тўрўшүр, тўрўшмәк*). Баҳслашиш учун ҳам бу сўз қўлланади.

تَرَشْدِي тәрішді — теришди. *أَلْ مَنْكَ يَمِشْ تَرَشْدِي* ол мәңә *јәмиш тәришди* — у менга мева теришди. Бошқаси ҳам шундай. Ҳар бир нарсани териш ва тўплашга ҳам бу сўз қўлланади. (تَرَشْمَاكْ تَرَشْوُر. *тәришүр, тәришмәк*). Баҳслашиш учун ҳам бу сўз қўлланади).

تَرَشْدِي тирәшді — тиради. *يَلْقِي تَرَشْدِي* *јилқи тиради* — йилқи юриш қийинлигидан оёғини тиради, юришдан тўхтади. (تَرَشْمَاكْ تَرَشْوُر. *тірәшүр, тірәшмәк*).

⁷⁷ Босма нусхада бу ерда бир аниқсизлик белгиси бор. Басим Аталай бу ерда аниқсизлик йўқ деб изоҳ берган. (Қ. „Девону луғотит турк“ таржимаси, 95-бет). Ҳақиқатда Басим Аталай кўрсатганича, *لِزَا* сўзи нинг сифати бўлса, бу ерда нуқсон бор. Чунки бу ҳолда сифат муфрад эмас, жумла бўлиб қолади, *بُولِيشِي كِرَاكْدِير. لِزَا زَا بَاب*

سَرِشْدِي сарішді — ўрашишди (ипни, саллани). *أَلْ مَنْكَ سَرِشْدِي* ол мәңә сушлуқ сарішді — салла ўрашда у менга ёрдам берди. Бошқаси ҳам шундай. Жанжаллашди, баҳслашди маъносида ҳам бу сўз қўлланади. (سَرِشْمَاكْ سَرِشْوُر. *сарішур, сарішмақ*).

سَرِشْدِي сорушді — сўрди, шимди. *تُون تَارِكْ سَرِشْدِي* тон тәриг сорушди — тўннинг ҳар қисми, ҳамма ери терни сўрди, шимди. (سَرِشْمَاكْ سَرِشْوُر. *сорушур, сорушмақ*).

سَرِشْدِي сурішді — сурбет бўлди. *أَنِكْ بُوْزِي سَرِشْدِي* аниң *јүзи сурішди* — унинг юзи буришди, сурбет бўлди. (سَرِشْمَاكْ سَرِشْوُر. *сурішур, сурішмақ*).

سَرِشْدِي сірішді — тўқишди, босишди. *قِيْزِ اَنَسِنَا كَلْزُ سَرِشْدِي* қиз анасіңа *кизіз сірішди* — қиз онасига кийиз тўқишда, кийиз босишда ёрдам берди. Бу туркманларнинг сарой маҳкамалари ва бошқаларнинг ўрови—чодирини тикиш кабидир. (سَرِشْمَاكْ سَرِشْوُر. *сірішур, сірішмақ*).

سَرِشْدِي сўрўшді — чопишди. *اَذْغِرْ قِسْرَاقْ بِرْلَا سَرِشْدِي* азғір қисрақ *бирлә сўрўшди* — айғир қисир байтални тишлаб ўйнашди. Бу айғирнинг байталга ирғиш истаганида бўлади.

سۈرۈشدى سۈرۈشدی — олишди, таъқиб этди. *ال مَنِكْ بِرَلَا سۈرۈشدى*
ол мәннiң бiрлā сۈرۈشدi — у мени таъқиб этди, мен билан олишди. (سۈرۈشۈر, سۈرۈشمāк).

سۈرۈشدى سۈرۈشدی — сурушди. *ال اَندا اَلْمَن سۈرۈشدى*
алiмiн сۈрۈشدi — у унинг устидаги қарзини, оладиганини сурушди. (سۈرۈشۈر, سۈرۈشمāк).

قارشى قارشى — қамашди. *بۈرى تيشى قارشى*
қарiштi — (чия) бўрининг тиши қамашди. Бу унинг овқат емайдиган (рўза) кунларида тишларининг гириҳ бўлишидир. Чунки бўри ойда бир ҳафта овқат емайди. Бу кунларда у шамолдан фойдаланиб кун кечиради. *تۈن كۈن تۈن كۈن بۈرلا قارشى*
бiрлā қарiشدi — тун кун билан қаршилашди. Шеърда шундай келган:

أردم ياسن قارشى ياي قش بلا قارشى
اقتاغلى اترشور جرگ تتب كرشى

Jaј қiш бiлā қарiштi
Эрдāм Јасiн қурiштi⁷⁸
Чэриг тутуб кѳрۈштi
Оқтағали отрушур

⁷⁸ Бу сўз ҳақидаги Басим Аталай изоҳига кўра, *كۈرشى* ёзма нускада *كۈرشى كۈرشى* экан. Унинг фикрича, *كۈرشى* кўрашти бўлиши тўғридир. (Қ, „Девон“ Б. Аталай таржимаси, II том, 97-бет).

Ёз билан қиш қаршилашди ва талашди, ҳар бири мақтаниш камонининг ипини таранг қилиб тортишди. Ҳар бири бир-бирининг урушда ўлдирар даражада қизишди, ҳар бири бир-бирини ўқ билан отишга яқинлашди. Ёз қиш билан қаршилашди, ҳар бири ҳунар, санъат ёйини қуришди (ўз ҳунарини кўрсатишга киришди). Саф тортишиб ўқ отишда (бир-биридан) ўтказишди.

قارشي قارشي — қаршилашдилар *اكي بکلار قارشي قارشي*
икки бэглир қарiштiлар — икки бек қаршилашди ва бир-бирини ўлдиришди. *ال مَنکا يولدا قارشي*
ол мәнā јолда қарiштi — у менга йўлда йўлиқди. (قارشي قارشي قارشي)

قارشى قارشى : *ال مَنکْ بِرَلَا قارشى*
қуруштi — у мен билан ёй тортишда баҳслашди. Ёрдамлашишга ҳам бу сўз қўлланади. (قارشي قارشي قارشي қурушур, қурушмақ).

قارشى قارشى — қуриди. *اتماک قمع قارشى*
қурушдi — нон бутун қуриди, бутунлай ҳамма ери қуриди. Бошқаси ҳам шундай. (قارشي قارشي қурушур, қурушмақ).

قارشى قارشى — қўришди, сақлашди, пойлашди. *ال مَنکا قورغ قارشى*
ол мәнā қорiғ қорiштi — у қўри-

ладиган, сақланадиган ерни қўришда менга ёрдам берди, қўришди⁷⁹.

قَرَشْدِي қ і р і ш д і — қиришди. اَلْ مَنَّا يِرْ قَرَشْدِي ол мәнә жір қ і р і ш д і — у менга ер қиришда ёрдам берди. Бошқаси ҳам шундай. Ер қиришда баҳслашиш учун ҳам бу сўз қўлланади. (قَرَشْمَاقْ، قَرَشْمَاقْ ق і р і ш ш у р , қ і р і ш м а қ).

كِرَشْدِي к ę р і ш д і — керишди, чўзишди. اَلْ مَنَّا يِبْ كِرَشْدِي ол мәнә жіп к ę р і ш д і — у менга ип-арқон чўзишда ёрдам берди. Бошқаси ҳам шундай. Баҳслашишга ҳам бу сўз қўлланади. (كِرَشْمَاقْ، كِرَشْمَاقْ к ę р і ш ш у р , к ę р і ш м а қ).

كِرَشْدِي к ę р і ш д і — уришди, жанжаллашди. اَلْ اَنَكْتْ بِرْ لَا ол а н і қ б і р л ę к ę р і ш д і⁸⁰ — у билан бир нарса (хусусида) жанжаллашди, уришди. اَلْ اَنَكْتْ بِرْ لَا ол а н і қ б і р л ę к ę р і ш д і — у унинг билан ўз-ара талашди, тортишди. (كِرَشْمَاقْ، كِرَشْمَاقْ к ę р і ш ш у р , к ę р і ш м а қ)

⁷⁹ Басим Аталай бу феълнинг музори ва масдар формалари қўлёзмада йўқ бўлгани ҳолда, ўзи орттирганини кўрсатган. (Қ. „Девону луғотит турк“ таржимаси, II том, 98-бет).

⁸⁰ Босма нусхада бу гап икки қайта такрорланган. Туркий текст тамоман бир хил бўлгани, арабча таржимада ва маънода фарқ йўқлиги учун ортиқча ҳисобладик. Басим Аталайда ҳам туширилиб қолдирилган. (II том, 99-бет). Демак, бу гап қўлёзмада ҳам йўқ бўлиб, босма нусхада янглиш равишда такрорланган.

كُرَشْدِي к ӯ р у ш д і — кўришди. اَلْ مَنِكْ بِرْ لَا كُرَشْدِي ол мәннің б і р л ę к ӯ р у ш д і — у мен билан кўзма-кўз кўришди. Бир-бирини кўрган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (كُرَشْمَاقْ، كُرَشْمَاقْ к ӯ р у ш ш у р , к ӯ р у ш м а қ).

كُرَشْدِي к у р ę ш д і — курашди. اَلْ مَنَّا قَارْ كُرَشْدِي ол мәнә қар к у р ę ш д і — менга қор курашда ёрдам берди. Бошқаси ҳам шундай. Баҳслашиш учун ҳам бу сўз қўлланади. (كُرَشْمَاقْ، كُرَشْمَاقْ к у р ę ш ш у р , к у р ę ш м а қ).

كِرَشْدِي к і р і ш д і — киришди. اَلْ مَنِكْ بِرْ لَا ايشقا كِرَشْدِي ол мәннің б і р л ę і ш қ а к і р і ш д і — у мен билан бирга ишга киришда баҳслашди. Бошқаси ҳам шундай. (كِرَشْمَاقْ، كِرَشْمَاقْ к і р і ш ш у р , к і р і ш м а қ)

بَزَشْدِي б ę з ę ш д і — ясашди, безашди. اَلْ مَنَّا بَزَكْ بَزَشْدِي ол мәнә б ę з ę к б ę з ę ш д і — у менга бир нарсанинг нақшини қилишда ёрдам берди. Баҳслашишга ҳам бу сўз қўлланади. (بَزَشْمَاقْ، بَزَشْمَاقْ б ę з ę ш ш у р , б ę з ę ш м а қ).

بُزَشْدِي б у з у ш д і — бузишди. اَلْ مَنَّا اَفْ بُزَشْدِي ол мәнә ęw б у з у ш д і — у менга уй бузишда ёрдам берди. Баҳслашишга ҳам бу сўз қўлланади. (بُزَشْمَاقْ، بُزَشْمَاقْ б у з у ш ш у р , б у з у ш м а қ).

تَزَشْدِي т ę з і ш д і : اَلْ اَرَاكِي تَزَشْدِي олар іккі т ę з і ш д і — улар

иккови ҳам қочишиб кетишди. (تَرْشُورُ. تَرْشُمَاكُ) тәзишӯр, тәзишмәк).

تَرْشُدِي ол мәнә јәр түзүшдә — текислашди, тўғрилашди. (تَرْشُدِي) ол мәнә јәр түзүшдә⁸¹ — у менга ер текислашда, тўғрилашда ёрдам қилди. Бошқаси ҳам шундай. Баҳслашишга ҳам бу сўз қўлланади.

تَرْشُدِي ол мәнә јәр түзүшдә⁸¹ — у менга ер текислашда, тўғрилашда ёрдам қилди. Бошқаси ҳам шундай. Баҳслашишга ҳам бу сўз қўлланади.

(تَرْشُمَاكُ. تَرْشُورُ. تَرْشُمَاكُ) тўзәшур, тўзәшмәк)

تَرْشُدِي ол мәнә јәр түзүшдә — у мен билан марварид тизишда, шеър тузишда ва бошқаларда баҳслашишди. Ёрдамлашиш учун ҳам бу сўз қўлланади. (تَرْشُورُ. تَرْشُمَاكُ) тизишӯр, тизишмәк).

(تَرْشُمَاكُ. تَرْشُورُ. تَرْشُمَاكُ) тизишӯр, тизишмәк).

قَزِشْدِي қазішдә — қазिशди. (قَزِشْدِي) ол мәнә јәр қазішдә — у менга ер қазिशда ёрдам берди. Бошқаси ҳам шундай. Баҳслашишга ҳам бу сўз қўлланади. (قَزِشْمَاكُ. قَزِشُورُ. قَزِشْمَاكُ) қазішур, қазішмак).

⁸¹ Басим Аталай *تَرْشُورُ* тўзүшӯр сўзи ҳақида изоҳ беради. Унингча, қўл-
ёзмада ҳам, босма нусхада ҳам *تَرْشُمَاكُ* *تَرْشُورُ*, *تَرْشُدِي* шаклида берилиши ха-
тодир, буларнинг ҳаммаси ҳам *تَرْشُدِي* бўлиши керак эмиш. (Қ. „Девону луғотит
турк“ таржимаси, II том, 100-бет). Бизнинг фикримизча, бу изоҳнинг бир то-
мони, яъни ҳар уч шаклнинг бир хил бўлиши тўғри. Бу қоида бу ерда бу-
зилган. Аммо ҳар уч шаклнинг *تَرْشُدِي* тўзәшдә бўлади деган фикрига қўшилиб
бўлмайди. Чунки шу феъл III том, 101-бетда *تَرْشُدِي*, *تَرْشُمَاكُ*, *تَرْشُورُ* тарзида
берилган. Демак, *تَرْشُمَاكُ* *تَرْشُورُ* тўзүшӯр, тўзүшмәк тарзида бўлиши керак.

كَزِشْدِي кәзішдә⁸² — айланишди, тавоф қилишди. (كَزِشْدِي) ол мәнә јәр кәзішдә — у ер устини ай-
ланиб чиқишда мен билан баҳслашди, тўғриси — у
мен билан ерни айланиб чиқишда баҳслашди.
(كَزِشْمَاكُ. كَزِشُورُ. كَزِشْمَاكُ) кәзішӯр, кәзішмәк).

كَزِشْتِي кўзәшти — ўтни равон ёндиришга ёрдам берди.
(كَزِشْتِي) ол мәнә от кўзәшти — у менга
ўтни равон ёндиришда ёрдам берди⁸³.
Баҳслашиш учун ҳам бу сўз қўлланади. (كَزِشُورُ. كَزِشْمَاكُ) кўзәшӯр, кўзәшмәк),

بَسِشْدِي басішдә — босишди (кийиз, наMAT ишлашди).
(بَسِشْدِي) ол мәнә ојма⁸⁴ басішдә — у
менга ўйма (туркман наMATи) босишда — босиб
ишлашда ёрдам берди. Тўзғоқ ҳолатини қолдир-

⁸² Ҳозир *юрмоқ* маъносида қўлланувчи *кезмоқ* сўзининг ўзаги шундандир.
Лекин ҳозир у вақтда қўлланганича махсус ерни айланиб чиқилишигина эмас,
умуман, *юрмоқ* мазмунидир. Бу сўзининг маъно чегараси ҳозирги тилда анча
кенгайган.

⁸³ Ҳозир бу сўз *охир бўлди*, *охири бўлди*, *тамом бўлди* маъносида қўл-
ланади. Чунончи, *қовунни кузадик*, *ҳаммасини олиб тамом қилдик* де-
макдир. Будагов *супуриш* деб изоҳлаган. Бу гапни ҳозирги жонли тил асосида
оловни косов билан жўнатиб юборишга ёрдам берди, тарзида бериш мумкин.
Чунки жонли тилда *ўчоқнинг олови жўнашиб кетди*, *ўчоқдаги ўтни жўнаш-
тириб юбордим* дейилади. „Султон Али Мирза олов жўнаштириб ўлтурар эди“.
(А. Қодирий, „Меҳробдан чаён“, 1929 й., Тошкент, 213-бет). Демак, *кўзади* —
косов воситаси билан жўнаштирди демакдир. („Девону луғотит турк“, III том,
198-бетда худди шундай изоҳланган).

⁸⁴ Ўйма — ҳозир туркман наMATи дейиладиган босма кийиздир. Ҳозирги
кийиз у даврда кизз дейилар эди. Ўғузлар *кача* дер эдилар.

магунча босилиб маҳкамланган нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (بَسْشُورُ. بَسْشِمَاقُ) басішур, басішмақ).

بُسْشُدِي пусушді — писишди. بَكْلَارُ بَسْشُدِي бәгләр пусушді⁸⁵ — беклар бир-бирига қарши пистирма қуришди. (بَسْشُورُ. بَسْشِمَاقُ) пусушур, пусушмақ).

سُسْشُدِي сўсўшді — сузишди. اِكْكِ قَجْقَارُ سُسْشُدِي іккі қочқар сўсўшді — икки қўчқор сузишди. (سُسْشُورُ) сўсўшўр, сўсўшмәк).

كَسْشُدِي кәсішді — кесишди. اَلْ مَنكَا يَغَاجُ كَسْشُدِي ол мәңә јіғач кәсішді — у менга ёғоч кесишда ёрдам берди. Бошқаси ҳам шундай. Баҳслашиш учун ҳам бу сўз қўлланади. (كَسْشِمَاقُ. كَسْشُورُ) кәсішур, кәсішмәк).

كۆسْشُدِي көсәшді — иташди, кусашди. اَرْنُ قَمَغُ تَقَارُ كۆسْشُدِي әрән қамуғ тавар көсәшді — одамлар мол кусашди, иташди. Мол билан фаҳрланиш учун ҳам бу сўз қўлланади. (كۆسْشِمَاقُ. كۆسْشُورُ) көсәшўр, көсәшмәк).

بَغْشُدِي боғушді — бўғишди, بَغْشُدِي اَلْ اِكْكِ олар іккі боғушді — улар иккови (бир-бирини) бўғишди. (بَغْشِمَاقُ. بَغْشُورُ) боғушур, боғушмақ).

سَغْشُدِي сағишді — соғишди. اَلْ اِكْكِ سُوْتُ سَغْشُدِي олар іккі сўт сағишді* — улар иккови сўт соғишда баҳслашишди. Ёрдамлашишга ҳам бу сўз қўлланади. (سَغْشِمَاقُ. سَغْشُورُ) сағишур, сағишмақ).

سُوغْشُدِي соғушді — совушга юз тутди, совуй бошлади. اَوْدُ سُوغْشُدِي оғд соғушді — вақт (кун, ҳаво) совуй бошлади. (سُوغْشِمَاقُ. سُوغْشُورُ) соғушур, соғушмақ).

تُغْشُدِي тўғишді — жойлашди. اَلْ مَنكَا بَرَلَا اَتُ تُغْشُدِي ол мәнің бірлә әт тўғишди — у менга гўшт жойлашда, гўштни сихга тиқишда баҳслашди. Бошқаси ҳам шундай. Ёрдамлашиш учун ҳам бу сўз қўлланади. (تُغْشِمَاقُ. تُغْشُورُ) тўғишўр, тўғишмәк).

* Соғ сўзи „Девон“ да у даврда ҳамма диалектларда қўлланишини ҳисобга олганда тоза, равшан, ҳамма аъзоси ўрнида, ақл, зийраклик — ҳушёрлик, соғ-саломатлик, ўнг томон, юнг титиш, юнг тараш учун ишлатиладиган новда ва соғмоқ сўзининг буйруғи маъносида қўлланган.

Ҳозирги ўзбек тилида бу сўзнинг баъзи маънолари анча пассивлашган бўлса ҳам кўп маънолари тўла сақланган: чунончи: соғ тупроқ — тоза тупроқ. Соғ одам — ҳамма аъзоси саломат одам, тавоно одам.

Сигирни соғмоқ.

Тани соғлиқ талай бойлик. (Мақол)

Юнг титиш учун ҳозирги тилда ишлатиладиган савоғич сўзи бизга шу сўзнинг шакли ўзгариб етиб келганига мисолдир. Ўнг томон маъносида ҳозирги тилда соғ сўзи кам қўлланади.

Соғ ила сўлдин турубон аҳли жоғ

Барчаси бошида қаёний қулоғ

Соғ сўзи ақл маъносида учрамайди.

⁸⁵ Бекиншди маъносида бу сўз ҳозирги баъзи шеваларда девондагича пусушді ёки писишді тарзида талаффуз қилинади.

سَقَشْدِي سавашдї — савашди. اَلَارْ اِكِّي سَقَشْدِي олар іккі савашдї — улар иккови савашди, уришди (ўғузча). (سَقَشْمَاقْ سَقَشُورْ. سَقَشْمَاقْ).

سَقَشْدِي сәwишдї — севишди. اَلَارْ اِكِّي سَقَشْدِي олар іккі сәwишдї — улар иккови севишди. (سَقَشْمَاقْ سَقَشُورْ. سَقَشْمَاقْ) сәwишүр, сәwишмәк).

سَقَشْدِي суwишдї — суйилди, бұшашди. يَغْرُمِشْ اُونْ سَقَشْدِي југурмїш ун суwишдї — қорилган ун (хамир) суви кўплигидан суйилиб, бұшашиб, кетди. Суви кўплигидан суюлган ҳар бир нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (سَقَشْمَاقْ سَقَشُورْ. سَقَشْمَاقْ) суwишур, суwишмақ).

سَقَشْدِي суwашдї — сувашди. اَلْ مَنكَا اَفْ سَقَشْدِي ол мәнәә әw суwашдї — у менга уй сувашда ёрдам берди. Бошқаси ҳам шундай. Баҳслашиш учун ҳам бу сўз қўлланади. (سَقَشْمَاقْ سَقَشُورْ. سَقَشْمَاقْ) суwашур, суwашмақ).

Лекин Навоийда шу маънода ҳам қўлланган:

Демас Фарҳод ила Мажнунни мендек ҳар ким эрса соғ,
Бошимга сочғали йўқ арсаий олам аро туфроғ.

Мазмуни:

Ақли бор одам Фарҳод билан Мажнунни менга ўхшатмайди. Фарҳод бир тоғни ағдаргани билан, Мажнун бошига тупроқ сочиб юргани билангина менга ўхшаб қолмайди. Ахир менинг дастимдан бутун дунё саҳнида бошимга сочиш учун бир ҳович тупроғ ҳам қолмадику, ҳаммасини чочиби битирдим-ку!

Шу билан бирга бу сўзга ҳозирги тилда этик ва маҳсининг тўпиқдан устки қисми маъноси ҳам юкланди. Баъзи диалектларда бу қўнж деб ҳам юритилади.

قَشْدِي қаwушдї — қовушди. اَرْكُكْ تَشِيْقَا قَشْدِي эрқәк тїшїқа қаwушдї — эрқәк аёлга қовушди, никоҳ билан боғланди. Бу сўзнинг асл маъноси бир нарсанинг бир нарсага ёпишиши, бирлаштирилишидир. Чунончи, قَدَاشْ قَدَاشْ قَدَاشْ قَدَاشْ قَدَاشْ қадаш қадашқа қаwушдї — яқин-яқини билан қовушди. Икки шоҳ орасидаги ярашув учун учрашишни قَشْتْ қаwшут дейилиши ҳам шундан.

Мақолда шундай келган:

تَاغْ تَاغَا قَشْمَاسْ. كِشِي كِشِيكَا قَشُورْ.

Тағ тағқа қаwушмас, кїшї кїшїгә қаwушур — тоғ тоғқа қовушмайди, одам одамга қовушади. (قَشُورْ قَشْمَاقْ) қаwушур, қаwушмақ).

Бу сўздаги юмшоқ ف ни в га айлантириш ҳам мумкин.

قَشْدِيْلَارْ қуwушдїлар — қувишдилар. اَلَارْ بِيْرْ اَكْنِدِيْنِي قَشْدِيْلَارْ олар бір ікїндїни қуwушдїлар — улар бири иккинчисини (бир-бирини) қувишдилар. (قَشْمَاقْ قَشُورْ. قَشْمَاقْ) қуwушур, қуwушмақ).

بَقَشْدِي бақїшдї — қарашишди. اَلَارْ بِيْرْ بِيْرْكَا بَقَشْدِي олар бір-бїргә бақїшдї — улар бир-бирига риоя қилишдилар, риоя билан боқишдилар. (بَقَشْمَاقْ بَقَشُورْ. بَقَشْمَاقْ) бақїшур, бақїшмақ).

تَقَشْتِي тоқуштї — уришди. بَكْلَارْ تَقَشْتِي бәglär тоқушдї — беглар уришди. Бошқаси ҳам шундай. (تَقَشُورْ تَقَشْمَاقْ) тоқїшур, тоқїшмақ).

Шеърда шундай келган:

كَجِي تَنْكِي تَقَشْتِي   اَعْش قُونُمُ اَقَشْتِي
جَرِكُ تَبَا يَقَشْتِي   بَرُكَا كَلَبُ اُحْ اُنَارُ

Кўчи тәни тоқшті
Оғуш қонум оқушті
Чәріг таба јақшті
Біргә кәліб ɔч ɔтәр.

Бир кишини таърифлаб айтади: Кучига лойиқ уришди, қабилаларини, уруғ аймақларини чақириб, аскарларга яқинлаштирди. Бирга тўплашиб келиб ўч олмоқ истар.

تَقَشْتِي   تِ قِ كِ ش تِ — тиқилишди, тўпланишди. كَشِي اَفْدَا تَقَشْتِي   кiшi ʔwdā тiқiштi — уйда халқ тиқилиб тўпланди, уй тўлди. (تَقَشْمَاقُ. تَقَشُورُ. тiқiшур, тiқiшмақ).

جَقَشْدِي   چ ا قِ ش دِ — чақишди, чақишга ёрдам берди. اَلْ   ол мәнә чақмақ чақишдi — у менга чақмоқ чақишда ёрдам берди. Баҳслашиш учун ҳам бу сўз қўлланади. (جَقَشْمَاقُ. جَقَشُورُ. чақiшур, чақiшмақ).

جَقَشْدِي   چ قِ ش دِ — чиқишди. اَلْ اَكِي اَفْدُنْ جَقَشْدِي   олар iккi ʔwdiн чiқiшдi — улар иккови уйдан чиқиш ишида бир-бирлари билан баҳслашдилар. Ёрдамлашишга ҳам бу сўз қўлланади. (جَقَشْمَاقُ. جَقَشُورُ. чiқiшур, чiқiшмақ)

سُقَشْدِي   س ق ش د — майдалашди. اَلْ مَنكَا تُوْزُ سُقَشْدِي   ол мәнә туз* соқушдi — туз майдалашда у менга ёрдам берди. Бошқаси ҳам шундай. Баҳслашишга ҳам бу сўз қўлланади. (سُقَشْمَاقُ. سُقَشُورُ. соқушур, соқушмақ).

سِقَشْدِي   س ق ش د — сиқишди. اَلْ مَنكَا اُزْمُ سِقَشْدِي   ол мәнә ўзум сiқiшдi⁸⁸ — у менга узум сиқишда ёрдам берди. Ёрдамлашиш учун ҳам бу сўз қўлланади. (سِقَشْمَاقُ. سِقَشُورُ. сiқiшур, сiқiшмақ).

سِقَشْدِي   س ق ش د — сиқилишди, тўпланди. كِشِي سِقَشْدِي   кiшi сiқiшдi — халқ тўпланди, ҳатто жой танглик қилди.

قَقَشْدِي   ق ق ش د — койишди. اَرَنْ قَمَغُ قَقَشْدِي   ʔран қамуғ қақишдi — одамлар баъзиси-баъзисига қарши газабланишди.

*Туз сўзи Маҳмуд Кошғарий кўрсатишича, у даврда икки маънода, туз ва **тузон, чана, губор** маъноларида қўлланган. Навоий асарларида бу сўз яна бир қанча маъноларда қўлланиши билан бирга у маънолар ҳам сақланган:

Қадинг туз нахли гулзори ирам туз
Ки туз ашғега бўлғай соя ҳам туз
Бошига тож этди аёғи тузин.

اَلْ اَنَّهُ مَنكَا اُزْمُ سِقَشْدِي   ол мәнә ўзум сiқiшдi гапининг таржимасида   اَعَانِي فِي عَصْرِ الْعِنَبِ وَكَذَلِكَ الْاِعَانَةُ   деб ёзилган. Бу хатодир. Чунки бир маъно икки қайта такрорланиб қолган. Тўғриси бу қўшма гапининг иккинчи қисми бўлиши керак. Басим Аталай изоҳига кўра, қўлёзмада ҳам шундай хаттога йўл қўйилган.

قَشْدِي қақшди — уришди. اَلْاَرُّ اَكِّي بَشْرًا قَشْدِي олар іккі башра қақшди — улар иккиси бир-бирининг бошига қоқишди, уришди. (قَشْمَاقُ قَشْوَرُ. قَشْمَاقُ қақшур, қақшмақ).

بَكْشْدِي نَانِكُ бәкішді нәң⁸⁷ — нарса мустақамланди. (بَكْشْمَاكُ бәкшур, бәкішмак).

بُكْشْدِي бұкшди — букишди. اَلْ مَنَا تَالُ بُكْشْدِي ол мәңә тал бұкшди — у менга тол новда букишда ёрдам берди. Бу сўз қаттиқ, яъни ك-к билан ёзилади. (بُكْشْمَاكُ. بَكْشْوَرُ. بُكْشْمَاكُ бұкшур, бұкшмак).

بُكْشْدِي бұкшди — боғлашди, тўғон қилишди. اَلْ مَنَا سُوْفُ بُكْشْدِي ол мәңә суw бұкшди — у менга сув боғлашди, сувни бўғишда ёрдам берди. Бақслашиш учун ҳам бу сўз қўлланади. (بُكْشْمَاكُ. بَكْشْوَرُ. بُكْشْمَاكُ бұкшур, бұкшмак).

تَكْشْدِي тәгішди — улар иккиси ҳоким олдида муҳокама этилдилар. اَلْاَرُّ اَكِّي بَكْكَا تَكْشْدِي олар іккі бәккә тәгішди — улар иккиси ҳоким олдида муҳокама этилдилар.

تَكْشْدِي тәгішди — тегишди, етишди. مَنِكُ الْكَيْمُ تَرْسَقَا مَنِكُ тәгішди — тегишди, етишди.

⁸⁷ Бу сўзнинг шу шакли жонли тилда қўлланмайди. Қаттиқ боғла маъносида қўлланылган берк боғла иборасидаги берк сўзи шу ўзакдандир. Маҳмуд Қошғарий бу сўзнинг асли бек бўлиб, сўнгра р орттирилган вариант юзага келганидан дарак беради (к. „Девону луғотит турк“, I т., 292-бет). Бизга ҳам ҳар икки вариант этиб келган: эшикни бекит ва юқорида кўрсатилган берк боғла каби.

تَكْشْدِي мәнің әлигим⁸⁸ тарусқа тәгішди — менинг қўлим шипга етди. Мақолда шундай келган:

مَوْشُ يَقْرِيْقَا تَكْشْمَاسْ. اَيْرُ كَشِي نَنَكِي يَرَشْمَاسْ

Муш јақрїқа тәгішмәс, ајур кіші нәні јарашмас — мушук михга осилган ёғ (чарви)га етолмай (ета олмагач), „бировнинг моли ярашмайди“, — дейди. Бу мақолни қидирган нарсасига етиша олмай, „у ўзимга зарур бўлмади“, — дейдиган кишига айтилади. „Пуф, сассиқ экан“ таъбири каби.

تُكْشْدِي тугшди — тугишди. اَلْ مَنِكُ بَرَلَا تُكُونُ تُكْشْدِي ол мәнің бірлә тугун тугшди — у мен билан тугун тугишда бақслашди. Ёрдамлашишга ҳам бу сўз қўлланади. (تُكْشْمَاكُ. تَكْشْوَرُ. تُكْشْمَاكُ. تُكْشْمَاكُ тугшур, тугшмак).

⁸⁸ Қул сўзи „Девон“да асосан илик || илиг тарзида учрайди. Илик сўзи XV асргача ҳам актив қўлланиб келган. Чучончи, Навоий асарларида: фалак этиб оёр иликни ушотиб...

Ушолиб иликни ҳижрон панжасидан. Навоий даврида қўл сўзи ҳам кенг қўлланиб бонлаган:

Яна ҳам икки мужда еткурурмиз,
Қўлунгга икки жавҳар топшурурмиз.
Ки бурун сол ики қўлиға шигол.

(Шундай усталик билан ўқ отдики, биринчи отиш билан молни сўйишга тайёрлагандек, икки қўлини ўқ билан боғлади).

Ҳаттоки, Навоийда айрим ўринларда қўл билан илик тенг қўлланган:
Базл илигин юқори сойил қўлин кўргил қуйи
(Кўрмайсанми ҳимматли, нарсасини аямай тухфа қилувчининг қўли доим юқорию олувчининг қўли тубандир.)

Шу билан бирга Навоийда қўл маъносида ал ҳам қўлланган:
Дема Навоийга ким берма ихтиёр алдин

تۇغۇشدى ^{تۇغۇش}دی — туйишди. ^{أَلْ مَنِكْ بِرْلَا تُوْز تُوْكُشْدِي} ол мәнің бiрлә тўз тўғушдi — у мен билан туз туйишда басқлашди. Бошқаси ҳам шундай. Ёрдамлашишга ҳам бу сўз қўлланади. (^{تُوْكُشْرُ تُوْكُشْمَاكْ} тўғушур, тўғушмәк).

تِكْشِي ^{تِكْشِي} ді — тикишди. ^{أَلْ مَنِكَا تُونْ تِكْشِي} ол мәңә тон тiкiштi — у менга тўн тикишда ёрдам берди. Бошқаси ҳам шундай.

تَكْشِي ^{تَكْشِي} ді⁸⁹ — таклиф қилди. ^{أَلْ مَنِكَا تَرْمَاكْ تَرْمَاكْ} ол мәңә тўрмәк-тўрмәк⁹⁰ тәгiшдi — у менга турмак-турмак овқатини таклиф қилди. Бошқасида ҳам шундай. (^{تَكْشُورُ تَكْشِمَاكْ} тәгiшур, тәгiшмәк).

تُكْشِي ^{تُكْشِي} ді — туйишди. ^{أَلْ مَنِكَا تَرِغْ تُكْشِي} ол мәңә тарғ тўғушдi — у менга хирмонда дон туйишда

⁸⁹ ^{تَكْشِي} сўзининг бош ҳарфига босма нусхада белги қўйилмаган. Басим Аталай бу сўзни Брокельман тiкiшмәк қилиб олганини хато деб уқтирган. (Қ. „Девону луғотит турк“ таржимаси, II том, 106-бет).

⁹⁰ „турмак-турмак“ ҳозирги дўлма каби бир хил овқатнинг номидир. Илгари чарвига ўраб пиширилар эди. Сўзлар мазмунини ошириш, кучайтириш учун сўзнинг ўзини такрорлаш билан ясалувчи оширма сифатдир. Бу форма ўзбек тилида кенг қўлланади. *Уй-уй китоб, қоп-қоп ун* каби. Бу ерда „турмак-турмак“ сўзи шу хилда ясалган сўздир, (*чак-чак* каби). Бу хил сўзлар турли сўз категорияларидан тузилади: *юз-юз ўқувчи, минг-минг илмий ходим, яхши-яхши одамлар, жажжи-жажжи қизлар. Ўқи-ўқи, эй қўзим. Юрди-юрди, чарчади* ва бошқалар. Басим Аталай бу сўзнинг биттаси ортиқча ишлатилган дейиши тўғри бўлмаса керак. (Қ. „Девону луғотит турк“ таржимаси, II том, 106-бет).

ёрдам берди. Сочиб сув сепишга ҳам бу сўз қўлланади. (^{تُكْشُورُ تُكْشِمَاكْ} тўғушур, тўғушмәк). Баҳслашиш учун ҳам бу сўз қўлланади.

جَكْشِي ^{جَكْشِي} ді — чекишди. ^{أَلْ مَنِكَا جَكْشِي} ол мәңә чәкiк⁹¹ чәкiшдi — у менга хатга нуқта қўйишда ёрдам берди. Баҳслашиш учун ҳам бу сўз қўлланади. (^{جَكْشُورُ جَكْشِمَاكْ} чәкiшур, чәкiшмәк).

سِكْشِي ^{سِكْشِي} ді — сикишди. ^{أَرَاغْتْ بِرْلَا سِكْشِي} эр урағут бiрлә сiкiшдi — эр-хотин жимо қилишди. Буларнинг ҳар иккиси ҳам бу сўзда бирлашгандир. (^{سِكْشُورُ سِكْشِمَاكْ} сiкiшур, сiкiшмәк).

سُكْشِي ^{سُكْشِي} ді — сўкишди. ^{أَلَارْ اَكِّي سُكْشِي} олар iккi сўкўшдi — улар иккови бир-бирини сўкишди. (^{سُكْشُورُ سُكْشِمَاكْ} сўкўшур, сўкўшмәк).

سُكْشِي ^{سُكْشِي} ді — сўкишди, йиртишди ^{أَلْ مَنِكَا تُونْ سُكْشِي} ол мәңә тон сўкўшдi — у менга тўн чокларини сўкишда ёрдам берди. Уй ва бошқаларни бузишда ёрдамлашишга ҳам бу сўз қўлланади. Баҳслашиш учун ҳам бу сўз қўлланади. (^{سُكْشُورُ سُكْشِمَاكْ} сўкўшур, сўкўшмәк).

⁹¹ Бу сўз арабчаси босма нусхада ^{جَكْشِي} чiкiк тарзида нотўғри берилган, тўғриси ^{جَكْشِي} чәкiк, нуқта маъносидадир, чунки бу сўз II том, 143 ва 118-бетларда шундай берилган.

بِلشدى bilishdi — билишди, танишди. **أَلْ مَنَكْ بَرَلَا بِلشدى** ол мәннің бірлә билішді — у мен билан билишди, танишди. (**بِلشماک**. **بِلشور** bilishūr, bilishmāk).

بُلشدى bolushdi — бўлишди, топишди. **أَلْ اَكِّي بِيْر بِيْرَكْ** олар ikki bir-birig bolushdi — улар иккови бир-бирини топишди. (**بُلشماқ**. **بُلشور** bulushūr, bulushmaq).

بُلشدى bolushdi — ёқлади, бўлишди. **أَلْ مَنَكْ بُلشدى** ол мәнца болушди — у менга ён берди, менинг томоним бўлди. Манманлик қилувчи кишига, менинг ёнимни олиб, қаршилиқ қилди, менинг душманимга душман бўлди. (**бүлшмақ**. **бүлшор** bulushūr, bulushmaq).

تَلشدى talishdi — тешишди. **أَلْ اَكِّي تَامْ تَلشدى** олар ikki tam⁹² talishdi — улар иккови девор тешишда бир-бири билан баҳслашди. Бошқаси ҳам шундай. Бир-бирига ёрдамлашишга ҳам бу сўз қўлланади. (**тәлшмақ**. **тәлшор** talishūr, talishmāk).

⁹² Том сўзи ҳозирги ўзбек тилида ҳар хил маъноларда: уйнинг устки қисми (Тошкентда), ҳавли (Фарғонада), айрим шеваларда — девор, Навоийда ҳам „Девон“дагича девор маъносидадир.

*Гаҳ томға қўпуб минор эди чуст
Ҳар сори аёғларин этиб руст,*

(„Хамса“, 130-бет).

Том узра наҳотки чекса ногоҳ,

Ул хат келиб ихтиёрсиз оҳ.

(„Хамса“, 140-бет).

تَلشدى talishdi — тилишди. **أَلْ مَنَكْ يَرِنْدَاقْ تَلشدى** ол мәнца јаріндақ тилишди — у менга қайишни тилишда ёрдам берди. Шунингдек, баҳслашишга ҳам бу сўз қўлланади. (**тәлшмақ**. **тәлшор** talishūr, talishmaq).

تَلشدى talashdi — йўқлашди. **أَلْ مَنَكْ بَرَلَا نَانَكْ تَلشدى** ол мәннің бірлә нәнц тиләшди — у мен билан йўқолган нарсани билдиришда, йўқолган нарсани сўроқлашга ёрдам берди. (**тиләшмақ**. **тиләшор** tilashūr, tilashmāk).

جَلشدى jalishdi — очилди. **قَبْعُ قَبْعُ جَلشدى** қапуғ чалішди — эшикнинг ёриқлари очилди — шунингдек, идишнинг ёриғи ва эгарнинг бўғини очилишига ҳам бу сўз қўлланади.

جَلشدى jalishdi — кураш тушди. **أَلْ مَنَكْ بَرَلَا جَلشدى** ол мәннің бірлә чалішди — у мен билан кураш тушди. (**чалішмақ**. **чалішор** jalishūr, jalishmaq).

جَلشدى jalashdi — қирқишди, ўришди. **أَلْ مَنَكْ اُتْ جَلشدى** ол мәнца от чілашди — у менга ўт қирқишда⁹³ ёрдам берди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. Бу сўзнинг асли тўрт ҳарфлилардан бўлса ҳам, шундай қўлланади. (**ҷилшмақ**. **ҷилшор** jalashūr, jalashmaq).

⁹³ Ўт қирқмоқ, ўт ўрмоқ маъносидадир. Бу сўз ҳақида арабча иборага кўра, ўтни ҳўлламоқ деб изоҳлаш ҳам мумкин эди. Биз ҳозирги тилда маълум маъносига кўра изоҳладик. Ҳозир дарахтнинг ортиқча майда новдаларини қирқиб ташлаш маъносида *чилпимоқ* сўзи қўлланади.

салішді — қоқишди, силкишди. **الَارِ اَيِّ يِنِكُ** салішді олар іккі јәң салішді — улар иккиси бири-бирига енг силкитишди. Шунингдек, икки киши бир-бирини курашда ўннга, чапга силтаб йиқитмоқчи бўлиб, чайқатишига ҳам салішді — дейилади. (салішур, салішмақ). Бу сўзнинг асл маъноси икки киши орасида тўн ва бошқаларни силкитишдир.

солушді — сўлишди. **يَاشُ سُلْشُدِي** јаш солушді ўт сўлиди, намлиги кетиб қурий бошлади. Намлиги, рутубати кетган ҳар қандай мева ва сабзавотларга ҳам бу сўз қўлланади. (солушур, солушмақ).

қалішді — сакрашди, ирғишди. **اَتَّ اَذْغَرُ قَلْشُدِي** ат азғир қалішді — айғирлар, биялар сакрашди. Шунингдек, халқни ташлаб кетишда баҳслашган икки кишига ҳам бу сўз қўлланади⁹⁴. (қалішур, қалішмақ).

қілішді — қилишди. **اَلْ مَنكَا ايشُ قَلْشُدِي** ол мәнә іш қілішді — у менга иш қилишда ёрдам берди. Баҳслашиш учун ҳам бу сўз қўлланади. (қілішур, қілішмақ).

қолушді — сўрашди. **الَارِ اَيِّ قِيزِ قُلْشُدِي** олар іккі қіз қолушді — улар иккови бир-биридан (болалари учун) қіз сўрашди. (Қарши қуда бўлишмоқчи бўлди). Икки киши ўзаро бир-биридан бирор-нарсга сўраши учун ҳам бу сўз қўлланади. Шеърда шундай келган:

تُونُكُرُ قَدْنُ بُلْشْتِي   قَرَقْنُ تَقِي قُلْشْتِي
 اَمْدِي تَشْمُ قَمَشْتِي   اَلْتِي تَرْمَتَايْمِنِي

Тўнўр қазін булушті
 Қірқін тақі қолушті
 Эмді тішім қамашті
 Алті турумтајимні

Шоир ваъдасига вафо қилмайдиган, алдамчи бир киши ҳақида шундай ёзади: у мен билан қудалашишга ваъдалашди. У менинг қизимни айттирди. Мен унинг қизини сўратдим. Сўнг ваъдани бузди. Турумтой отлиқ қулимни олиб кетди, шунинг учун тишимнинг дами қирқилди, тишим ўтмас бўлиб қолди.

қәлішді, бәрішді — келишди. **اَلْ مَنكَا كَلْشُدِي بَرِشُدِي** ол мәнә қәлішді, бәрішді⁹⁵ — у мен билан ара-

⁹⁴ Босма нусхада бу ерда ноаниқлик бор. (Қ. „Девону луғотит турк“, II том, 88-бет). Лекин қўлёзмани ўзи кўриб солиштирган Басим Аталай бу ҳақда ҳеч қандай изоҳ бермаган. (Қ. „Девону луғотит турк“ таржимаси, II том, 109-бет). Қўлёзмада шундай (316-бет).

⁹⁵ *Боришди-келишди* ўтган замон феъли маъносида эмас, ҳар иккиси бирга қўлланиб, бир-бирига қаршилиқ қилиш маъносида қўлланувчи идиоматик таъбирдир. Ҳозирги тилимизда бу таъбир ҳар хил формаларда бутунлай тескари маънола кенг қўлланади. *Борди-келди қилишайлик, улар бир-бирига борган келган эдилар.* Биринчи гап яқинлашайлик, алоқа қилайлик мазмунида бўлса, иккинчи гап улар бир-бирига яқин эдилар деган мазмунни ифодалайди.

лашди, мен у билан аралашдик, бориш-келиш қилдик. (كَلِشْمَاكُ. كَالِشُورُ. кәлішүр, кәлішмәк).

كَلِشْدِي. кәлішдi — күмишди. اَلْ مَنكَا اَلْكُ كَلِشْدِي. ол мәнә өлүк кәлішдi⁹⁶ — у менга үлик күмишда ёрдам берди. (كَلِشْمَاكُ. كَالِشُورُ. кәлішүр, кәлішмәк).

كَلِشْدِي. кәлүшдi — кулишди. بُوْزُونُ قَمِغُ كَلِشْدِي. бузун қамуғ кәлүшдi — ҳамма одамлар кулишди, халқнинг ҳаммаси кулишди. (كَلِشْمَاكُ. كَالِشُورُ. кәлүшүр, кәлүшмәк).

تَمِشْدِي. тамiшдi — томди, қатра-қатра томди. سُوْفُ تَمِشْدِي. суw тамiшдi — (муздан) суw (қатра-қатра) томди. Бошқаси ҳам шундай. (تَمِشْمَاكُ. تَمِشُورُ. тамiшүр, тамiшмак).

جَمِشْدِي. чомушдi — шўнғишди. اَلْ مَنكُ بَرَلَا سَقَقَا جَمِشْدِي. ол мәнiң бiрлә суwқа чомушдi — у мен билан суwга шўнғишда баҳслашди. (جَمِشْمَاكُ. جَمِشُورُ. чомушүр, чомушмак). Чуқурроқ шўнғишди. جَمِشْدِي. چوموشدې، چوموشور، چوموشموق⁹⁷ дейилади. Бу яна ҳам чуқурроқ шўнғишдир.

⁹⁶ Бу маънода II том, 89-бет 11-сатрда كاشماك камiшмак сўзи берилган. Биз қўлғезмани кўрмаганимиз учун қатғий бир фикр айта олмадик. Лекин Басим Аталай ҳам ҳеч қандай изоҳ бермаган (Қ. „Девону луғотит турк“ таржимаси, II том, 110—111-бетлар).

⁹⁷ Бу ҳақда Басим Аталай қўлғезма ва босма нусхалардан جمرماق камiшмак сўзлари қатғий хато экани ҳақида изоҳ берган. (Қ. „Девону луғотит турк“ таржимаси, II том, 111-бет). Бизнингча, Басим Аталай тилда орттирма даража феъллар борлигини ҳисобга олмаган бўлса керак. Чунончи, чўлмоқ феълда оширмақ мазмуни бор. Буни Маҳмуд Кошғарий бир неча ерда пухталаб уқтирган „Девон

قَمِشْدِي. қамашдi — қамашди. تَمِشُ قَمِشْدِي. тiш қамашдi — нордон беҳи ва шу кабиларни ейшдан тишлар қамашди. (قَمِشْمَاكُ. قَمِشُورُ. қамашүр, қамашмак).

قُمِشْدِي. қумiшдi — уринди. اَلارُ ايشقا قُمِشْدِي لارُ. олар iшқа қумiшдiлар — улар ишга қизиқадилар, ундан завқ топдилар. Бу сўзнинг асли ҳар томондан тўлқин қўзғолди маъносидаги سُوْفُ قُمِشْدِي суw қумишдi⁹⁸ суw тўлқинланди гапидан олингандир. (قُمِشْمَاكُ. قُمِشُورُ. қумишүр, қумишмак).

كُمِشْدِي. кәмүшдi — күмишди. اَلْ مَنكَا نَانِكُ كُمِشْدِي. ол мәнә нән кәмүшдi — у менга нарсани (ер остига) күмишда ёрдам берди. (كُمِشْمَاكُ. كُمِشُورُ. көмишүр, көмишмәк).

كَمِشْدِي. кәмишдi — айирди. اَلْ نَانِكُ كَمِشْدِي. ол нән кәмишдi — у нарсани айириб ташлади, чиқариб ташлади. (كَمِشْمَاكُ. كَمِشُورُ. кәмишүр, кәмишмәк). Мақолда шундай келган:

اَذْكُولِكُنِي سُوْفُ اَذاقندا كَمِشُ بَشندا تلا

ну луғотит турк“, II том, 62-бет, 15-сатр. Мазкур асар, II том, 70-бет, 7-сатр. Мазкур асар, II том, 89-бет. Маҳмуд Кошғарий каби улғу олимнинг пухта, мукамал кўрсатмасига бундай эътироз билдириш фактларга зиддир.

⁹⁸ Босма нусхасида قُمِشْدِي қумiшдi ўрнида قُمِشْدِي қумишдi тарзида берилган. (Қ. „Девон“, II том, 89-бет).

Азгүлүкни суу азақиңда* кәмиш башиңда тiлi — халққа яхшилиқ қил, уни сув тагига ташласанг-да, уни сув устида кўрасан. Бошқа маъноси овқат-нонни дарё тагига ташласанг ҳам, (дарё) устида топасан, (кўтарилиб чиқади).

اَلرُّا كِي سُوْزُ تَنْشِيْ تَانУШТИ — ишорат қилди. ^оола^р иккi сўз танушти — улар иккови бир-бирига бирор сўз айтишди. Асли ^оола^р «тануді» дир. (танушур, танушмақ).

اَلرُّا مَنِي تَانِشْدِي تАНИШДИ — инкор қилишди. ^оола^р иккови бир-бирининг қарзини инкор қилишди. (танішур, танішмақ).

* Оёқ сўзи XI асрда турли қабилалар тилида турлича талаффуз қилинар эди. Девонда бу сўз ^оола^р аяқ, ^оола^р азақ, ^оола^р азақ шакларида учра ди. Шу билан бирга идиш маъносидаги аяқ сўзи у даврда бир вариантда ^оола^р шаклидагина қўлланган.

XI аср тилида оёқ маъносида икки шакл оёқ, бут || пут, сўзлари синоним сифатида тенг қўлланган. Оёқ сўзи у даврда икки маънода оёқ ва кейин маъноларида қўлланган. Туркологлар диалектларни тасниф қилишда бу ҳарфлар алмашишига алоҳида эътибор берганлар. Шунинг учун бу факт яна муҳимдир.

^оола^р Бу жумла ҳақида босма нусхада бир ноаниқлик белгиси бор. Ҳақиқатда, гапнинг мазмунига кўра, бу таржима шубҳалидир. Лекин биз Маҳмуд Кошғарийнинг арабча изоҳига кўра изоҳладик. (Қ. „Девону луғотит турк“, II том, 90-бет). Басим Аталай бу ноаниқлик ҳақида изоҳ бериб, ^оола^р сўзи ^оола^р бўлиши керак, деб уқтирган. Бу мулоҳаза анча тўғри. (Қ. „Девону луғотит турк“ таржимаси, II том, 112-бет).

اَلرُّا كِي اَتْمَا كُ سОНУШДИ — узатишди, сунитишди. ^оола^р иккi ўтмак сонушди — улар иккови бир-бирига нон узатишди, тутишди. Бошқаси ҳам шундай. (сонушур, сонушмақ).

اَلرُّا كِي تَقَارُ قَنْشِي قОНУШДИ — тортиб олишди. ^оола^р иккi тавар қонушди — улар иккови бир-бирининг молларини тортиб олишди. Бир-бирига ёрдам бериш, бир-бири билан баҳслашишга ҳам бу сўз қўлланади. (қонушур, қонушмақ).

اَلرُّا كِي يَكْتَلَارُ اَيْشَقَا قَنْشِي ҚИНИШДИ — қувонишди, севинишди, шодланишди. ^оола^р иккi йигитлар ^оола^р қинишди — йигитлар ишда қувонишди, суюнишди. Бу бирор ишда завқланиш, роҳатланишдир. (қинишур, қинишмақ).

Бу бобнинг қондаси: ^оола^р -ш ҳарфи бу феълларда бир қанча мазмунларни ифодалайди. Бу феълларнинг ўзаги икки ҳарфлидир. Чунончи: ^оола^р ^оола^р ^оола^р — одам молни тортиб олди ^оола^р ^оола^р — у уни тепди. Бу феълларга ^оола^р -ш қўшилиб, иш икки ва бир неча кишилар орасида, улар иштироки билан бажарилганини билдиради. Масалан: ^оола^р ^оола^р ол мёниң бири топиқ қапушди. — у

мен билан тўпикни тортиб олишда шерик бўлди
 ол мәннің бірлә тәпүшді — у
 мен билан тепишди каби. Сўнг бу феълдан тўрт
 хил вариант майдонга келади. Биринчи, ишда ёр-
 дамни билдиради, чунончи, ол мәннің бірлә тәпүшді — у менга тўн тикишда ёрдам
 берди ва яна ол мәннің битік бі-
 тішді — у менга хат ёзишда ёрдам қилди. Иккин-
 чи, ишда қай бирининг кучлилиги, тўғрилиги,
 билимдонлиги ҳақида баҳслашиш мазмунини ифо-
 далайди. Чунончи, ол мәннің бірлә чалішді — у мен билан куч синашиб кура-
 шишди. ол мәннің бірлә ја қу-
 руштї — усталикни, қувватни синаб кўриш учун у
 мен билан ёй қуришди демакдир. „Ёрдам“ мазмуни
 билан „баҳслашиш“ мазмуни орасидаги фарқ
 шундай: феълга мәннің сўзи қўшилса, ёрдамни
 билдиради. Феълга „мәннің бірлә“ ибо-
 раси қўшилса, баҳслашишни билдиради. Учинчи,
 бу феъллардаги ш-ш ҳарфи л-л билан бир-
 ликда исмга қўшилиб, отиш, гаров, қиморда ўр-
 тага қўйилган нарса номини билдиради. ојнадім атлашу — одан қимор, гаров ўйнадим,
 ўртага от тикиб (қўйиб), қимор, гаров ўйнадим

демакдир. ојнадім алтунлашу — ол-
 тиндан гаров қўйиб қимор ўйнадим. Бу баҳс-
 лашишнинг бир хилидир.

Тўртинчи, бу мазмунлардан эмас, балки феъл
 маъносида келади. кэмәшді нә-
 ңнї¹⁰⁰ — нарсани айириб ташлади. Нарсани чиқа-
 ribs ташлади. Яна: ол анің
 бірлә кәришді — у у билан талашди, тортишди. Бу
 қондани билиб ол.

таріқті — тарайди. таріқті* — жой
 танг бўлди. Бошқаси ҳам шундай. (таріқар, таріқмақ).
 таріқар, таріқмақ).

туруқті — йиғилди. қан туруқті — қон
 йиғилди. Ярада йиринг ва фасод тўпланишига ҳам
 бу сўз қўлланади. (туруқар, туруқмақ).

соруқті — сўроғлаб билди, суриштирди. тиол соруқті.

¹⁰⁰ Бу ерда Басим Аталай изоҳ берган. Унинг фикрича, бу гапдаги нәңнї нәңнї сўзи қўлзмада ҳам, босма нусхада ҳам нәңнї шаклида бўлиши хато бўлиб, нәңнї тарзида бўлиши керак. Аммо бу фикрни қувватлайдиган пухта бир далил кўрсатилмаган (қ. „Девону луғотит турк“ таржимаси, II том, 116-бет).

* Бу сўз Навоий асарларида ҳам шу маънода одам ва қушларга нисба-
 тан яъни кўнғил торайишига, сиқилишига қўлланган.

Ўлтуруб эл базмдин ул шўх чиқмоқ не эди,
 Сархуш ўлмай аҳли мажлисдин *ториқмоқ* не эди.
 Мен қушидурмен чамандин чиқмоғон,
 Дашту водии сайридин *ториқмоғон*.

tiyu¹⁰¹ соруқтї — йўқолган нарса сўроғлашдан кейин топилди. (سَرَقَا. سَرَقَاق) соруқар, соруқмақ).

қаріқтї — қамашди, чарчади. (أَرَكُوْزِي قَرَقْتِي) әр көзі қаріқтї¹⁰² — одам кўзи қордан қамашди. (قَرَقَا. قَرَقَاق) қаріқар, қаріқмақ). Бу сўз „қар“ „қор“ сўзидан олинган бўлса, (قَارَقْتِي) қаріқтї бўлиб, манқус¹⁰³ бобига кирган бўларди. (قَرَق) „қарақ“ қарачиқ сўзидан олинган бўлса, унда саҳиҳ¹⁰⁴ бобига кирази. (قَرَقَا. قَرَقَاق) қаріқар, қаріқмақ).

басіқтї: (كَشِي بَغِي قَا بَسَقْتِي) кіші жағиқа басіқтї — душман халққа кечаси босқинчилик қилди¹⁰⁵. (بَسَقَا) басіқар, басіқмақ). Бу сўз асли икки с билан (بَسَقْتِي) бассіқтї тарзидадир.

¹⁰¹ Басим Аталай қўлёзма ва босма нусхалардаги تَيُولُ сўзи янглиш эканини кўрсатиб, тўғриси يَتَكُكُ „jituk“ дир деб изоҳ берган (қ. „Девону луғотит турк“ таржимаси, II том, 115-бет). Бу мулоҳаза ҳақиқатга анча яқиндир.

¹⁰² Ҳозирги тилда кўзим қариқти тарзида шу маънода қўлланади. Яъни кута бериб кўзим чарчади демакдир.

¹⁰³ Феълнинг охириги учинчи ҳарфи, ҳарфи иллат (و، ا، ي) ҳарфларидан бўлган феъл.

¹⁰⁴ Феъл таркибидаги ҳарфларнинг бирор ҳарфи, ҳарфи иллат (و، ا، ي) бўлмаган ёки такрорланган ҳарфи бўлмаган феъл саҳиҳ дейилади.

¹⁰⁵ Бу гап маъносида босма нусхада бир ноаниқлик белгиси бор. Ҳақиқатда бу гапда жўналиш келишиги қўшимчаси يَغِي jaғи душман сўзига қўшилгандир. Шунга кўра, одамлар душманга кеч билан босқинчилик қилиши тарзида изоҳлаш керак эди. Ҳолбуки, арабча таржима (بَسَقْتِي) тарзида, бунинг аксидир. Биз арабчага мувофиқ изоҳладик.

пусуқтї — писди, яширинди, ўзини панага олди. (أَر بَسَقْتِي) әр пусуқтї — одам писди, ўзини панага олди. (بَسَقَا. بَسَقَاق) пусуқар, пусуқмақ).

тосуқтї — фойда қилди. (بُوَات مَنَاكَ تَسَقْتِي) бу от мәнча тосуқтї — бу ўт (дори) менга фойда берди. (تَسَقَا. تَسَقَاق) тосуқар, тосуқмақ).

ташіқтї — чиқди, ташқарига чиқди. (أَر أَفَدُنْ تَشَقْتِي) әр әвдін ташіқтї¹⁰⁶ — одам уйдан ташқари чиқди. Бу сўз яғмо, тухси, ябоқу, қипчоқ ва баъзи туркман уруғлари тилидадир. Кўпчилик турклар (جَقْتِي) „чиқди“ дейдилар. (تَشَقَا. تَشَقَاق) ташіқтї¹⁰⁷, ташіқар, ташіқмақ).

татіқтї: (تُرْك تَتَقْتِي) турк татіқтї — турк тотлашди, форсийга айланиб кетди, форс қилиқли бўлди.

тутуқтї — зангланди, уни занг босди. (قَلِيح تَتَقْتِي) қилич тутуқтї¹⁰⁸ — қилич зангланди, уни занг босди. (تَتَقَا. تَتَقَاق) тутуқар, тутуқмақ).

талиқтї — тиллашди, сўзлашди. (كَشِي مَنَاكَ بَرَلَا) кіші мәннің бірла талиқдї — киши мен билан

¹⁰⁶ Бу сўзнинг бош ҳарфини та ёки ти ўқиш мумкинлигига ишора қилувчи белги бор.

¹⁰⁷ Бу ерда одатдагидан ортиқча сўз берилган.

¹⁰⁸ Бу сўзнинг арабчаси: عَلَا الطَّيْعُ عَلَى السَّيْفِ тарзида берилган. (عَلَا) асли бўлиши керак эди (қ. „Девону луғотит турк“, II том, 93-бет).

сўзлашди, мендан маълумот сўради. **أَرِيسْزُ تَلَقْتِي** эр эсиз таліқті — унинг ёмонлиги тилларга тушди, ёмонлиги одамлар ғашига сабаб бўлди. Биринчиси ўғузлар сўзидир. Турклар бу сўзни билмайдилар. (таліқар, таліқмақ). **تَلَقَارُ. تَلَقْمَاقُ**

تَغَقْتِي тағіқті — тоғлашди. **أَجْكُو تَغَقْتِي** эчкў тағіқті эчки ёввойи бўлиб, тоғ эчкиларига қўшилиб кетди. Бошқаси ҳам шундай. (тағіқар, тағіқмақ). **تَغَقَارُ. تَغَقْمَاقُ**

جَفَقْتِي чаwіқті — овозаси чиқди, машҳур бўлди, шуҳрат топди. **أَرِ جَفَقْتِي** эр чаwіқті — одам донғи¹⁰⁹ (овозаси, шуҳрати) чиқди, киши ном чиқарди. (чаwіқар, чаwіқмақ). **جَفَقَارُ. جَفَقْمَاقُ**

جِنَقْتِي чініқті — чин бўлди, аниқланди, чинга чиқди. **سُوْزُ جِنَقْتِي** сўз чініқті — сўз ва хабар чин бўлди, чинга чиқди. (чиніқар, чініқмақ). **جِنَقَارُ. جِنَقْمَاقُ**

كِرَكْتِي кірікті — кир бўлди, кир босди, кирланди. **تُونُ** тон кірікті — тўн кирланди, кир бўлди. Бошқаси ҳам шундай. (кіріқар, кіріқмақ). **كِرَكَارُ. كِرَكْمَاقُ**

¹⁰⁹ Бизда ҳозир: *ёлғиз отнинг чанги чиқмас, чанги чиқса ҳам донғи чиқмас*, деган мақолдаги *чанги* сўзининг асли ана шу **جَفَقْتِي** чаw сўзидандир. **تَلَقْمَاقُ, تَلَقَارُ* сўзларининг бош ҳарфиға ҳам фатҳа, ҳам касра белгилари қўйилган.

سِيزَكْتِمُ сәзіктім: **بُو ايشِغُ اَنكَارُ سِيزَكْتِمُ** бу ішіғ аңар¹¹⁰ сәзіктім — бу ишни ундан сездим. (сәзіқмақ). **سِيزَكْرَمَنُ. سِيزَكْمَاقُ** сәзіқармән, сәзіқмақ).

كُرَكْتِي кўзүкті — куз бўлди, куз бошланди. **يِلُ كُرَكْتِي** йіл кўзүкті — вақт¹¹¹, мавсум куз бўлди, куз вақти бўлди. (кўзүқар, кўзүқмақ). **كُرَكَارُ. كُرَكْمَاقُ**

بُلَكْتِي бөлүкті — бўлинди. **قَوِي بُلَكْتِي** қой бөлүкті — қуй тўдаларга бўлинди, тўда-тўда бўлди, (бөлүқар, бөлүқмақ), Ҳар қандай ҳайвон тўдаларга бўлиниб туришиға ҳам бу сўз қўлланади.

جُلَكْتِي чүлүкті: **أَرِ ايشِي جُلَكْتِي** эр іші чүлүкті — одам қиёфаси бузилди, чалкаш бўлди. (жүлүқар, жүлүқмақ). **جُلَكَارُ. جُلَكْمَاقُ**

¹¹⁰ Ангар „Девону луғотит турк“да жўналиш келишиги маъносидан изоҳланган (қ. „Девону луғотит турк“, I том, 86-бет). Бу ўринда чиқиш келишиги функциясида қўлланган. Шунингдек, бу гапта -иғ қўшимчаси тушум келишиги функциясида қўлланган. Бу қўшимча, баъзан, жўналиш функциясида ҳам қўлланади. Демак, у даврда жўналиш келишигида аниқ қатъият бўлмаган.

¹¹¹ *Йил* (يِل) сўзи девонда икки маънода келади: 1) ўн икки ойлик мудлат (қ. „Девону луғотит турк“, III том, 3-бет); 2) вақт, фасл, мавсум маъносидан ҳам келади (қ. „Девону луғотит турк“, II том, 94-бет), *йил* сўзининг бундай икки маънода қўлланиши стилистик асосда келиб чиққан. Демак, бу лексик хусусият у давр тилидаёқ юзага келган.

Шеърда шундай келган:

تینی یمَا اُجکتی آری آتی اِجکتی
ایشی تَقی جُلکتی سوزنْ اَنکْ کیم تَتارْ

Тіні jəmā ūčŭkti

Әрі аті ічікті

іші¹¹² тақі чŭlŭkti

Сөзін анің кім тутар.

Бир асирни таърифлаб айтади: у киши асир қилинғач, нафаси ўчди, одамларини, отларини бизга топширди. Қиёфаси бузилди. Энди бу воқеадан сўнг унинг сўзига (ялинишига) ким қулоқ тутади.

Бу феъллардаги қ-қ, к-к ҳарфлари икки хил функциядадир. Бири, иш енгилган нарса устига тушганини билдиради. Чунончи, ^{سقتی} آر бас-сікті әр — одам босилди, душман томонидан босилди демакдир. Асли ^{سدی} басдідир. ^{کرتی} تون кирікті — кир тўнга ғалаба қилди, яъни тўнни кир босди демакдир. Иккинчиси, бу маънони аңлатмайди, балки ўз маъносида келади: чунончи,

¹¹² Басим Аталай бу ердаги ^{ایشی} іші сўзи ^{یین} jін бўлиши керак, деб изоҳ берган (қ. „Девону луғотит турк“, II том, 118-бет). Бизнингча, бундай даргумон тахминдан ўз ^{ایشی} іші шакли тўғрироқдир.

بلقار. آر баліқті — одам яраланди каби.

بلقماق баліқар, баліқмақ).

چلکتی آر чŭlŭkti әр — кишининг қиёфаси бузилди.

بتلدى бітілді — ёзилди. ^{بتک} бітік бітілді — китоб

ёзилди. (^{بتلماک} бітілүр, бітілмақ).

تېلدى یر тәпілді jәр — ер тепилди. Бошқаси ҳам шундай.

(^{تېلماک} тәпілүр, тәпілмақ).

تۇبۇلدى тубулді — очилди. ^{اوت} ۆт тубулді — тешик тешилди, очилди.

تۇبۇلدى тубулді — ечди. ^{ار تونن} әр тонін тубулді — у киши тўннини ечди (ўғузча).

(^{تېلور} тәбулур, тәбулмақ).

تاپۇلدى тапулді — топилди. ^{نانک} тапулді нәң —

йўқолган, яширилган нарса топилди. (^{تېلماق} тапулур, тапулмақ).

چاپلدى чапїлді — чапилди, сувалди. ^{انگ آفی جېلدى} анің әwi чапїлді — унинг уйи суюқ лой билан

чапилди, сувалди. (^{چېلور} чапїлур, чапїлмақ).

Уйғурлар тилида бу сўз бўйнига урмоқ маъносидадир.

سابىلدى сабілді — ўтказилди. يې يىكناكا سېلدى jip jignägä сабілді — ип нинага ўтказилди.

سابىلدى сабілді — эргашди. اغل آتاسىنا سېلدى огул ата-сїца сабілді — ўғил бир ерга боришда отасига эргашди. (سېلماق. سېلر. سېلماق).

قابىلدى қапїлді¹¹³ — қамалди. ار آفدا قابىلدى эр эвдә қапїлді — эр уйда қамалди.

قابىلدى қапїлді — ўғирланди. انىك تونى قابىلدى аниң тонї қапїлді — унинг тўни тортиб олинди, шилиб олинди, ўғирланди. (قابىلماق. قابىلور. قابىلماق).

كۆپۈلدى көпүлді — қавиилди. انىك تونى كۆپۈلدى аниң тонї көпүлді — унинг тўни қавилиди¹¹⁴. (كۆپۈلور. كۆپۈلماق) копулур, копулмақ).

تۇتۇلدى тутулді — тутилди. كىچىك تۇتۇلدى кэјік тутулді — кийик тутилди, Бошқаси ҳам шундай. (تۇتۇلور. تۇتۇلماق). тутулур, тутулмақ).

¹¹³ Бу сўз „Девон“да قابىلدى қабїлді тарзида берилган. Ҳамма луғатларда қабалмоқ ва қамалмақ тарзидагина берилиб, қабїлді формасини ҳеч ерда учратмадик. Навоийда ҳам қабамақ тарзида қўлланган. Шоҳ Хисрав Ширинни хотинликка сўратиб юборган элчиси рад жавоби келтиргач, Хисрав ғазабланиб, аскар тўплаб, ҳужум бошлаш ҳақида шундай дейди:

Қабаб кўрғонни допқир-допқир ул ҳайл,
Тушарга қилдилар тушлуқ туши майл.

¹¹⁴ Басим Аталай бу сўз ёзма нусхада كۆپۈلماق эмас كۆپۈلماق шаклида бўлиши зарурлигини кўрсатади (қ. „Девон“, Б. Аталай, II том, 120 бет).

تاتىلدى татїлді — тотилди, оз-оз ейилди. آش تاتىلدى аш татїлді — таом тотилди. Бошқаси ҳам шундай. (تاتىلور. تاتىلماق).

تېتىلدى тїтїлді — титилди. ات پىش تېتىلدى эт пїшїб тїтїлді — гўшт қайнаб ҳил-ҳил бўлиб пишди, титилди. Кийим эскириб, юлиниб кетса ҳам, шу сўз қўлланади. (تېتىلور. تېتىلماق).

تېجىتىلدى тэјітїлді¹¹⁵ — тетикланди, ҳушига келди, ҳушёрланди. اغلان تېجىتىلدى оғлан тэјітїлді — бола тетикланди, ҳушёрланди. (تېجىتىلور. تېجىتىلماق) тэјітїлур, тэјітїлмәк).

ساتىلدى сатїлді — сотилди. تافار ساتىلدى tawar сатїлді — товар (мол) сотилди. (ساتىلور. ساتىلماق) сатїлур, сатїлмақ).

قاتىلدى қатїлді — аралашди. ارپا اكر بىرلا قاتىلدى арпа ёкўр бїрлә қатїлді¹¹⁶ — арпа тариқ билан аралашиб

¹¹⁵ „Девон“нинг I том, 97-бетиде тэјітїлсін тарзида берилган сўз ҳам шу ўзакландир. Бу ерде тэјітїлді талаффузи аниқ кўрсатилган. Лекин ҳар икки ерда ҳам ҳушёр бўлиш маъносидадир. Шунга кўра шакл ҳам бир бўлиши керак эди.

¹¹⁶ Аралашмоқ сўзи ҳозирги жонли ўзбек тилида ҳам асосан шу сўз билан ифодаланади. Фақат айрим шеваларда бу маъноларда қотишмоқ сўзи ҳам қўлланади. Навоийда бу сўз уқталмоқ маъносиде ҳам келган:

Жамоатники жунун маънина манга қиласиз,

Тош отибон не учун телбаларга қотиласиз.

(„Бадойиул васат“)

кетди. Бир-бирига аралашиб кетган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (قَتْلَمَاقُ. قَتْلَمَاقُ қатилур, қатилмақ).

قَتْلَدِي қатилді — қўшилди, жимо қилди. اَرَاغْتَا قَتْلَدِي ар арағутқа қатилді — эркак хотинга қўшилди, у билан жимо қилди. (قَتْلَمَاقُ. قَتْلَمَاقُ қатилур, қатилмақ).

قَتْلَدِي қуталді — қутли бўлди, бахтли бўлди. اَرَا قَتْلَدِي қуталди эр — одам қутли, бахтли бўлди. اَسْلِي قَتْلَدِي қут алди — бахт тонди иборасидан олингандир. (قَتْلَمَاقُ. قَتْلَمَاقُ қуталур, қуталмақ).

قَتْلُدِي қутулді — қутулди. اَرَا اَمَكْتَن قَتْلُدِي эр эмгактин қутулді — одам қийинчиликдан қутулди. (قَتْلَمَاقُ. قَتْلَمَاقُ қутулур, қутулмақ).

قَتْلُدِي қутулді — қутулди, бўшалди. اَرَاغْتَا قَتْلُدِي урағут қутулді — хотин туғди ватуғиш қийинчилигидан қутулди. Бу сўз ҳақида икки хил фикр юритиш мумкин: бу сўз قُرْتُلْدِي қуртулді сўзидан бўлиб, бир ҳарф туширилган ёки бу قَتْلُدِي қут болди (қийинчиликдан қутулиш билан) бахт топди, бахтли бўлди иборасидан олингандир.

بِجَلْدِي бичилді — кесилди. يِغَاجُ بِجَلْدِي jīgāch бичилді —

ёғоч кесилди. Бошқаси ҳам шундай. (بِجَلْمَاقُ. بِيَجَلْمَاقُ бичилур, бичилмақ).

سَجَلْدِي сачилді — сочилди. يَرْمَاقُ سَجَلْدِي жармақ сачилді — танга сочилди. Бошқаси ҳам шундай. (سَجْلُورُ. سَجْلُورُ сачилур, сачилмақ).

سُجَلْدِي сучулді — ечди. اَرَا تُونُن سُجَلْدِي эр тонин сучулді — одам тўнини ечди, қўй терисининг шилинишига ҳам шу сўз қўлланади. Шеърда шундай келган:

يَغْمَرُ يَغْبُ سَجَلْدِي تَرْلُكُ جِجَاكُ سَجَلْدِي
يَنْجُو قَابِي اَجَلْدِي جَنْدَانُ يِبَارُ يَغْرُشُورُ

Jaғmur jaғub сачилді

Türlük çəçäk сучулді

Jinju* қапі ачилді

Çindən jīpar juғruşur.

Ёмғир ёғиб сочилди, ҳар хил гуллар очилди. Инжу қопи очилди, ҳақиқатан ҳам ипор ҳидлари бурқирайди.

[Баҳорни таърифлаб ёзади: ёмғир томчилари сочилди, ерлардан гуллар униб чиқди. Дур ва маржон қутичалари, яъни оппоқ дарахт гуллари очилди. Худди мушк ва ипорлар бир-бирига қўшилиб, ҳид сочаётгандай бўлди].

* Маҳмуд Кошғарий инжу тарзида талаффуз қилиш шарқий группа диалектларига хос хусусият бўлса, ғарбий группа диалектлари жинжу тарзида талаффуз қилиб фарқ қилишларини, яъни шарқий диалектлар „й“ ловчи, ғарбий диалектлар „ж“ ловчи деб уқтирган.

سەرلدى cәrildі — ар сәрилді¹¹⁷ — маст киши чай-
қалди, гандираклади ва йиқилаёзди. Ҳар нарсанинг
қийшайиб йиқилаёзишига ҳам бу сўз қўлланади.
(сәрилур, сәрилмақ).

арлди сәрилди арлді сәрилді — ғазаб қилди. بگ انكار ارلدي
بگ аңар арлді-сарлді — амир унга ғазаб
қилди. Бошқаси ҳам шундай. (сарилур, сарилмақ).

сурүді сурди. Бошини бурмай чопти. ات سرودي
ат сүрүді — от сурди. ар сүрүді — одам
сурлди, ҳайдалди, узоқлатилди. Бошқа нарсага
ҳам бу сўз қўлланади.

сурүді эзиб янчилди. منجق سارلدي
сүрүді — мунчақ эзиб янчилди, майдаланди. Нар-
санинг ўз-ўзидан майдаланишига ҳам бу сўз қўл-
ланади. Бу феъл ҳам ўтимли, ҳам ўтимсиз ҳолда
қўлланади. (сүрүлур, сүрүлмақ).

сарлді сарлді — ўралди. يشغ يغاچقا سارلدي
јішғ қачқа сарлді — арқон дарахтга ўралди. Бошқа нар-

¹¹⁷ Арабча иборага кўра, одам гандираклади тарзида эмас, маст гандирак-
лади тарзида бериш тўғри бўлар эди, („Девон“, II том, 98-бет).

*Арлді-сарлді ҳар иккиси бирликда ғазабланмоқ мазмунида қўлланувчи
идеоматик таъбирдир.

сарлді сарлді дейилади. (сарилур, сарилмақ).

сарлді сарлді — сурилди. ياغ الككا سارلدي
сарлді — ёғ қўлга суртилди. Бир-бирига суртилган,
ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. Ун ва бошқа-
ларнинг наматга суртилиши каби¹¹⁸ (сарилур, сарилмақ).

сүзүлди сүзүлди. سوغ سوزلدي
сүзүлди — сув сузилди, тиниқланди. Бошқаси ҳам шундай.
(сүзүлур, сүзүлмақ).

сәшилди сәшилди. تگون سشلدي
сәшилди — ечилди. тугун сәшилди —
тугун ўз-ўзидан ечилиб кетди. Биров томонидан
ечилса ҳам шу сўз қўлланади. Демак, бу феъл
ўтимли ҳам ўтимсиздир. (сәшилур, сәшилмақ).

сәшилди сәшилди. بيش ترغ سشلدي
сәшилди — кўпчиди, шишди. биш тарғ сәшилди — сув билан қайнатилган буғдой
шишди — кўпчиди, ҳатто қайнатилиб турган қозон-
га сиғмайдиган бўлди. Бўлаклари шишиб ўз жойига
сиғмай қолган ҳар нарсага ҳам шу сўз қўлланади.
(сәшилур, сәшилмақ).

¹¹⁸ Басим Аталай бу бўлимга доир изоҳ берган. Унинг фикрича, арабча
باليد деган сўз ўрнида باليد бўлиши керак (II том, 124-бет). Бизнингча, ўзи
тўғри. Басим Аталай изоҳига кўра, ун ва бошқаларнинг қўлга суртилиши каби,
деган маъно англашилади. Аммо бу ғайри табиийдир.

سَغْلَدِي сағилдi — соғилди. سَوْتٌ سَغْلَدِي сўт сағилдi — сут соғилди. (سَغْلَمَاقٌ سَغْلَوْرٌ сағилур, сағилмақ).

سُغْلَدِي суғулдi — сингди. سُوْفٌ سُغْلَدِي суw суғулдi—суw ерга сингди, тортилди, озайди. Шунингдек, сигир ва қўйларнинг сути тортилса, озайса ҳам бу сўз қўлланади. (سُغْلَمَاقٌ سُغْلَرٌ суғулур, суғулмақ).

سَوَّيْلَدِي саwилдi — оғди, ботти. كُونٌ سَوَّيْلَدِي кун саwилдi—кун оғди, кун ботди.

سَوَّيْلَدِي саwулдi—севилди, мойил бўлди. كُنْكَلُومٌ اَنْكَارٌ كُنْكَلُومٌ сўнлар анар саwулдi — дилим унга мойил бўлди. Ўз ўрнидан оққан, қийшайган ҳар бир нарсага ҳам سَوَّيْلَدِي саwулдi дейилади. (سَوَّيْلَمَاقٌ سَوَّيْلَرٌ саwулур, саwулмақ).

سُوْئَالَدِي суwалдi — суғарилди. تَرَعٌ سُوْئَالَدِي тарiғ суwалдi—экин суғарилди. Ҳар нарсага суw сепилса ҳам бу сўз қўлланади. (سُوْئَالَمَاقٌ سُوْئَالَرٌ суwалур, суwалмақ).

سَوْقُلَدِي соқулдi — майдаланди¹¹⁹ تُوْزٌ سَوْقُلَدِي туз соқулдi—туз майдаланди. (سَوْقُلَمَاقٌ سَوْقُلَرٌ соқулур, соқулмақ).

سُوْئَالَدِي суwалдi — суwалди. اَفٌّ سُوْئَالَدِي эw суwалдi—уй суwалди (سُوْئَالَمَاقٌ سُوْئَالَرٌ суwалур, суwалмақ). Бошқаси ҳам шундай.

¹¹⁹ II-том, 85-бетда шу маънода туйилмоқ сўзи берилган. Демак, булар синоним сўзлардир. Бу сўз ҳақида босма нусхада бир аниқсизлик (..) белгиси бор (қ. II том, 99-бет).

سُقُلْدِي суқулдi: تَقَارٌ اَفْكَا سُقُلْدِي таwар эwга суқулдi — мол уйга суқулдi¹²⁰

سِقِيْلَدِي сiқилдi—сиқилди. اَزْمٌ سِقِيْلَدِي узум сiқилдi—узум сиқилди. Сиқилган ёки қисилган ҳар бир нарсага ҳам шу сўз қўлланади. (سِقَامَاقٌ سِقَلَرٌ сiқилур, сiқилмақ).

سُكُّيْلَدِي сөкүлдi—сүкилди. تُونٌ سُكُّيْلَدِي тон сөкүлдi—тўн ва бошқаларнинг чоклари сүкилди. Бинонинг йиқилиши, бузилишига ҳам бу сўз қўлланади. (سُكُّيْلَمَاقٌ سُكُّيْلَرٌ сөкүлур, сөкүлмәк).

سُكُّيْلَدِي сүкүлдi—қовурди, қовуриб пиширди. اَرَاتٌ سُكُّيْلَدِي эр эт сүкүлдi¹²¹ — киши гўшт ва бошқа нарсани қовурди. (سُكُّيْلَمَاقٌ سُكُّيْلَرٌ сүкүлур, сүкүлмәк).

سِكِيْلَدِي сiкiлдi—сикилди. اُرَاغَتْ سِكِيْلَدِي урағут сiкiлдi—хотин жимо қилинди (سِكِيْلَمَاقٌ سِكِيْلَرٌ сiкилур, сiкилмәк).

¹²⁰ Бу парча (бу гап), босма нусхада тушиб қолган. Бу ҳақда Басим Аталай изоҳ берган, ёзма нусхага мувофиқ тўлдиргани ҳақида уқтирган. Биз ҳам шунга асосан бу жумлани орттирдик.

¹²¹ Басим Аталай бу парчадаги эр сўзини ортиқча деб изоҳ берган (қ. II том, 127-бет). Дарҳақиқат, бу гапда бир мужмаллик бор. Бизнингча, арабча текстга кўра, бу ерда аниқлик феъл ўрнига мажҳул феъл қўлланилгани учун хатога йўл қўйилган, деб изоҳлаш тўғрироқ бўлади.

سِنلدى سиналді — синалди. ايش سِنلدى іш синалді — иш тажриба қилинди. (سنلماق. سِنلماق) синалур, синалмақ).

تذلىدى تізілді — ийилди. ار ايش تىن تذلىدى әр іштан тізілді — одам ишдан тийилди, қайтарилди. Биров ишдан тийийлса ҳам, яъни, тийди маъносида ҳам шу сўз қўлланади. Бу феъл ўтимли ва ўтимсиз функцияда қўлланади. (تذلىق. تذلىق) тізілур, тізілмақ).

تارىلدى тарілді — экилди. تارىق تارىلدى таріғ тарілді — экин экилди, сочилди. Бошқа экинлар экилса ҳам, تارىلدى тарілді дейилади. (تارىق. تارىق) тарілур, тарілмақ).

تارىلدى тарілді — тарқалди, айрилди. تارىلدى تارىلدى тарілді — нәң — нарса айрилди.

تارىلدى таралді — таралди. ساج تارىلدى сач таралді — соч таралди (تارىق. تارىق) таралур, таралмақ).

تارىلدى турулді — әр аیش тін турулді — киши ишдан малолланди, иш жонига тегди. Овқатга тўйиб оғирлашишга, у, күнглига тегса ҳам бу сўз қўлланади. (تارىق. تارىق) турулур, турулмақ).

تارىلدى тiрiлдi — тирилди. اولك تارىلدى ölük тiрiлдi — ўлик тирилди. (تارىق. تارىق) тiрiлур, тiрiлмәк).

تارىلدى тәрiлдi — йиғилди. بىنون تارىلدى бузун тәрiлдi — одамлар (халқ) терилди, йиғилди. يرماق تارىلدى жармақ тәрiлдi — тангалар йиғилди, тўпланди. Бошқа нарса тўпланишига ҳам бу сўз қўлланади. (تارىق. تارىق) тәрiлур, тәрiлмәк).

تارىلدى тўрўидi — тугилди; тахланди. بيتك تارىلدى бiтiк тўрўидi — китоб йиғилди, хат ўралди. Китобдан бошқа нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (تارىق. تارىق) тўрўлур, тўрўлмәк).

تارىلدى тўзўидi — тўғриланди, текисланди. يير تارىلدى йир тўзўидi — ер тўғриланди, текисланди. (تارىق. تارىق) тўзўлур, тўзўлмәк).

تارىلدى тўзўидi — тузилди. ايش تارىلدى іш тўзўидi — иш тузилди, иш ўрнига тушди. (تارىق. تارىق) тўзўлур, тўзўлмәк).

تارىلدى тiзiлдi — тизилди, тизиб терилди. ينجو تارىلدى jinjū тiзiлдi — марварид ва шеър тизилди. Нарса ўз-ўзидан тизилишга ҳам бу сўз қўлланади. Бу феъл ўтимли ҳам ўтимсиз функцияда ҳам келади. (تارىق. تارىق) тiзiлур, тiзiлмәк).

تارىلدى тусулдi — фойда қилди. بو ات انكار تارىلدى бу от анар тусулдi — бу дори (ўт) унга фойда қилди (ёқди). Бирор нарсага фойда қилган ҳар бир нар-

сага ҳам бу сўз қўлланади. Бунинг асли **تُسُو بُلْدِي** тусу болдидир. (**تُسُلْمَاقُ** тусулур, тусулмақ).

تَشْلَدِي тәшилди — тешилди. **قَاب تَشْلَدِي** қап тәшилди — қоп тешилди. Шеърда шундай келган:

قَابِي قَمْعُ تَشْلَدِي   قَانِي آقَب يَمْلَدِي
تَغْمِش كُنِي أَش بَتَار   الْكُكُ بِلَا قَشْلَدِي

Қані ақіб јүмүлді
Қабі қамуғ тәшилді
Әлүк билә қошулді
Туғмиш күні уш батар

Ўлган (нарса) ҳақида ёзади: Худди меш ёрилиб, ичи тўла суюқ нарса тўлиб оққандай, унинг қони тўлиб-тошиб оқди. Ҳозир ўликка яқинлашди. Унинг туққан қуёши, яъни бахту давлати, ҳаёти энди ботаётир. (**تَشْلَمَاقُ** тәшилур, тәшилмақ).

تَشْلَدِي тәшәлді — ўрин солинди¹²².

تَشْلَدِي тәшәлді — тишланди, қайралди. **أَرْغَاقُ تَشْلَدِي** орғақ тәшәлді — ўроқ қайралди. **تَكَرْمَان تَشْلَدِي** тә-

¹²² Бу феълнинг келаси замон ва масдар формаси китобда берилмаган. Басим Аталай шу шаклни орттирган (қ. „Девон“, Б. Аталай таржимаси, II том, 128-бет).

гирмән тәшәлді тегирмон тишланди, яъни тегирмоннинг тиши ўткир қилинди. Арра ва бошқа нарсаларнинг тиши ўткирланишига ҳам бу сўз қўлланади. (**تَشْلَمَاقُ** тәшәлур, тәшәлмақ).

تَغْلَدِي тағилді — дами қайтди. **أَقُ بَشَقِي تَشَقَا تَكَب تَغْلَدِي** оқ башақі ташқа тәғиб тағилді — ўқнинг бошоғи — тиғи тошга тегиб тўмтоқланиб, ўтмас бўлди, дами қайтди. Ҳар бир тиғлик нарсанинг тошга ёки қаттиқ бир нарсага тегиб ўтмасланишига ҳам бу сўз қўлланади. (**تَغْلَمَاقُ** тағилур, тағилмақ).

تَقْلَدِي тақилді — жойланди. **أَت شَيْشَقَا تَقْلَدِي** эт шішқа тақилді — гўшт сихга тиқилди. Бошқаси ҳам шундай. (**تَقْلَمَاقُ** тақилур, тақилмақ).

تَقْلَدِي тоқулді — урилди, тўқилди. **أَر تَقْلَدِي** эр тоқулді — эр урилди. **بُوز تَقْلَدِي** боз тоқулді — бўз тўқилди. Бошқаси ҳам шундай. (**تَقْلَمَاقُ** тоқилур, тоқилмақ).

تَقْلَدِي тоқулді — занг босди. **قَلِج تَقْلَدِي** қиліч тоқулді — қилични занг босди, занглади. Пичоқ зангланишига ҳам бу сўз қўлланади. **أَر تَقْلَدِي** эр тоқулді — ибораси ўғузчадир. (**تَقْلَمَاقُ** тоқилур, тоқилмақ).

تَقْلَدِي تіқілді — тиқилди, тиқин қилиб тиқилди. كَنْدُكَا
кәндүккә¹²³ ун тіқілді — хумга ун ти-
қиб солинди. أَفْكَا كَشِي تَقْلَدِي әwгә кіші тіқілді —
уйга одам тиқилди. Бирор нарса күп бўлиб,
жой танг бўлишига ҳам бу сўз қўлланади.
(تَقْلَمَاقُ тіқілур, тіқілмақ).

تُكْوِدِي тōкүйді — тўкилди. سُوْفُ تُكْوِدِي суw тōкүйді —
суw тўкилди. Ун, буғдой каби тўкилиши мумкин
бўлган нарсаларнинг идишдан тушиб тўкилиб
қолишига ҳам бу сўз қўлланади. Бу феъл ҳам
ўтимли ҳам ўтимсиздир. (تُكْوِمَاقُ тōкүлур,
тōкүлмәк).

تُغْوِي تўғүйді — тугилди. تُكْوِنُ تُغْوِي тўғүн тўғүйді —
тугун тугилди. Бирор томонидан тугилган ҳар бир
нарсага, ҳам бу сўз қўлланади. (تُغْوِمَاقُ тў-
ғүлур, тўғүлмәк). Бу феъл ўтимли ва ўтимсиз
ҳолда қўлланилади.

تُغْوِي تўғүйді — тиқилиб қолди, тиқилди. أَشُّ بَغْوِدَا
аш боғузда тўғүйді — овқат тиқилди, то-
моғида туриб қолди. (تُغْوِمَاقُ тўғүлур, тў-
ғүлмәк).

¹²³ Кандукни лугатларда ҳар хил идиш-асбоблар, дон-дунлар қўйиш учун тайёрланган ер остидаги кичик уй деб изоҳланган. Ҳозир бурчакдаги кичик ҳужра ёки сандиқ шаклида, лекин ундан икки уч баравар катта тахтадан қилинган асбоб маъносида ишлатилади.

تَكْوِي تәғилді — اَنْك كُوْزِي تَكْوِي анің көзі тәғилді —
унинг күзи айбдор бўлиб қолди. (تَكْوِمَاقُ
тәғилур, тәғилмәк).

تَكْوِي тикилди — тикилди, экилди. يَغْجُ تَكْوِي йғач ти-
килди — дарахт экилди. Ҳар бир нарса тикка қў-
йилса ҳам бу сўз қўлланади. (تَكْوِمَاقُ тики-
лур, тикилмәк).

تَنْوِي танулді: اَنْكَارُ سُوْزُ تَنْوِي аңар сөз танулді —
унга сўз ишорат қилинди. Бошқаси ҳам шундай.
(تَنْوِمَاقُ танулур, танулмақ).

تَنْوِي тинилді: اَمْكَاتِنُ تَنْوِي әмгәктін тинилди. Машақ-
қатдан, қийинчиликдан тинилди, қутилинди. Бу
ўтимсиз феълнинг мажҳул формасидир. Бу тилда
бунинг мисоли күпдир. Бундай ўтимсиз [феълдан
араб тилида мажҳул феъл ясалмайди. Лекин тур-
кий тилларда бу сўз тез учрайди. Чунончи: اَفْكَا
تَاغْدُنْ اَنْوِي әwгә барилди — уйга борилди. تَنْوِي
тағдін инилди — тоғдан қуйи тушилди. (تَنْوِمَاقُ
тинилур, тинилмақ).

بُرْوِي бұрүйді: بِيْتِكُ بُرْوِي бітік бұрүйді — мактуб,
хат бураб букланди. Бошқаси ҳам шундай. (بُرْوِمَاقُ
бұрүлур, бұрүлмәк).

بَرِّلْدِي бәрилди: اَنكَارِ يَرْمَاقُ бәрләк аңар жармақ бәрилди — унга танга берилди. Бошқаси ҳам шундай. بَرِّلْرُ (بَرِّلْمَاقُ бәрилүр, бәрилмәк).

بَزَّالْدِي бәзәлди: اَفَّ بَزَّالْدِي әw бәзәлди — уй безалди, нақшланди. Бошқаси ҳам шундай. بَزَّالْرُ (بَزَّالْمَاقُ бәзәлүр, бәзәлмәк).

بُزُّلْدِي бузулди: اَفَّ بُزُّلْدِي әw бузулди — уй бузилди. Бошқаси ҳам шундай. Бу феъл ҳам ўтимли, ҳам ўтимсиздир. بُزُّلْمَاقُ (بُزُّلْمَاقُ бузулур, бузулмақ).

بُزُّلْدِي бузулди — зарарланди. اَرَّ بُزُّلْدِي әр бузулди¹²⁴ — одамнинг моли хароб бўлди, зарарланди.

بُغْلُدِي боғулди — бўғилди. اَرَّ بُغْلُدِي әр боғулди — киши бўғилди (бирова уни бўғди). Бошқаси ҳам шундай. بُغْلُمَاقُ (بُغْلُمَاقُ боғулур, боғулмақ).

بَقْلُدِي бақилди — боқилди. يِرْگَا بَقْلُدِي jərgä бақилди — ерга боқилди, ерга қаралди. بَقْلُمَاقُ (بَقْلُمَاقُ бақилур, бақилмақ).

¹²⁴ Басим Аталай — бу гап туркчада йўқ бир таъбир бўлса керак, деб ёзади (II том, 131-бет). Ҳақиқатда мол сўзининг текстда йўқлиги шундай шубҳа туғдиради. Ҳозирги тилда бузилди, ёрилди тарзида хароб бўлмақ маъносига идеоматик таъбир ана шу асосда келиб чиққанлиги эҳтимолдан йироқ эмас.

بُقُلْدِي буқулди¹²⁵ — буқилди. اَذَاقُ بُقُلْدِي азақ буқулди — узатилган оёқ буқилди, йиғилди, тортилди. (بُقُلْمَاقُ (بُقُلْمَاقُ буқилур, буқилмақ).

بُكُّلْدِي буюлди¹²⁶ — узилди. بُتْقُ بُكُّلْدِي бутіқ буюлди — ёш бутоқ узилди. Шунингдек бутоқ эгилишига ҳам буюлди буюлди — буқилди дейилади. Бу феъл ўтимли ҳам, ўтимсиз ҳамдир. (بُكُّلْمَاقُ (بُكُّلْمَاقُ буюлур, буюлмәк).

بُكُّلْدِي буюлди — йиғилди, тўпланди. سُوْفُ بُكُّلْدِي суw буюлди — сув тўпланди, тўғон билан тўсилгани учун кўпайди. (بُكُّلْمَاقُ (بُكُّلْمَاقُ буюлур, буюлмәк).

چَزُّلْدِي чөжүлди — чўзилди. يِبُّ جَزُّلْدِي jip чөжүлди — ип

¹²⁵ Ҳозирги тилимизда қатъий равишда буқилди тарзида қўлланувчи бу сўз девонда ҳар ерда шундай қ билан учрайди. Масалан: II том, 15-бетда ол азақин буқлди — у оғғини буқди, каби. Девондаги материаллар қ қ нинг к к га, к к нинг қ қ га алмашиниши тез учровчи ҳодиса эканини кўрсатади. Девонда қ қ билан берилган қатор сўзларнинг ҳозирда к к балан талаффуз қилиниши тилга тарихий ҳодиса эканини исботлайди. قُوجُ қуч ҳозирда كُوجُ қўч тарзида талаффуз қилинади. Бу фолбинларнинг такрорлаб қўч-қўч деб айтиладиган сўзларидир (3-том, 122-бет). Бу мисолдаги буқулди сўзи ҳам шу кабилардандир. Ҳозирги тилдаги буқилди шу сўздандир.

¹²⁶ Басим Аталай буқилди сўзининг кесилди маъносини тан олмайди. Шунинг учун бу ерда янглишлик бор, انقطعت сўзи انقطعت бўлиши керак деб ёзади (2 том, 132-бет). Бу изоҳга қўшилиб бўлмайди. Чунки М. Кошғарий жуда аниқ — кесилди деб маъно бериб, бу сўз буқилмақ маъносида ҳам қўлланади деб изоҳлаган. Басим Аталай бу қарашда сўзларнинг кўп маъноли бўлишига эътибор бермаган.

чўзилди. Суюқ нарсаларнинг қўйилиб чўзилишига ҳам бу сўз қўлланади. Қуюқ шинни, сақич ва бунга ўхшашларнинг чўзилиши каби. (جۇرۇر).

جۇرۇر (чўжўр, чўжўрмак) (икки жағ орасидаги ر — ж билан).

چۇغلادی چۇغلادی — боғланди. ار بىغ جىغلىدى 3-сўз буг чўғлади. 127 — одам бўхчани арқон билан боғлади. (جىغلىرى).

چىغلىماق чоғулур, чоғулмақ)

چاقىلدى чакілді — чақилди. چاقماق جىغلىدى чакмақ чакілді — чакмоқ чақилди. Тошга бир нарса урилишидан ўт чақнаса تاش جىغلىدى таш чакілді — тош чақилди, ҳатто ўт чиқди дейилади. سوز قلاقا جىغلىدى сўз қулаққа чакілді — сўз қулоққа эшитилди. (چاقىلماق). Шейрада шундай келган:

127 Бу гапнинг ёзилишида аниқсизлик ишорати бор. Сўзлари шу ҳолда ўқиш ҳам мумкин эмас. Бу гапнинг иккинчи ва учинчи сўзлари ноаниқдир. Иккинчи сўз учинчи томнинг 92-бетида ва иккинчи томнинг 274-бетида بۇغ буг тарзида берилган. Арабча таржима бу ердаги ноаниқ сўз шу сўз эканини тасдиқлайди. Бу сўз ҳозирги тилдаги тугун маъносидаги бугча сўзнинг қисқарганидир. Бу гапдаги 3-сўз III томнинг 219-бетида аниқ кўрсатилган جىغلىدى чоғладі сўзининг ўзидир. Арабча таржимага кўра ҳам, шундай бўлиши тўғри. Басим Аталайда ҳам шундай изоҳ берилган. Лекин Б. Аталай гапдаги ار 3-сўзини ҳам янглиш ال бўлиши керак деб уқтирган. Қ. II том, 133-бет, бизнингча, изоҳнинг бу қисми ортиқча.

يۇردى كۆل ات جىغلىدى قۇل ات
كۆردى ارت ات سىجرب ان ارتور

Jūgūrді kāwāl at
Чақилді қізіл от
Кўжўрді арут от
Сачраб анін ортанур.

Душман отини таърифлайди: учар от чопганда, туёқларидан ўтлар чақнади. Ундан чақнаган олов (сахро) хашакларини куйдириб юборди.

چىكىلدى чікілді — чиқилди. 3-сўз ақдн جىغلىدى 3-сўз ақдн чікілді — уйдан чиқилди. Бошқа ердан чиқишга ҳам бу сўз қўлланади. (چىكىلماق). (چىكىلур, чікілмақ).

چىكىلدى чёкілді — чекилди, нуқта қўйилди. 3-сўз بىك جىغلىدى бітік чёкілді — хатга нуқта қўйилди. Бошқаси ҳам шундай. (چىكىلماق). (чёкілур, чёкілмақ).

چىگىلدى чігілді: 3-сўз تۇگۇن چىگىلدى чігілді — тугун боғланди. Ип боғланса ҳам бу сўз қўлланади. (چىگىلماق). (чігілур, чігілмақ).

چاقىلدى қачілді — қочилди. 3-сўз الؤمدين قىجلىدى қачілді — ўлимдан қочилди. Бошқа нарсдан қочишга ҳам бу сўз қўлланади. (چاقىلماق). (қачілур, қачілмақ).

قَدْلَدِي қа д і л д і — сийраклаб қавилди, тикилди. تون قَدْلَدِي тон қаділді — тўн қавиб тикилди, яъни тикувчи чокларини қавиққа ўхшатиб (қўрпа қавигандек) катта-катта чоклаб тикди. (قَدْلَر قَدْلَمَاق) қаділур, қаділмақ).

قَرْلَدِي қ а р і л д і — қорилди, аралашди. بېر نَانَك بېر قَرْلَدِي бiр нэң бiргэ қарілді — бирор нарса иккинчисига аралашди (ўғузчадир). Турклар قَاتْلَدِي قَرْلَدِي қатілді қарілді равишида икки сўзни қўшиб қўллайдилар, яъни улар бу сўзни эргашмали қўшоқ сўз тарзида қўллайдилар. (قَرْلَمَاق قَرْلَر) қарілур, қарілмақ).

قُرْلَدِي қ у р у л д і — тортишди. اَر اَلَكِي قُرْلَدِي эр элиги¹²⁸ қурулді — кишининг қўли тортишди, чангак бўлди. Томирлари тортишади. (قُرْلَمَاق قُرْلَر) қурулур, қурулмақ).

قُرْلَدِي қ у р у л д і — қурилди. يا قُرْلَدِي ја қурулді — ёй қурилди. (قُرْلَمَاق قُرْلَر) қурулур, қурулмақ).

¹²⁸ Қўл сўзи „Девон“да асосан *илик* || *илиг* тарзида учрайди. Бу сўз Навоийда *илиг*, *ал*, *қўл* сўзлари билан ифодаланган.

Иликдан борди борча ихтиёри.

(„Фарҳод ва Ширин“, 202-бет).

Дема Навоийға ким берма ихтиёр *алдин*

Яна ҳам икки мужда еткурурмиз,

*Қўлунг*ға икки жавҳар топшурурмиз.

قَرْلَدِي қ і р і л д і — қірилді нанк — нарсанинг пўсти, қобиғи, шилинди, қирилди. (قَرْلَمَاق قَرْلَر) қірілур, қірілмақ).

قَرْلَدِي қ і р і л д і — қирилди, куралди. قَار قَرْلَدِي қар қірілді — қор ердан куралди.

قَرْلَدِي қ і р і л д і — қашшоқ бўлди, моли, нарсаси юлиб олинди. اَر قَرْلَدِي эр қірілді — эр қашшоқ бўлди, яъни ундан моли олиб қўйилди.

قَزْلَدِي қ а з і л д і — қазилди. اَرَق قَزْلَدِي аріқ қазілді — ариқ қазилди. Бошқаси ҳам шундй. (قَزْلَمَاق قَزْلَر) қазілур, қазілмақ).

قَزْلَدِي қ і з і л д і: اَر يَزَقْتَن قَزْلَدِي эр јазуқтін қізілді — у кишига буғов — кишан солинди. Қилган ёмонлигининг жазосини тортди. Бундан кейин у бу ёмонни қилмас бўлди. (قَزْلَمَاق قَزْلَر) қізілур, қізілмақ).

قَسْلَدِي қ і с і л д і — қисилди. اَلِك قَبْع قا قَسْلَدِي элик қапуғқа қісілді — қўл эшикка қисилди. Икки нарса ора-сида қисилган, орада қолган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (قَسْلَمَاق قَسْلَر) қісілур, қісілмақ).

قَشْلَدِي қ о ш у л д і — қўшилди, яқиилашди. بېر نَانَك بېر قَشْلَدِي

قُشُلْدِي бір нәң біргә қошулды — бир нарса иккинчисига яқин келди, қўшилди¹²⁹. Уни бошқа нарса яқинлаштирғанда ҳам бу сўз қўлланади. (قُشُلْمَاقُ قُشُلْمَاقُ) қошулур, қошулмақ). يِر قُشُلْدِي jēr қошулды — шеър айтилди. Қўшиқ тўқилди ибораси ҳам шундан олинған.

قَقْلْدِي қаққилди: بَشْرَا قَقْلْدِي башра¹³⁰ қаққилди — бошга қоқилди, урилди (бошига урилди). قَقْلْدِي سُقْلْدِي қаққилди - суқулди¹³¹ — урилди ва қоқилди ибораси ҳам шундан. Бу сўзни бир киши хўрланғанда айтилади.

قَمُلْدِي қамулди — ёнбошлади. اَر قَمُلْدِي әр қамулди — одам ёнбошлади, ёнбошлаб ётди. (قَمْلُرُ قَمْلَمَاقُ) қамулур, қамулмақ).

¹²⁹ Бу изоҳға кўра, қўшук сўзининг асли маъноси бир еўзни бошқа сўзларга қўшилиши, маълум бир вазн талаб қилған миқдордаги сўзлар қўшилмаси — тизмаси демакдир.

¹³⁰ XI аср тилида жўпалиш келишиги бор бўлса ҳам, Маҳмуд Кошғарий бу ҳақда махсус изоҳ ва таъриф бермаган. У давр тилида бу келишик асосан -қа, -ка, -га, -ға аффикслари билан, баъзан -табару, -таба аффикслари билан ифодаланған. Бу мисолда шу функцияда -ра қўлланған. Маҳмуд Кошғарий башра сўзини бошига деб изоҳлаган. Демак у давр тилида бу функцияда баъзан -ра ҳам қўлланар экан.

¹³¹ Бу таъбир бу бобдаги феъл формасида тасодифий шакли ўхшашлик асосида келтирилгандир. Бу феъл эмас, ҳар иккиси бирликда хўрланмоқ маъносидаги идеоматик таъбирлардир. Ҳозирги тилда ҳам шу ибора уринмоқ, қоқилмоқ маъноларида қўлланади.

كُچِلْدِي кәчилди — кечилди. سُوْف كُچِلْدِي суw кәчилди — сув кечилди. Бошқаси ҳам шундай. (كُچِلْمَاقُ كُچِلْمَاقُ) кәчилүр, кәчилмәк).

كُچَالْدِي күчәлди — куч кўрсатилди, зўрлик қилинди. اَر تَقَارِي كُچَالْدِي әр таварі күчәлди — кишининг молига ва бошқа нарсасига зўрлик қилинди¹³². (كُچَالْمَاقُ كُچَالْمَاقُ) күчәлүр, күчәлмәк).

كُزِلْدِي кәзилди — кийилди. تُون كُزِلْدِي тон кәзилди — тўн кийилди. Бошқа нарсанин кийилишига ҳам бу сўз қўлланади. (كُزَالْمَاقُ كُزَالْمَاقُ) кәзилүр — кәзилмәк).

كُرِلْدِي кәрилди — керилди, эснади, керилди. اَر كُرِلْدِي әр кәрилди — киши эснади, керилди.

كُرِلْدِي кәрилди — кенгайтирилди, чўзилди. اَرُق كُرِلْدِي аруқ кәрилди — арқон ва бошқа нарса, масалан, пишган тери ва хом тери каби нарсалар чўзилди. (كُرِلْمَاقُ كُرِلْمَاقُ) кәрилүр, кәрилмәк).

كُرُلْدِي көрүлди — қаралди. نَانِك كُرُلْدِي наник көрүлди нәң — нарсага қаралди. (كُرُلْمَاقُ كُرُلْمَاقُ) көрүлүр, көрүлмәк).

¹³² Басим Аталай бу сўзни Броккельман бир ерда күчәлди оёғини узатди, яна бир ерда көчәлди тарзида ёзиб янглиш қилгани ҳақида изоҳ берган (қ. „Девон“, Б. Аталай таржимаси, II том, 136-бет).

كِرْلِدِي kirildi — кирилди. آفكا كِرْلِدِي əwğä kirildi — уйга кирилди. Бошқаси ҳам шундай. (كِرْلِمَاكْ) kirilür, kirilmäk).

كِسْلِدِي kēsildi — кесилди. نَانِكْ kēsildi nāñ — нарса кесилди. (كِسْلِمَاكْ) kēsilür, kēsilmäk).

كۆسۈلِدِي kösüldi — узатди, чўзди. آر اذق كُسْلِدِي әр азақ көсүлди¹³³ — одам оёқ узатди. يَغْرَقْنَدَا اَرْتَقْ اَذَقْ كُسْلَا اَرْتُقْ اَذَقْ كُسْلَا артуқ азақ күсүлсә ўшијүр — одам оёғини кўрпасидан ортиқ узатса, оёғи увишади, совуқ қотади. Бу мақолни одам ўз ҳаддидан ошмасликка ундалиб айтилади. (كُسْلِمَاكْ) kūsilür, kūsilmäk).

كۆشۈلِدِي köwüldi — бўшашди. آر كوجي كۆشۈلِدِي әр күчи кәвилди — одамнинг қуввати заифлашди. Шеърда шундай келган:

تَكَرَّا أَفْبَ اَكْرَلِمَ   اَتْنَن تَشْبُ يَكْرَلِمَ
اَرَسَلَن لِيُو كَكْرَلِمَ   كُوجِي اَنَن كَقْلَسُون

¹³³ Бу иборанинг охирида бир оз аниқсизлик бор. Мажхул феъл аниқ феъл ҳолида изоҳланган.

¹³⁴ Бу сўзда ўрин келишиги қўшимчаси دا -да يَغْرَقْنَدَا чиқиш келишиги қўшимчаси دن -дан يَغْرَقْنَدَن мазмунида қўлланган.

¹³⁵ Бу парчадаги اَنَن сўзининг ёзилишида жузъий хато бор, асли, اَنَنَكْ бўлиши керак эди. Маҳмуд Кошғарийнинг иборасига кўра, اَنَنَدِن бўлиши керак. Аммо حتى تضعف قوته منه деб берилган, яъни у ҳаракатларимиздан душман кучи заифлашсин, демакдир.

Тәгрә аwіб оғрәлим
Аттин түшүб јүгрәлим*
Арсланлају көкрәлим
Күчи анің кәwилсүн.

Ёв атрофини ўрайлик, отдан тушиб қаттиқ ҳамла қилайлик, арслонларча бўкирайлик, душман кучи шундан бўшашсин.

مَنْلِدِي манїлдї — ботирилди, сурилди. اَتْمَاك سِرْكََاكَا مَنْلِدِي әтмәк сиркәгә манїлдї — нонни сиркага ботирилди, сурилди. Бошқаси ҳам шундай. (مَنْلِمَاقْ) манїлур, манїлмақ).

مَنْلِدِي мўнәлдї — арайиши олинди. تُونْ مَنلِدِي тон мўнәлдї — тўннинг атрофи, ортиқча жойлари қирқиб олинди, арайиши олинди. (مَنْلِمَاكْ) мўнаїүр, мўнәлмәк).

مَنْلِدِي мўнүлдї — минилди, اَتْ مَنلِدِي ат мўнүлдї — от

*Югурмак сўзи XI асрда от, одамларнинг чопиши, чопиб юриши маъносидагина қўлланган. Навоийда шу маъно билан бирга сўзнинг истеъмол доираси кенгайган:

Югурди хийлагар девоналардек

Йиқилган шамъ уза парвоналардек.

Келди ёдинг қўнғлима ашким югурди ҳар тараф

Тифиға одат эрур келганда меҳмон ўйнамоқ.

Ҳозирги ўзбек тилида бу сўз яна бир қанча қўшимча маънолар ҳам англатади. Сурмоқ маъносида: устидан тилла суви югиртирилган, тиришмоқ маъносида: югурган етар (мақол). Тиришган киши мақсадига етади. Пайдо бўлмоқ: Ҳайтовир унинг юзларига қон югириб қолибди каби.

минилди. Бошқаси ҳам шундай. (مُنْزِرٌ مُنْزِمًا مَوْ-
нўлўр, мўнўлмāk).

Қоида: Бу бўлим ل -л ҳарфига асосланган. ل -л
ҳарфи уч хил вазифада қўлланади. Биринчи, икки
ҳарфли феълга ل ҳарфи қўшилиб, уч ҳарфли
сўз ясалади; ل ҳарфи мажҳул феъл белгиси
функциясини бажаради. Чунончи, يَا قُرْدِي ʻя қу-
рулди — камон қурулди. أَرُّرْدِي ʻэр урулди — одам
урилди. Бу феълларнинг асли قُرْدِي қурди, أُرْدِي ур-
дидир. Бу бўлим -лга асослангандир. Иккинчи,
ўтимсиз феълдан тузилган мажҳул феъл бў-
лади. Бу ҳолат араб тили қоидасидан чет-
дадир (унда бу ҳолат йўқ). Чунончи, أَلُّ
кўрилди. نَانِكُ كُرْدِي ол нәң кўрўди¹³⁶ — у нарса
кўрилди. أَلُّ يَبْرِكَا بَرْدِي ол ʻяргә барїл-
ди — у жойга борилди. Баъзан бу ҳарф
ўзидан сўнгги ҳарфга мослашади¹³⁷. Чунончи,
بِتِكُ بَتْدِي битик битинди — хат ёзилди. ʻэр
أَرَاتْدِي ʻэр

¹³⁶ Басим Аталай кўрўди феъли бу ерда ўринсиз берилганини, чунки
бу бўлим ўтимсиз феъллар бўлими эканини, كُرْمَاكُ кўрмāk ўтимли феъл
экани ҳақида изоҳ берган (қ. II том, 139-бет).

¹³⁷ Басим Аталай бу ерда М. Кошғарийнинг ҳарф мослашишига берган
мисоли мослашишга эмас, алмашинишга мисол эканини кўрсатган (қ. II том,
139-бет). Ҳозирги тилшунослик термини билан айтилганда бу ҳодиса ҳарф орт-
тириш, ҳарф тушириш ҳодисаси дейилади.

итинди¹³⁸ — одам сустланди. Бу феълнинг اِتْدِي
итиди — итилди шакли ҳам бор.

Учинчи, бу мазмунлардан ташқари, мустақил
феъл бўлади. اَلْكُ تَرْدِي ʻолик тирилди — ўлик тирил-
ди. سُوْتٌ سَوْدِي سُوْتٌ سَوْدِي ʻсут соғулди — сут соғилди. سُوْفٌ
سُوْفٌ سُوْفٌ ʻсув сўзўлди — сув сузилди, тинитилди каби.

تَبِنْدِمُ та пиндїм — бўйсундим. مَن تَنْكِرِيكَا تَبِنْدِمُ мән тәң-
ригә тапіндїм — мен худога бўйсундим, унинг буй-
руқларига итоат қилдим اَلُّ بَكْكَا تَبِنْدِي ол бәккә
тапіндї — у бекка бўйсунди.

اُكْرَنُ اَنِكُ بَلِكُنْ كُنْدَا اَنكَارُ بَارُو
قُتْقَلِقِنُ تَبِنْغَلُ قَدْغَلُ كَقَزْ نَارُو

õгрән анїң билгін
кўндә аңар бару*

¹³⁸ Басим Аталай бу боб учун берилган бу мисол ўтимсиз эмас, ўтимли
эканини, мисолнинг эса янглиш эканини кўрсатган (қ. „Девону луғотит турк“,
II том, 139-бет).

* Бу ерда бору сўзига Маҳмуд Кошғарий буйруқ маъносини бериб изоҳ-
лаган. Ҳолбуки, кўп ерларда бу сўз буйруғини М. К. бор деб кўрсатган эди.
Лекин бу ерда фарқли қўлланиш сабаби ҳақида ҳеч қандай изоҳ бермаган.

Буйруқ охирига у унлисини орттириб қўллаш Навоий асарларида ҳам
учрайди:

Эй сабо, овора кўнглум истаю ҳар ён бору
Водию, тоғу биёбонларни бир - бир ахтару.

қутқіліқін тапінгіл*

қоғғіл кўwаз нару

Ўғлига насихат қилиб айтылади: Агар билимдон одамга йўлиқсанг, ҳар кун унга бор, яхши муомала билан унинг илму ҳикматларини ўрган. Такаббурликни ташла. (تَبْنَمَاقُ. تَبْنَوْرُ. тапінур, тапінмақ).

تَبْنَدِي тәпінді — тепинди. اَرَاتِنُ تَبْنَدِي әр атін тәпінді — одам отини оёғи билан тепди. Ҳар нарсани ҳам оёғи билан уришга, ҳаракатлантиришга бу сўз қўлланади. (تَبْنَمَاقُ. تَبْنَوْرُ. тәпінур, тәпінмақ).

*Хазойннул-маони*нинг IV да бутун бир ғазалда (509) буйруқ охирига у орттириб берилган. Эҳтимол бунинг сўз маъносини кучлатув каби бирор функцияси бордир. Ҳар ҳолда, бу масала тилшунослар диққатига сазовордир.

* Бу мисраълардаги „ғил“ ҳақида Маҳмуд Кошғарий шу томнинг 49—50-бетларда буйруқ охирига *гил, гил* қўшимчаларини қўшиш кўпчилик туркий қабила-лар тилидаги қатъий қоида эканини кўрсатган. Лекин М. Кошғарий ўз изоҳида, биринчидан, қабилаларни аниқ кўрсатмаган; иккинчидан, бу қўшимчанинг семантик функциясини қайд қилмаган. Шунга қарамай, Маҳмуд Кошғарийнинг бу изоҳи бир неча жиҳатдан муҳимдир:

1-бу хусусият ўша замонлардаёқ, тилда бор хусусият эканини чуқур тилшунос кўзи билан пайқай олган. Уни биринчи марта қайд қилган.

Ҳақиқатда бу қўшимчанинг у давр тилидаёқ бўлиши, бўлишиз буйруқлар охирига қўшилиши оммавий тусга кирган эди.

2-Маҳмуд Кошғарий изоҳидан бу хусусият диалектал ҳолат экани маълум бўлади. Тил тарихи устида ишловчилар, айниқса у даврдаги айрим қабила тиллари устида ишловчиларга бу ҳодисани конкрет қандай сўзларда қўлланганини ҳисобга олиш, тизма ёки насрий асарларда қўлланиш масалаларини текшириш, бир тарафдан, бу қўшимчанинг функциясини очиб берса, иккинчидан, у текстларнинг қайси қабилага тааллуқли эканини очишга ҳам хизмат қилади.

3 Маҳмуд Кошғарийнинг бу қўшимча ҳақидаги изоҳининг аҳамиятини Мелиоранский асаридagi маълумотлар пухта исботлайди. Унда айтилишича, бу

بِتْنَدِي битінді — اَر بِيكْ بِنْدِي әр бітік бітінді — киши ўзини китоб — хат ёзаётгандай кўрсатди. Шунингдек, бировдан ёрдам олмай, ёлғиз ўзи китоб ёзса ҳам *بِتْنَدِي* битінді дейилади. (بِتْنَمَاقُ. بِنَوْرُ. бітінур, бітінмақ).

بِتْنَدِي бутанді — بَغَاجُ بِنْدِي jıgач бутанді — дарахт шохлари кесилди. Одам ёғочни бутаётгандай, кесаётгандай кўринса ҳам, шундай дейилади. (بِتْنَمَاقُ. بِنَوْرُ. бутанур, бутанмақ),

بِجْنَدِي бичінді — اَر اَزْكَا اَت بِنْدِي әр өзүдә әт бичінді — одам ўзини гўшт кесаётгандай қилиб кўрсатди. Ёлғиз ўзи бу ишни бажаришига ҳам шу сўз қўлланади. (بِجْنَمَاقُ. بِنَوْرُ. бичінур, бичінмақ).

қўшимчанинг қайси ўринда ғил, қайси ўринда гил тарзида қўлланиши билан Туҳфатул мулук *تخفته الملوك* автори ҳам қизиққан экан. Чунончи:

قال صاحب كتاب تخفته للملوك سالت علماء الترك لم خصوا موصفاً بالامر من اللام والنين و اللام [في آخره و موصفاً بالكاف واللام فلم يجيبوا بشي

(к. П. М. Мелиоранский, Араб филолог о турецком языке, 40-бет).

Таржимаси: „Туҳфатул мулук“ китобининг автори айтади: Буйруқ охирига қаерда ғил, қаерда гил орттириш нега қатъийлаштирилган эмас деб туркшунос олимлардан сўраган эдим, улар бирор нарса деб жавоб бермадилар. Демак, бу хусусиятни сўнгги давр тилшунос олимлари ҳам аниқлай олмаганлар. Ҳолбуки, Маҳмуд Кошғарий XI асрдаёқ бу қўшимчанинг тилдаги мавқенини, унинг имло ва талаффузига доир қондани аниқлаб берган.

Сўнгги даврларда ҳам бу қўшимча тилда барқарордир, балки мустаҳкамланган, кенгайгандир. Бизнингча, бу қўшимча: 1-буйруқнинг маъносини баъзан кучлатади ёки орзу ва хоҳишни билдиради. 2- икки ҳарfli буйруқларда муттасил қўлланади. 3- тез-тез қўлланган ўринларда, бир жумлада икки марта такрорланган жойларда стилистик оҳангдорлик функциясини бажаради.

بُرُنْدِي бұрунді — اُرَاغْتُ يَغْرَقَانُ урағут жуғурқан
бұрунді — хотин устки тўнни кийди, бурканиб ол-
ди, ёпинди. Бошқаси ҳам шундай. (بُرُنْمَاكُ. بُرُنْمَاكُ
бұрунмәк).

بَارِنْدِي баринді — اُرَاغْتِن قَان بَرِنْدِي уроғуттін қан барін-
ді — хотин томири қондан бұшалди, у хайз қони
чиқадиган томирдир. (بَارِنْمَاكُ. بَرِنْمَاكُ барінур, бар-
рінмақ).

بَارِنْدِي баринді — اَلْ اَفْكَا بَرِنْدِي ол эwгә баринді — у
уйга бораётгандай кўринди. Бошқаси ҳам шундай.
(بَارِنْمَاكُ. بَرِنْمَاكُ барінур, барінмақ). Бу хил феъллар
تَفَاعُلُ маъносида қўлланади. Бу, киши ҳақиқатда
ишламаган нарсасини ишлагандек қилиб кўрсатиш-
дир. Чунончи, تَصَامُّ الرَّجُلُ وَتَمَاوَتِ одам ўзини га-
рангдай кўрсатди, гарангликка солди ва ўзини
ўлгандай қилиб кўрсатди.

بَزَّانْدِي бэзәнді: اُرَاغْتُ بَزَّانْدِي урағут бэзәнді — хотин ясан-
ди, بَزَّانْدِي آفْ эw бэзәнді — уй кўркамланди, бе-
залди. ن харфи ل харфи ўрнига алмашгандир.
(بَزَّانْمَاكُ. بَزَّانْمَاكُ бэзәнүр, бэзәнмәк).

بَسِنْدِي басинді — اَلْ اَرَكْ بَسِنْدِي ол эриг
басинді — у, у кишини заиф ҳисоблади, унга куч
кўрсатди, қаҳр килди. (بَسِنْمَاكُ. بَسِنْمَاكُ басінур, ба-
сінмақ).

بُوشَانْدِي бошанді — قُوِي بَشْنَدِي қо| бошанді — қўй бой-
лиғидан, қозигидан бұшалди. Қўй таппилаб бұшал-
ди. (بُشْنَمَاقُ. بَشْنَمَاقُ бошанур, бошанмақ).

بُوشَانْدِي бошанді — تَكُونُ بَشْنَدِي тўгўн бошан-
ді — тугун бұшалди, ечилди. (بُشْنَمَاقُ. بَشْنَمَاقُ бо-
шанур, бошанмақ).

بُوشَانْدِي бошанді — اُرَاغْتُ بَشْنَدِي бұшалди, талоқ қилинди. اُرَاغْتُ بَشْنَدِي
урағут бошанді — хотин талоқ қилинди, арғучадир.
Бу мўътабар эмас (بُشْنَمَاقُ. بَشْنَمَاقُ бошанур, бо-
шанмақ).

بُغُنْدِي боғунді — بَغْنَدِي бұғилди, боғланди. اَتْ بَغْنَدِي ат бо-
ғунді — от бұғилди, бұғилиб ўлди. Бошқаси ҳам
шундай. (بَغْنَمَاقُ. بَغْنَمَاقُ боғунур, боғунмақ).

بَقْنَدِي бақинғил — كُتْ، كُزْلَا. اَيْشْ كَيْدِنَا بَقْنَدِي
бақинғил — кут, кўзла. аш кидна бқнл
кэдиңә бақинғил — ишнинг охирини кўзла, шунга қа-
раб ҳаракат қил. (بَقْنَمَاقُ. بَقْنَمَاقُ бақинур, бақинмақ).

بُقُنْدِي буқунді¹³⁹ — بوغْلَادِي. اَرْ اَذَاقِنْ بُقُنْدِي эр азақин
буқунді — одам ёйиқ оёғини буклади, йиғди. (بُقُنْمَاقُ. بُقُنْمَاقُ
буқунур, буқунмақ).

تَكْنَدِي тәкнди¹⁴⁰ — اَمِيشِيشْغَا اَمِيشِيشْغَا эришди. Хоқон ва амир-

¹³⁹ Бу сўзнинг босма нусхада қандай ўқилиши аниқланиб кўрсатилмаган ва бу ҳақда бир аниқсизлик белгиси қўйилган, сўз мазмунига кўра II томнинг 105-бетига берилган *буқунди* сўзи билан бир хилдир.

¹⁴⁰ Ҳозирги тилда шу маънода *муяссар булди* сўзи ишлатилади.

ларга бировнинг келганини билдирганда чигилларда **تَكْنَدِي** ол тагинди дейилади. Яъни, ҳозир бўлди, зиёратларига етишди, демакдир. Кетса ҳам шундай дейдилар. Ўғузлар бу сўзни ёқтирмайдилар. (**تَكْنَمَاكُ** **تَكْنُورُ** **تَاكِنُورُ**, **тәкинӯр**, **тәкинмәк**).

تُغُونْدِي тугунди — бир ўзи тугди. **أَلْ تُكُونُ تَكْنَدِي** ол тугун тугунди — у бир ўзи тугун тугди. Ўзини тугун туккандай кўрсатишга ҳам бу сўз қўлланади. (**تُغُونُورُ** **تُغُونْمَاكُ**):

بُلُنْدِي булунди — топилди. **بِتْكُ بُلُنْدِي** битўк булунди¹⁴¹ — йўқолган нарса топилди, бошқаси ҳам шундай. (**بُلُنْمَاكُ** **بُلُنُورُ** **بُلُنْمَاكُ**):

بِلِينْدِي билінди — билди. **أَرْ إِيْشْ بِلِينْدِي** эр ишін билінди — одам ишини билди, тушунди. (**بِلِينْمَاكُ** **بِلِينُورُ** **بِلِينْمَاكُ**). **أَرْ يَازُقِنْ بِلِينْدِي** эр язуқин билінди — эр гуноҳини билди, иқрор бўлди.

تُتُنْدِي тутунди — тутилди. **كُونُ تَتُنْدِي** кун тутунди — кун тутилди.

تُتُنْدِي тутунди — тутилди. **أَيُّ تَتُنْدِي** ай тутунди — ой тутилди.

¹⁴¹ Босма нусхада **بِتْكُ** битўк тарзидадир. Мазмунига кўра, **بِتْكُ** битўк бўлиши керак эди. Басим Аталай нусхасида аниқ **بِتْكُ** дир.

тилди **بَكْ مَنِي أَعْلُ تَتُنْدِي** бәг мәни оғул тутунди — бек мени ўғил қилди, ўғилликка олди. Бошқаси ҳам шундай.

تَتُنْدِي тутунди — тутди. **أَرْ كَيْكُ تَتُنْدِي** эр кәйик тутунди — одам бир ўзи бошқаларнинг ёрдамисиз, кийик тутти. Шунга ўхшаш, ҳар бир нарсани олишда ва ушлашда киши ёлғиз бир ўзи бўлса ҳам, шундай дейилади.

تَتُنْدِي тутунди — тутади. **أَوْتُ تَتُنْدِي** от тутунди — ўт ёнди (**تَتُنْمَاكُ** **تَتُنُورُ** **تَتُنْمَاكُ**). шу парчада келган:

أَذِكُ أَيْ تَتُونُوبُ **أَبَاكُ يَرْكُ قَغْرَلُرُ**

Ўзик оті тутунуб **ابка** јурәк қағрулур*

Севгини таърифлаб айтади: Қачон севги ўти ёнсандан юрак, ўпка ва унинг атрофидаги аъзолар куйиб қоврилади.

* Қоврилмоқ сўзи „Девон“да бир неча ерда учрайди. Ҳар ерда Маҳмуд Кошғарий бу сўзнинг икки хил талаффузи борлигини, яъни юмшоқ **w** билан қоврилмоқ, ёки **ғ** билан қоғрулмоқ вариантларини кўрсатади (қаранг: II т. Арабча нусхада 114, 67, 173, I т. 409-бетлар. Ўзбекча таржимада II т. 147, 205, 85-бетлар, I т. 457-бетлар.).

Шу билан бирга бу сўзнинг ёзилиши ҳам Истамбул нусхасида икки шаклда **قَغْرَلْمَاكُ** қағрулмоқ ва **قَغْرَلْمَاكُ** қоғрулмоқ шаклларида берилган (қаранг: II т. 114, 67-бетлар).

Бу сўз бизга ҳам икки вариантда қовирмоч ва қоғурмоч тарзида етиб келган. Навоийда **قَوْرِمَاچ**—қавирмоч тарзида учрайди:

Хирман ерида тазарву дуррож,
Ер тобасидин териб қавирмач.

تۇتۇندى — тутинди. **أَلْ أَلْفَرَاتَا تَتْنَدِي** ол ашурта тутунди — у доя олди.

تۇتۇندى — тутинди. **أَلْ مَنِي أُنْكَجِي تَتْنَدِي** ол мэннi бтүкчi тутунди — у мени шоҳга воситачиликка олди.

Бунинг масдар формаси юқоридагичадир.

تەتінді — хезланди, қарши қўзғолди. **أَلْ أَنْكَرُ**

ол аңар тәтінди — у ўнга хезланди, қарши турди, тик қаради. **أَنْكَ يوزنكا تَتْنُو بَقْسَا بَلْمَاسْ**

Анiң жүзицә тәтiнү бақса болмас — унинг юзига (чиройлилигидан) киши тикилиб боқолмайди, деганда ҳам шу маъно бор. (تَتْنُوْر. تَتْنَمَاقْ) тәтiнүр, тәтiнмақ),

تودۇندى: **أَرْ أَرْدُنْدِي** эр тодунди — эр түйинди, киши ўзини түйгандай кўрсатди, түйинса ҳам шундай дейилади. (تَدْنُوْر. تَدْنَمَاقْ) тодунур, тодунмақ).

تېزىندى — тийилди. **أَرْ ايشتن تېزىندى** эр iштiн тiзiндi — одам ишдан тийинди. (تَدْنُوْر. تَدْنَمَاقْ) тiзiнур, тiзiнмақ).

تارىندى — таранди. **أَلْ سَجِن تَرِنْدِي** ол сачiн тарiн-

Таржамаси; Каклик ва булдуруқ қушлари хирмондан ер иссиғида қовурилиб қолган донларни териб ейишар эди. Бу ерда Навоий каклик томоғидаги холни ҳам кўрсатмоқчи.

Шу ҳам муҳимки, бу сўз XI асрда буғдой, тариқ ва одамга нисбатан қўлланган бўлса, ҳозирги ўзбек тилида ҳам шу ҳолат сақланган.

дi — у бировнинг ёрдамисиз сочини таради. **تَرَانُرْ** таранур, таранмақ).

тарандi: **أَرْ تَرِغْ تَرِنْدِي** эр тарiғ тарандi¹⁴² — киши ўзини экин экаётгандай қилиб кўрсатди. Бировнинг ёрдамисиз ёлғиз ўзи экса ҳам бу сўз қўлланди. (تَرِنْمَاقْ. تَرِنُورْ) тарiнур, тарiнмақ).

пуштi тарунди — хафаланди, сиқилди. **أَرْ ايشتا** **بُشْتِي تَرِنْدِي** эр iшта пуштi тарунди¹⁴³ — киши ишда хафа бўлди ва дили сиқилди. (تَرِنْمَاقْ) тарунур, тарунмақ).

турундi — хезланди. **أَلْ مَنكا اَتْرُو تَرِنْدِي** ол мәннә утру турундi — у менга қарши турди, хезланди. Шу каби бир-бирига юзма-юз турса ва қаршилашса ҳам шундай дейилади. (تُرُونُرْ. تَرِنْمَاقْ) турунур, турунмақ).

тўрундi — ўради, **أَرْ اوز بَتِكِن تَرِنْدِي** эр ўз би-

¹⁴² Бу сўз Басим Аталай изоҳига кўра, биринчи гапда **تَرِنْدِي** тарандi иккинчи гапда **تَرِنْدِي** тарiндi шаклида берилган экан. Ҳақиқатан қўлғезмада шундайдир. (Қ. Д. л. т. II, 1, 115-бет).

¹⁴³ Пуштi тәрiндi бирликда *сиқилмоқ*, *хафа бўлмоқ* мазмунларида қўлланувчи идеоматик таъбирдир.

تُقْنَدِي тоқінді — занг босди. قَلِيحُ تُقْنَدِي қіліч тоқінді — қилични занг босди, қилич занглади.

تُقْنَدِي тоқунді — ұзи учун бұғизлади, сўйди. تَقْنَمُ تُقْنَدِي тоқум тоқунді — у ўзи учун туя бұғизлади (تَقْنُورُ). تَقْنَمُاقُ тоқунур, тоқунмақ).

تُقْنَدِي тіқінді — зич, тиқиқ қилиб тиқди. اَرُ يُونُكُ تَغَارَقَا ар йонк тағарқа тіқінді — киши қанорға юнгни қаттиқ тепиб тиқди. اَشُّ تَقْنَدِي аш тіқінді¹⁴⁴ — у зўрлик билан, кўнгли тортмай еди. Бу сўз бировдан аччиқланганда сўзланади. (تَقْنُورُ. تَقْنَمُاقُ) тіқинур, тіқинмақ)

تَلْنَدِي тәлінді — тешилди. تَامُ تَلْنَدِي тәм тәлінді — девор тешилди. (تَلْنَمُاقُ. تَلْنُرُ. تَلْنَمُاقُ). Шеърда шундай келган:

كُجْنَدِي بِلَاكِمُ يَغُوْدِي تِيْلَاكِمُ
تِلْنَدِي بِلِيكِمُ تَكْرُبُ اَنْكُرُ جَرْتَلُورُ

Күчәнді биләгим

Јағуді тиләгим

Тәлінді билігим

Тәгрүб аңар јәртилүр

¹⁴⁴ Ҳозир шу сўзнинг ўзи айнан қўлланмайди. Лекин ошдан тортинган кишига, *тиқиладими* тарзидаги қочириқ сўз шу ўзакдандир.

Билагимга зўр келтирдим, илму фан ҳақида кўп ёзиб, уни чарчатдим. Тилак яқинлашди, илм, ҳикмат чашмаларининг кўзи, эшиги очилганда умр тугаб бормоқда¹⁴⁵.

تِلْنَدِي тилинді — узунасига кесилди. تَرِي تِلْنَدِي тәри тилинді — тери узунасига кесилди¹⁴⁶, (تَلْنَمُاقُ. تِلْنَمُاقُ) тилинур, тилинмақ).

تَمْنَدِي тамінді: اَلْ اَوْزِنَا يَاغُ تَمْنَدِي ол өзина јағ тамінді — у ёлғиз ўзи ёғ томизишга тутинди. (تَمْنُورُ). تَمْنَمُاقُ таминур, таминамақ).

جَبْنَدِي чапінді — қамчилади. اَرُ اَتْنُ جَبْنَدِي әр атін чапінді — одам отини қамчилади.

جَبْدِي чапді — чопди, сузди. اَرُ سُقْدَا جَبْدِي әр суwда чапді — әр сувда сузди. Бу сўзнинг جَبْنَدِي чапінді — талаффузи ҳам бор. (جَبْنُورُ. جَبْنَمُاقُ) чапнур, чапнмақ).

جَقْنَدِي чақінді: اَرُ اَوْزِنَا جَقْمُاقُ جَقْنَدِي әр озида чақмақ чақинді — әр ўзини чақмоқ чаққандек кўрсатди. (جَقْنُورُ. جَقْنَمُاقُ) чақнур, чақнмақ).

¹⁴⁵ Басим Аталай арабча текстдаги *وَتَظَلُّمٌ* сўзи ҳақида қўлэзмага кўра, *نَظْلَمَ* бўлиши лозим деб қўлэзмада сўнг киритилган тузатишлар ҳақида кенг изоҳ берган (II том, 148-бет).

¹⁴⁶ Бу сўз сарроҷларда ҳозир ҳам худди шу *узунасига кесмоқ* маъносида қўлланади. *Қайиш тилинди* каби.

جَكْنَدِي чәкінді — ар біткә ка جِكْكَ جَكْنَدِي чәкінді — ип ўтказди. 3шлар жігнә сабінді — хотин нинага ип ўтказаётгандай күрсатди (хақиқатда у бу ишни қилмаган әди) (جَكْنَمَاقُ. جَكْنُورُ сабінур, сабінмақ).

جَكْنَدِي чәкінді — ол јукун чәкінді — у юкини маҳкамлашга, боғлашга бир ўзи тутинди, киришди. (جَكْنَمَاقُ. جَكْنُورُ чәкинўр, чәкинмақ).

جَلْنَدِي чалінді — ориқлади¹⁴⁷. اَت جَلْنَدِي ат чалінді — ем-хашак ёмонлигидан от ориқлади. سُوْز بَك قَلانكا суз бек қулоғига чалінди, эшитилди. Бошқаси ҳам шундай (ўғузча).

جَلْنَدِي чалінді — ташлади, йиқилди. اَر اَوْزَن يِيْزَا جَلْنَدِي әр өзін јәргә чалінді — у киши ўзини ерга ташлади. Ерга ташлагандек күрсатди. (جَلْنَمَاقُ. جَلْنُورُ чалінур, чалінмақ).

جَلْنَدِي чиланді — намланди. جَلْنَدِي نَانْكَ چیلанді нәң — рутубатдан нарса намланди. اَسْلِي جَلْنَدِي چیلанді-дир (جَلْنَمَاقُ. جَلْنُورُ чиланур, чиланмақ).

جَلْنَدِي чиланді — терлади. اَت جَلْنَدِي — ат чиланді — от терлади.

¹⁴⁷ Ҳозирги тилда илиниб, чалиниб юрибди, илинди, чалинди таъбирлардаги чалинди сўзи ана шу ўзакдандир. Зурга юрибди, ориқлаган, мазаси кетган, қийналган демакдир.

سَبْنَدِي сабінді — ип ўтказди. 3шлар اَشْلار يِكْنَا سَبْنَدِي жігнә сабінді — хотин нинага ип ўтказаётгандай күрсатди (хақиқатда у бу ишни қилмаган әди) (سَبْنَمَاقُ. سَبْنُورُ сабінур, сабінмақ).

سَاتْنَدِي сатінді — сотадигандек кўринди. اَر اَتْن سَاتْنَدِي әр атін сатінді — у киши отини сотаётгандай күрсатди. (سَاتْنَمَاقُ. سَاتْنُورُ сатінур, сатінмақ).

سَاجْنَدِي саҷинді — сочди. اَر اَوْزَنكا سَوْف سَاجْنَدِي әр өзінә суw саҷинді — у одам ўзига сув сочиш билан шуғулланди. (سَاجْنَمَاقُ. سَاجْنُورُ саҷинур, саҷинмақ).

سُجْنَدِي сўчўнді — ширин туюлди. اَر سُوْزْكا سُجْنَدِي сўзгә сўчўнді — киши сўзнинг ширинлигини тотди, сўзга берилди, ишига қарамади. (سُجْنَمَاقُ. سُجْنُورُ сўчўнур, сўчўнмақ). Мақолда шундай келган: سُوْزْكا سُجْنَسَا بَلَنْ بَرِيْر сўзгә сўчўнсә булун барір — одам сўзнинг ширинлиги билан лаззатланса, унга асир бўлиб кетади. Бунинг бир ҳикояси бор. Бу мақол эшитаётган сўзига қизиқиб, қилаётган ишни ташлайдиган киши тўғрисида айтилади.

سَرْنَدِي саринді — ўради. اَر سُرْلَقْن سَرْنَدِي әр суwлқин

сариндї — одам саллани бошига ўради. **أَرَاغْتُ بَرْنَجِكُ**
урағут бурунчук* сариндї — хотин бошини
ёпинчиқ билан ўради. Умуман бирор нарса ёпи-
ниш, ўраш, кийинишга ҳам бу сўз қўлланади.
(**سَرِنَمَاقُ**. **سَرِنُورُ** саринур, саринмақ).

سَرِنْدِي сариндї — ҳисоблади, ўйлади, санади. **أَرَايْشَقَا**
ёр ишқа сариндї — одам ўзини мақсадига
етган киши қаторида санади. (**سَرِنَمَاقُ**. **سَرِنُورُ** сарин-
нур, саринмақ).

سُرُونْدِي сўрундї — қашинди. **كِيْشِي اَوْزِي يِيْنِي سُرُونْدِي** киши ўз
йизинин сўрундї — одам ўз баданини қашиди. Қат-
тиқ бир нарсани эзишга ҳам бу сўз қўлланади.
(**سُرُونَمَاقُ**. **سُرُونُورُ** сўрунур, сўрунмақ).

سُرُونْدِي сўрундї — тинитди, тозалади. **أَرَاوْزُنْكَا سُوْفُ سُرُونْدِي**
ёр ўзиқа суw сўрундї — киши ўзига сув тинитган-
дай кўрсатди. (**سُرُونَمَاقُ**. **سُرُونُورُ** сўрунур, сўрун-
мақ).

سِيْزِنْدِي сёзиндї — гумон қилди. **أَلْ اَنَكَارُ سِيْزِنْدِي** ол

* Бурунчук сўзи 1-томда пешанавоғ, бошга ўраладиган рўмол маъносида қўлланган эди. Бу ерда бошга ўраладиган ёпинчиқ маъносидадир. Навоийда бу сўз ҳарир рўмол маъносида келган:

Сочиди шабнам бурунчук, э кўнгил, эрмас ажаб,
Сунбул узра гар тушар шабнам таажжуб қилмағил.

ақар сёзиқ сёзиндї — у, у одам ҳақида гумон қил-
ди. (**سِيْزِنْمَاقُ**. **سِيْزِنُورُ** сёзинур, сёзинмақ).

سَسِنْدِي сёсиндї — уришга қасд қилди. **أَرَقَلْنُ اُرْغَالِي سَسِنْدِي**
ёр қулн урғали сёсиндї — одам қулини уришга
қасд қилди. От боғини бўшатишга яқинлашса ҳам
бу сўз қўлланади. (**سَسِنْمَاقُ**. **سَسِنُورُ** сёсинур, сё-
синмақ).

سُسُونْدِي сўсундї — ураётгандай кўринди. **أَرَبَاشِنُ تَامَقَا**
ёр башн тамқа сўсундї — киши боши би-
лан деворни ураётгандай кўринди. Бошқаси ҳам
шундай. (**سُسُونْمَاقُ**. **سُسُونُورُ** сўсунур, сўсунмақ).

سَغِنْدِي сағиндї — соғаётгандай кўринди. **أَرَقُوَيْنُ سَغِنْدِي**
ёр қоюн сағиндї — киши қўйни соғаётгандай кў-
ринди. (**سَغِنْمَاقُ**. **سَغِنُورُ** сағинур, сағинмақ).

سَوُونْدِي соғундї — совуқ еди. **أَر سَوُونْدِي** эр соғундї —
одам совуқ еди. Бу гап сийдик ва бошқалардан
тозаланишга ҳам қўлланади. (**سَوُونْمَاقُ**. **سَوُونُورُ** соғу-
нур, соғунмақ).

سِغِنْدِي сїғиндї: **كِيْجِيْكَ تَرْغَقَا سِغِنْدِي** кёжиқ турағқа сїғиндї —
кийик туроққа, турар жойга — инга (оғилига) си-
гинди. Бошқа бирига сиғинган ҳар нарсага ҳам бу
сўз қўлланади. **مَنْ تَنْكْرِيْكَ سِغِنُورْمَنْ** мэн тәдригә сї-
ғинурман. Мен худога сиғинаман, дейиш ҳам шун-
дандир. (**سِغِنْمَاقُ**. **سِغِنُورُ** сїғинур, сїғинмақ).

سەۋىندى سەۋىندى — ар сәуінді — одам севинди,
қувонди. (سەۋىنۈر. سەۋىنمەك) сәуінүр, сәуінмәк).

Шеърда шундай келган:

سەۋىنمەككە يۈرۈپ اۆزۈڭنى كۆرۈپ بېرىپ تۇر
اۆزۈڭنى كۆرۈپ اۆزۈڭنى كۆرۈپ تۇر

Сәwinмагил јунд өгүр, азғір анін алтун — күмүш
бөлнәбән ағі тавар — йилқи, наслдор от, айғир ва
нор туялар, шунингдек, олтин-кумуш ва ипакли
кийимлар топганингга суюнма, ўзингга ҳунар ва
санъат орттир.

سەۋىندى сағінді — соғинди, ҳисоблади, гумон қилди.
اۆزۈڭنى سەۋىندى ол мәнә эзгү сағінді — у мени
эзгү — яхши соғинди, гумон қилди, синади ва
кўнглида буні сир тутди. Сўз билан (бирова-
бировига) ёрдам берса ҳам шундай дейилади.
(سەۋىنمەك. سەۋىنۈر сағінур, сағінмақ).

سەۋىندى сақінді — сақланди, ҳазар қилди. اۆزۈڭنى سەۋىندى
ол мәндин¹⁴⁸ сақінді¹⁴⁹ — у мендан сақланди. Бу
сўздаги ق ҳарфи олдинги сўздаги ق дан қаттиқ.

¹⁴⁸ Чиқиш келишиги қўшимчаси дан ёки дин тарзида учрайди. Навоий асарларида фақат дан учрайди. Шунинг учун навоийшунослар: Навоийда дин йўқ, Фузулийда дан йўқ, деган хулоса чиқаргандирлар.

¹⁴⁹ Ҳозирги тилда қўлланувчи сақланди сўзи ана шу ўзакдан бўлиб, мазмун ҳам бирдир. Фарқ шундаки, бир л орттирилган варианты бизга етиб келган. Бундай ҳарф орттирилиб, ҳарф туширилиб етиб келган сўзлар мисоли тилимизда тез учрайди.

سەۋىندى суқунди — ювди. اۆزۈڭنى سەۋىندى урағут ба-
шін суқунди — хотин бошини ювди. Бу уч қаби-
ласининг сўзидир. (سەۋىنمەك. سەۋىنۈر суқунур, су-
қунмақ).

سەۋىندى сөкүнді — чүкди¹⁵⁰. اۆزۈڭنى سەۋىندى
сөкүнді — у киши бекка тиз чүкди. Бек олдида
(тавозиъ билан) чүккалаб ўтирди. اۆزۈڭنى سەۋىندى
ол тонін сөкүнді — у тўнининг чокларини сўкаётган-
дай күрсатди. (سەۋىنمەك. سەۋىنۈر сөкүнүр, сөкүнмәк).

سەۋىندى салінді — солинди, тортиб олинди¹⁵¹. يۈرۈپ سەۋىندى
јінју қулақтін салінді — марварид қулоқдан
чиқариб олинди. Ҳар нарсани тортиб, чиқариб

¹⁵⁰ Фонетик қондага мувофиқ сөкүнді сўзи бизга чүкди тарзида етиб келган.

¹⁵¹ Солмоқ сўзи у давр тилида бир неча маънода қўлланган бўлса ҳам, бизга фақат бир нарсани қўймоқ маъносигина етиб келган. Ошга ёғ солмоқ, челаққа сув солмоқ ва бошқалар. Шу билан бирга бу сўзда бини қилмоқ, урмоқ каби янги маънолар юзага келган. Бу сўзнинг айириб олмоқ маъноси Навоий асарларида ҳам учрайди. Навоий „Ҳайратул аброр“да мастларнинг шарманда кўринишларини тасвир қилар экан, шундай ёзган:

Не топибон бошида дасторини,

Не кўрубон белида динорини.

Қин қолибон йўлда пичоғин солиб,

Кафши доғи бир тушубон бир қолиб.

Маст жуда аянч ҳолда уйига келиб хушёрлангач, на бошида салласини топади-ю, на чўнтагида пулини топади. Ҳатто белбоғидаги пичоғини ҳам тортиб олиб, қинини йўлга ташлаб кетганлари маълум бўлади. Кавушининг ҳам бир пойи бор, бир пойи тушган эди.

олишга ҳам бу сўз қўлланади. (سَلْنُورُ. سَلْنِمَاقُ) сал-
лнур, салнмақ).

қапінді: (قَبْنَدِي) ар тавар қапінді — одам
буюмларни шилиб олаётгандай кўринди. (قَبْنُورُ.
قَبْنِمَاقُ) қапнур, қапнмақ).

қапінді: (قَبْنَدِي) ағлан йил қапінді — бо-
лага ширинча чиқди (бош яраси) чиқди. (قَبْنُورُ.
قَبْنِمَاقُ) қапнур, қапнмақ).

қатінді — аралаштиргандек кўринди. (اَلْ تَلْقَانَا
قَتْنَدِي) ол талқанқа жағ қатінді — у толқонга ёғ
қориштираётгандек кўринди. (قَتْنُورُ. قَتْنِمَاقُ) қатн-
нур, қатнмақ).

қутанді: ¹⁵² (قَتْنَدِي) қутанді нэц ¹⁵³ — қутлан-
ган нарса. (قَتْنِمَاقُ. قَتْنُورُ) қатнур, қатнмақ).

қачінді — қочаётгандек кўринди. (اَلْ مَنْدَنْ قَجْنَدِي
قَجْنَدِي)

¹⁵² Босма нусхада сўзнинг ўқилиши ноаниқ қолдирилган, ёнида аниқсиз-
лик белгиси қўйилган. Басим Аталай ёзма нусхада қутанди экани ҳақида изоҳ
берган (II том, 154-бет).

¹⁵³ Бу сўз бундан олдин берилган феълнинг мафъул формасидир. Арабча
изоҳида кичик бир техник янглишлик кетган (مَجْلُوْحًا) мајдухан сўзи
мајдудан бўлиб кетган, حـ шакли دـ шаклига ўхшаб қолган.

ол мэндін ¹⁵⁴ қачінді — у мендан қочаётгандек кў-
ринди. (قَجْنُرُ. قَجْنِمَاقُ) қачнур, қачнмақ).

қурунді — қурумсоқлик қилди. (اَلْ تَقَارِنَا قُرْنَدِي
ол таваріца қурунді — у молига қурумсоқлик, ба-
хиллик қилди. (قُرْنِمَاقُ. قُرْنُورُ) қурнур, қурнмақ).

қурунді ар қурунді — у киши ювинган-
дан сўнг ўзини қуритди. (قُرْنِمَاقُ. قُرْنُورُ) қурнур
қурнмақ).

қірінді — пўстини, қобиғини ажратаётгандай кў-
ринди. (اَلْ نَانَكْنِي قِرْنَدِي) ол нэцні қірінді — у бир
нарсанинг қобиғини ажратаётгандек кўринди. (قِرْنُورُ.
قِرْنِمَاقُ) қірінур, қірінмақ).

қазінді — қазिशга тутунди. (اَلْ اَوْزِنَا قُذْغُ قَزْنَدِي
ол озіца қузуғ қазінді — у ўзига қудуқ қазिशга
тутунди. Қудуқ қазіётгандай кўринишга ҳам бу
сўз қўлланади. (قَزْنِمَاقُ. قَزْنُورُ) қазнур, қазнмақ).

бэзанді, қузанді; (بَزْنَدِي. قُرْنَدِي) урағут бэ-
занді, қузанді — хотин ўзига оро берди, безанди,
зийнатланди. (قُرْنِمَاقُ. قُرَانُورُ) қузанур, қузанмақ).

¹⁵⁴ Басим Аталай ёзма нусхада бу сўз міндин шаклида экани ҳақида изоҳ
берган (II том, 154-бет).

قَسْنَدِي كۈچۈندۈ — бахиллик қилди. اَر تَقَارُن قَسْنَدِي ۋر таварін қисінді — у киши мол-буюмларини чиқим қилишга қисинди — қурумсоқлик қилди. Киши сийдигини чиқаришда қисишга ҳам бу сўз қўлланади (قَسْنَمَاقُ قۈсінур, қисінмақ).

قَشْنَدِي қашанді — ат қашанді — от ва бошқа ҳайвонлар сийди. Бу сўз асосан отга хосдир. قَشْنَوْرُ қашанур, қашанмақ).

قَلْنَدِي қолунді — сўради. اَر نَانَك قَلْنَدِي ۋر нәң қолунді — одам бир нарсани сўради. قَلْنَوْرُ қолунур, қолунмақ).

قَلْنَدِي қілінді¹⁵⁵ — қилди. اَر تَكْمَا قَلْنَج قَلْنَدِي ۋر тәгмә қілінч қілінді — одам ҳар бир ишни ишлади. Ҳаддидан ошмоқ, истаган кишига اَكْش قَلْنَمَا ўғуш қілінма дейиш шундандир — кўп ҳаддингдан ошма демақдир. (قَلْنَمَاقُ قَلْنَوْرُ қілінур, қілінмақ).

كَجْنَدِي кәчүнді: اَر سَوْف كَجْنَدِي ۋر суw кәчүнді — одам сувдан кечиb ўтаётгандек кўринди. كَجْنَوْرُ кәчүнур, кәчүнмақ).

¹⁵⁵ Мажхул формада берилган бу феъл мажхул эмас, қилди маъносидаги маълум шаклдир. Бу феълнинг шу маънида қилди варианты ҳам бор. Демак, бу феъл очилди, очилинди (I том, 216-бет) ва ошинди, ошди (I том, 175-бет)лар каби икки вариантли феъллардандир.

كَجْنَدِي кўчәнді — ат кўчәнді — от кучанди, от оғир юк кўтаришдан заифланди. اَلْ اَنَكُ ол анің таварін кўчәнді — у кишининг молига зўравонлик қилди. Олдингиси ўтимсиз, буниси ўтимлидир. (كَجْنَمَاقُ كَجَانَوْرُ кўчәнур, кўчәнмақ).

كَجْنَدِي кичинді: اَرَاغْت كَجْنَدِي урағут кичинді — хотин шўхлик қилди, йўлдан озди. Итоатсизлик маъносидаги كَجْنَمَا кичинмә сўзи шундан олинган. Асли аَت كَجْنَدِي ۋت кичинді — бадан қашилди иборасидаги сўздандир. (كَجْنَمَاقُ كَجِنَوْرُ кичинур, кичинмақ).

كِرْنَدِي кірінді — шўнғиди. اَر سُقْدَا كِرْنَدِي ۋر суwда кірінді — одам сувга тушди, чўмилди. اَرَاغْت كِرْنَدِي ۋر ۋwгә кірінді — одам уйга кираётгандай кўринди. (كِرْنَمَاقُ كِرِنَوْرُ кірінур, кірінмақ).

كِرْنَدِي көрүнді — йўлиқди, учрашди, кўринди. اَلْ بَكْ كَا كِرْنَدِي ол бәккә көрүнді — у бекка учрашди, йўлиқди ва кўринди.

كِرْنَدِي көрүнді — кўринди, билинди, кўзга маълум бўлди. تَاغ كِرْنَدِي тағ көрүнді — тоғ кўринди ва зоҳир бўлди. Бошқаси ҳам шундай. Узоқдан қора

қолида кўринган ҳар бир қорага ҳам шу сўз қўлланади. (كۆرۈنۈر، كۆرۈنماك).
 كۆزۈندى نانگ كۆزۈندى نەڭ — нарсә кўринди. Арғулар сўзидир. Бунда бир қоида бор. Бу сўз кўз сўзидан олинган, аммо арғулар буйруқ шаклида ўтган замон феълига тескари қўллайдилар. Яъни, буйруқ феълида كۆر кор ر — р билан қўллайдилар, аммо ўтган замон феълида ز — з билан қўллайдилар. (كۆزۈنۈر، كۆزۈنماك).

كەسىندى كەسىندى — ўзига кесди. اَلْ اُوْزِنَا اَت كەسىندى ол озинә 3т кәсиндй — у ўзи учун гўштдан бир бўлак кесди. Бошқаси ҳам шундай. (كەسىنۈر، كەسىنماك).

كۈشۈندى كۈشۈندى — сояга ўтди. اَر كۈنكا كۈشۈندى 3р кўнгә кўшۈндй — киши кундан, қуёшдан сояга ўзини олди, сояланди. Шунингдек, бирән кишидан бекинса ҳам كۈشۈندى кۈшۈндй сўзи ишлатилади (كۈشۈرۈر، كۈشۈرماك).

كۈشۈندى كۈشۈندى — мақтанди, фахрланди. اَل مەنك بَرلا ол мәннй бйрлә кۈшۈндй ол мәннй бйрлә кۈшۈндй — у мен билан қувонди, фахр қилди. (كۈشۈرۈر، كۈشۈرماك).

كۈندى كۈندى — кула бўлди, толди. اَر اَلِكى اَذاقى كۈندى 3р әлигй, азақй кۈлۈндй — кўп ҳаракат қилиш, кўп юришдан одамнинг қўл, оёқлари боғлаб қўйилган-

дай кучсизланиб чалишди. (كۈنۈر، كۈنۈر).
 كۈنۈر، كۈلۈنماك).

كۈمۈندى كۈمۈندى — бекитилгандек кўринди. اَر تَقَارن كۈمۈندى 3р таварйн кۈмۈндй — одам молини бекитаётгандек кўринди. (كۈمۈنۈر، كۈمۈنماك).
 Бу фасл бир неча хилдир:

Биринчи, бошқаларнинг ёрдамисиз ишловчининг бир ўзи ишнинг қилганини англатади. Бу феълнинг асли икки ҳарфлидир. اَل اَفكا بَرندى ол әвгә барлндй — у уйга кетмаган бўлса-да, кетаётгандек кўринди ва اَل اَش تۈندى ол аш татлндй — у ош тотингандек кўринди. Аслида ул тотинмагандир. Бу хил феъллар арабча тафоул бобига ўхшайди. Чунончи, арабларда تَصامَّ الرَّجُلُ одам ҳақиқатда кар бўлмаган бўлмаса-да, кар кўринди, карликка солди, تَعاقَلَّ одам ўзи ҳақиқатда ақлли бўлмагани ҳолда ақлли кўринди демакдир.

Иккинчи, ишда ишловчи ёлғиз ўзи бировнинг ёрдамисиз ишлаганини билдиради. 3р алимйн аллндй — қарз берган одам қарзини бир ўзи ундириб олди.

اَل تَرغ تَرندى ол тарғ тарлндй — у ўзи учун

ёлғиз ўзи экин экди. Феъл бу маънода қўлланганда гапта **أَوْزِ** озидә **أَوْزِي** özi сўзлари бирга қўлланилиши керак. Бу гаптаги жўналиш қўшимчаси **ка-га учун*** маъносидадир. Аммо ўзига шундай кўринган бўлса ҳам, ҳақиқатда бўлмаган иш мазмунида қўлланганда, **ўзи** сўзини қўлламаслик ҳам мумкин. Булар орасидаги фарқ шу ердаки: феъл одамлар орасида муштаракдир. Ишни бир одам бошқалар иштирок этмай бажара олса, шу маънони биров ёрдамсиз қилганини англатмоқ учун **أَوْز** өз сўзини қўлланмаса, сифат тамом тўлиқ бўлмайди. **أَوْز** өз сўзини қўшгандагина тўлиқ бўлади. Шундагина бу феъл ишловчининг бир ўзига хос бўлиб қолади, шундагина муштаракликдан чиқади. Чунончи, оятда **فَاَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ** ўзингизни ўлдирингиз иборасидаги ўлдирингиз деганда ўлдириш сўзи ҳаммага умумийдир. Ўзингизнинг сўзини қўллаш бу ерда бошқалардан айириб хослайди.

Феъл кўрсатиш (*) мазмунида қўлланганда ўтимсиз бўлади. У феълда муштараклик бўлмайди. Бу ерда **أَوْز** өз сўзи айтилмаса ҳам, ўтимсиз

* Айрим туркологлар туркий тилда махсус сабаб келишиги бор деб тахмин қилганлар. Маҳмуд Кошғарийнинг бу изоҳи: жўналиш келишиги баъзан сабаб функциясида қўлланади деган фикрда эканини исботлайди. Девон „Кутодгу билик“да ҳам бунга мисоллар кўп:

Кўруклук тўнуғ ўзунга

Татлиғ ашинг азинқа.

Бу иш қилғуга манга ери бер.

Бу ишни қилиш учун манга ёрдам бер.

феъл шу муштараксизлик маъносини англатади. Бу ҳолда **أَوْز** өз сўзини қўллашга зарурат қолмайди, маъно нуқсонсиз тамом бўлади. Чунончи, оятда **كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَّاظِرٌ** каби, яъни арабчада ҳам бундай ҳолларда нафс — ўз сўзи қўлланмайди. Бу иборада **أَنْ رَأَى نَفْسَهُ** أستغنى дейилмай, аксинча нафс сўзи туширилади. Бу „ишнинг охирига қара“ маъносида **إِشْقًا بِقَن** Ўшқа бақин дейишимиз, сув ичига шўнғи, ювин маъносида **سُقْمًا كِرْن** суwқа кiрiн тарзида қўллашимиз ҳам шу қоидага мосдир. Чунки бу бўлимда **ل**-л билан **ن**-н ҳарфларининг бири ўрнига бири алмашиб тенг келиши бор. Чунончи, **بِتَكَ بَتْدَى** битiк битiдi — ёки **بِتْدَى** битiндi каби ҳар икки вариант ҳам бирдир. Мазмун ҳам бир — китоб ёзилди демакдир. Бу феълларда **ل**-л ҳам, **ن**-н ҳам мажҳул феъл белгисидир. **ل** билан **ن** нинг тенг келиши араб тилида ҳам бордир, чунончи, **رَجُلٌ** ибораларида **ل** билан **ن** алмашиб келгани каби.

Тўртинчи, юқоридаги мазмунларни ифода қилмай, ўз бошича мустақил, ўзининг аслий маъносида қўлланувчи бир феъл сифатида қўлланади. **تَنْكِرِيكًا تَبْنَدَى** тэнкригä тапiндi — худога ибодат қил-

ди. **تَنْكِرِيكَا سَغْنَدِم** тәңригә сiғiндiм — худога сiғиндим каби. Шу маънолар иллатли,¹⁵⁶ ғуннали¹⁵⁷ ва бошқа уч ҳарфли, тўрт ҳарфли феъллар учун ҳам татбиқ этилади.

Қоида: уч ҳарфли келаси замон феъллари икки хилдир. Уларнинг бир хили — ўртаси сукунли феъллардир. Чунончи, **اَل تُون كَزْدِي** ол тон кәзүрди — у тун кийдирди гапидаги **كَزْدِي** кәзүрди феъли каби. Бу феълнинг келаси замон формаси **كَزْرُو** кәзүрүрди, яъни ўтган замон феълида ҳаракатли талаффуз қилинувчи **ز** -з ҳарфи келаси замон формасида сукунли — ҳаракатсиздир, Яна: **تَنْكِرِيكَا تَبْنَدِي** тәңригә тапiндi — худога ибодат қилди гапидаги **تَبْنَدِي**—тапiндi феълининг келаси замон формаси **تَبْنُور**—тапiнур каби. Бу феълнинг ўтган замон формасида **ب** || п ҳаракатли, келаси замон формасида **ب** сукунлидир.

¹⁵⁶ Феъл ўзагида а, у, и ҳарфларидан бири ёки икkitаси бўлган феълга **مَتَل** „муътал“ феъллар дейилади. Бу муътал феъллар ҳам яна бир неча хил ном билан аталади. Шу ҳарфлардан бири биринчи ҳарфда келса мисол дейилади, биринчи ҳарф **و** ли бўлса „мисоли вови“, **ي**—й—ли бўлса, „мисоли ёйи“ дейилади. У ҳарфлардан бири ўртада бўлса „ажваф“ дейилади. Ўртадаги товуш **و** бўлса „ажвафи вови“, **ي**—й бўлса „ажвафи ёйи“ дейилади. У ҳарфлардан бири охирда бўлса, „ноқис“ дейилади. Охирги ҳарф **و** бўлса, „ноқиси вови“, **ي**—й бўлса „ноқиси ёйи“ дейилади. Агар феълда у ҳарфлардан икkitаси бўлса, „лафиф“ дейилади. Улар ёнма-ён келса, „лафифи мақрун“ дейилади. Агар у ҳарфлар ёнма-ён келмаса, „лафифи мафруқ“ дейилади.

¹⁵⁷ Таркибида бурун товушлари бор бўлган сўзлар ғуннали дейилади.

Бу феълларнинг бир хили ўтган замон ва келаси замон формаларининг ҳар бири ҳам ўрта ҳарфи ҳаракатли бўлган феъллардир. Чунончи, **اَت قَلَاق تَقْرُدِي** ат қулақ тўwўрди — (бирор сезги натижасида) от қулоқларини тиккайтди. Бу феълнинг ўтган замон шаклида **ف** w ҳарфи ҳаракатли бўлганидек, келар замон шакли ҳам (ўша **ف** “ ҳарфи) ҳаракатли **تَقْرَار** — тўwррди. Яна **تَنْكِرِي مَنِي كَزْدِي** тәңри мәни кўзәзди — худо мени сақлади гапидаги **كَزْدِي** кузәзди феълининг келаси замон шаклида -з ҳарфи характерлидир. Бунга асос: исмдан ясалган феълларнинг келаси замон формасининг ўртасидаги ҳарфи, асосан, ҳаракатли бўлади. Чунончи: **تَشْك تَشَلْدِي** тәшәк тәшәлдi — ўрин солинди, **تُكُون تَكَلْدِي** тугўн тугўлдi — тугун тугилди, **تَرِغ سَقَلْدِي** тарiғ суwалдi — тариқ суғорилди каби¹⁵⁸.

Туб феълларда келаси замон феълининг ўрта ҳарфи, асосан, сукунли бўлади. **سُوت سَغَلْدِي** сўт сағiлдi — сўт соғилди каби. **سَغَلْدِي** сағiлдi феълининг келаси замон формаси **سَغْلُر** сағлур. **كُون سَقَلْدِي**

¹⁵⁸ Масала келаси замон феъли ҳақида борса ҳам, берилган мисолда у форма келтирилмаган.

кўн сауулдī — кун оғди гапидаги سَوُّلْدِي сауулдī феъли سَوُّلُر саулур тарзида ўрта ҳарфи сукунлидир.

Бу бобнинг бўлимлари бошқаларда бўлмайдиган бир қанча мазмунларга эга.

Таркибида ر-р ҳарфлари бўлган феъллар уч хилдир. Биринчиси исмдан тузилган феъллардир. Чунончи, تُون قَزَرْدِي тон қīзардī — тўн ва бошқалар қизил бўлди. Бунинг асли قَزِيل اَرْدِي қīзīл эрдī — қизил эди. Л билан э туширилди. Туб феългина бўлиб қолди. Яна, تُون قَرَرْدِي тон қарардī* — тўн қорайди. Бу феълнинг асли قَرَا اَرْدِي қара эрдī — қорага айланди бўлиб, қора сўзидан ясалган.

Иккинчиси икки ҳарфли ўтимсиз феъллардир.

Буларда ر-р ҳарфи феълни ўтимли феълга айлантиради.

* Қарормоқ бизда ҳозир қораймоқ тарзида қўлланилади. Навоий асарларида ҳар ерда „Девон“дагича қарормоқ шаклидадир.

Жон нақдин олурға кўз қорартиб (Ҳамса, 134-бет).

Баским ғам ўти танин қарортиб (Ҳамса, 135-бет).

Ёлғон нафос чу урди қорорди ҳам ул нафас. (Фавондул кибар).

Кузум андоғ қорармиш тийра зуҳд ичраки гар соқий (Фавондул кибар).

Фитнаки кўзига сурма тортиб,

Жон нақдин олурға кўз қорортиб.

اَر سَوْف كَجْتِي эр суw кэчті — одам сувдан ўтди. Бу гапда кэчті сўзи ўтимсиз, اَنِي سُقْدَن كَجَرْدِي ані сувдан кэчўрди гапида эса бу феъл ر-р ортирилиб, ўтимлига айлангандир. Яна: اَر قَجْتِي эр қачтī — одам қочди гапидаги қачтī ўтимсиз феълдир, ر-р қўшилиб, ўтимлига айланди. قَاچَرْدِي қачурдī — қочирди каби.

Учинчи, ر-р ҳарфи ўзакнинг асосий ҳарфидан бўлиб, бу маъноларни англамайди, ўзи шу формадаги мустақил феъл сифатида қўлланади. Чунончи: اَنَك بَيْنِن قَزَرْدِي анің бојнīн қазīрдī — унинг бўйнини қайирди. قَاپ قَتَرْدِي қап қутурдī — қоп ичига солинган нарсадан бўшади.

Бу бобдаги феълларда ز-з ҳарфи икки хил вазифани бажаради: ز-з ҳарфи бир хил феълни ўтимлига айлантириш вазифасини бажаради. Чунончи: اَر سَوْف تَمَزْدِي эр суw тамуздī гапидаги تَمَزْدِي тамуздī каби.

Иккинчи хил феълда ز-з ҳарфи бундай вазифада қўлланмай, ўзакнинг асосий ҳарфи сифатида ишлатилади. تَبَزْغُق تَبَزْدِي табузғуқ табуздī — томизғини томизди каби.

Таркибида ش-ш ҳарфи бор феъллар вазифаси ҳақида юқорида айтилган.

ق-қ, ك-к ҳарфли феъллар икки хилдир. Биринчиси икки ҳарфли феъллардан бўлиб, ق، ك

-к, -қ қўшилиб, исталмаган ишнинг таъсири остида қолганини, кутилмаган иш бўлгани, енгилганини англатади. Чунончи: **أَرَّ يَغِيْقَا بَسَقْتِي** эр jaғi-қа басiқтi — одамга кечаси хужум қилинди, уни душман бости, душманга мағлуб бўлди, демакдир. **أَرَّ أَسُقْتِي** эр усуктi — чанқади. Одамда чанқоқлик ғалаба қилди. Бу феълларнинг асли **أَسَدِي** **بُسْدِي** бусдi, усдiдир.

к-к ҳарфли феълларга мисол: **تَوْنٌ كَرِكْتِي** тон кiрiктi — тўнда кир ғалаба қилди, тўнни кир босди. **أَرَّ كَنْكْتِي** эр кiнiктi — одамда заифлик ғалаба қилди. Ҳатто шерикларидан орқада қолди. Бу хил феълларнинг яна бир тури бундай мазмунларни англатмай, асл маъносида қўлланади. Чунончи, **أَرَّ أَفْكَ أَشَقْتِي** эр əwғä ашуктi — одам уйига шошилди. **أَرَّ إِشِي جُلْكَتِي** эр iшi jʉlʉктi¹⁵⁹ — одамнинг иши (кўриниши) ёмонлашди.

л-л, н-н ли феъллар ҳақида юқорида айтилди.

Бу бобларнинг масдари **فَعَلَّلَ** фаълаллол шаклларида ўрта ҳарфи ҳаракатли бўлади. Чунончи, **جُرْمَاكُ كَتْرُمَاكُ** jʉк кiтʉрмак, қачурмақ каби. Булар туб масдарлардир.

¹⁵⁹ **أَشِي** сўзи гавдаси, қиёфаси деб изоҳланган. Басим Аталай бу сўз бўлса керак деб тўғри изоҳ берган (қ. „Девон“, Б. Аталай таржимаси, II том, 160-бет).

Бир сўзнинг бошқасига боғланиши, (изофа) натижасида юзага келадиган ясама масдар **فَعَلَّلِي** фуъллули шаклида — ўрта ҳарфи сукунли шаклда бўлади. Чунончи: **أَنْكَ يَكُ كَتْرُكِي كُرُ** анiң jʉк кiтʉ-ўргi кiр — унинг юк кўтаришини кўр. **أَنْكَ كُرُ سَوْفُ كَجْرُكِي كُرُ** анiң суw кiчрʉгi кiр — унинг сувдан кечиришини кўр каби.

ғ-ғ ва к-к ҳарфларининг қўлланишини юқорида кўрсатган эдим.

Бу бобнинг буйруғи уч ҳарфлидир. Шунинг учун биз уч ҳарфли деб атадик. **تَنْكْرِيكَا تَبِنُ** тiң-ригä тапiн — худога қуллуқ қил, **تَنْكْرِيكَا يَكُنُ** тiң-ригä jʉкʉн — худога сажда қил, **سَرِنُ** сiрiн — чидагин, сабр қил демакдир. Хоҳласанг, бу буйруқларни юқорида кўрсатганимизча, **تَبِنِغِلُ** тапiнғил, **يُكُنْغِلُ** jʉкʉнғил, **سَرِنِغِلُ** сiрiнғил — чидагин равишида қўллаш ҳам мумкин.

Бўлишсиз феъллар ҳақида юқорида кўрсатганимизча, ўзак охирига **ما** -ма қўшилиб ясалади: **سَقِنْمَا** сақiнма — ўйлама, фикр қилма, **سَوْنِمَا** сiwin-мä — суюнма каби.

Сўзловчи бирлигида *م*-м билан *تَبْنَدِم* тапіндім, тингловчи бирлигида *نک* -ң билан *تَبْنَدَنک* тапіндің, ўзга бирлигида *ی*-и билан *تَبْنَدِی* тапінді шакли қўлланади. Баъзи аргулар тилида *ک*-г, *غ*-ғ га айлантиради. Чунончи, *تَبْنَدُغ* тапіндуғ* — топиндинг. *سَنَ اَنِي قَجْرَدُغ* сэн анї қачурдуғ — сен уни қочирдинг каби. Қоида ҳамма феълларга умумийдир. Бу ерда асос *ک*-г дир. *ک*-г ўрнига *غ*-ғ қўллаш тўғри эмас.

Бу бобда ишни ишловчи мазмунини англатувчи шакл ўғузлардан башқалар тилида: *تَبْنَدِجِي* тапінгучі, *يُكْنَدُجِي* јукўнгучі шаклидадир. Бу сўз шакли ўғузлар тилида *تَبْنَدِجِي* тапіндәчі, *يُكْنَدِجِي* јукўндәчідир. Ишда давомлилиқ маъносини англатувчи сифатлар *تَبْنَدَان* тапінған, *يُكْنَدَان* јукўнгәнлардир.

Бу сифатдошларда *ق*-қ, *ک*-к, *غ*-г ҳарфларининг қўлланиши юқорида кўрсатилган қоида асосидадир.

* Бу хусусият Фарғонанинг айрим районларида сақланган;

— *Ишларинг* яхшима Мирзо? деб сўради хон...

Бу жигит *бизнинг* мирзолар орасида ўбдон кўринади (А. Қодирий, „Меҳробдан чаён“).

Ишни ишлаш орзусида эканини билдирувчи сифат қуйидаги шаклда қўлланади: *اَرُبَغْسَاقُ* табуғсақ эр — ишни, хизматни истовчи, севувчи одам. Бу хил сифатдош уч ҳарфли ва ундан ортиқ ҳарфли феълларда жуда оз қўлланади. Лекин қоида умумийдир. Иккидан ортиқ ҳарфли феъллардан бундай сифатдош ясаш учун охириги ҳарф туширилади-да, сифат қўшимчаси қўшилиб тузилади. Чунончи: *تَبْنَدِي* тапінди феълдан бу хил сифат ясаш учун ўзакнинг охириги ҳарфи *ن*-н туширилиб, *تَبْنَعُ* сўз хизмат маъносидаги ўзак шаклига қайтарилади. Сўнг бу вазифани бажарувчи *سَاقُ* сақ қўшимчаси қўшилиб, юқоридаги сифат ясалади.

Бирор ишни қилишга унинг ҳақи бор эканлигини англатувчи сифатдош *فَعْلَعَلُّ* шаклида қўлланади, яъни икки айн ҳаракатли биринчи ва иккинчи лом ҳарфлари сукунлидир. Чунончи, *بَكَّ يَازُقُ كَجْرُكُلُكُ اَرْدِي* бәг јазуқ кәчүргүлүк эрди — бекнинг вазифаси гуноҳдан кечиш, кечириш эди. Яна: *اَلْ تَنْكْرِيكَا تَبْنَعُلُقُ اَرْدِي* ол тәңригә тапінгулуқ эрди — унинг ҳаққи, вазифаси худога топиниш эди. Бу хил сифатлар қоида: ўзакнинг қалин-ингичкалигига кўра, шу ўзак охирига *غُلُقُ* гулуқ ёки *كُلُكُ* күйүк || -гүлүк қўшимчаларини қўшишдир.

Бу хил сифатларда бир озгина масдар мазмуни ҳам бордир.

Феълнинг ишловчиларидан бири эканини билдириши маъносидаги сифатдош **فَعْلَعَلِي** шаклида икки **ع** ҳарфи сукунли, икки **ل** ҳарфи ҳаракатлидир. Ўзакнинг охирига **غَلِي** **غَلِي**, **كَلِي** **كَلِي** қўшимчалари қўшиб ясалади. Чунончи: **أَل تَنْكِرِيكَا تَبْنَعَلِي** ол тэнригә тапниғли эрди — у худога топинадиганлардан эди. **أَل مَنِي سَفْدِن كَجْرُكَلِي أَرْدِي** ол мәнни суwdн кәчрүкли эрди — у мани сувдан кечирувчилардан эди. Бу сифатга **أَرْدِي** эрди феъли қўшилиб айтилса, ишловчи у ишнинг бажарганлигидан хабар беради. Агар у сифатдан сўнг **أَل** ол ёки **تُرُر** туруп қўшилса, у вақт ишловчи шу ишни ишлашни истаса ҳам, ҳали ишламаганини билдиради.

Ишнинг ишланганлигини билдирувчи **مَفْعُول** мафъул формаси ҳамма феълларда бир хилда фарқ қилинмасдан ўзак охирига **مِش** -миш қўшиб ясалади: **كُرْتَمِش نَانِك** кўзәтмиш нәц — сақланган нарса. **مِش قَتْرَمِش قَاب** қутурмиш қап — бўшаган қоп каби. **مِش** миш қўшимчаси ўтимсиз феълларга қўшилса, иш-

нинг ўтганлигидан хабар берувчи сифат ясалади. **سَفْلَمِش كُون** сәwилмиш кун, пастланган оққан кун, **سُغْلَمِش سَوْف** суғулмиш суw — қолган суw каби.

Феълларнинг турланиш усуллари икки ҳарфлилар бобида айтиб ўтилди. Пайт исми, жой исми ҳам юқорида кўрсатилганча у сўзлар охирига ясовчи қўшимча -лар қўшиш билан ясалади. Ҳеч бир сўз қондадан четда қолмайди. Буни яхши тушун. Уч ҳарфлилар битди.

* * *

Тўрт ҳарфлилар бўлими

ل ҳарфи уч хил ҳаракатнинг бири билан ҳаракатли, **ع** ҳарфи сукунли **فَعْلَلَدِي** фаълалди шаклидаги сўзлар

بُرْكُرْدِي буркүрди — буркалди. **كُوكُ بُرْكُرْدِي** кәк буркүрди — ҳаво буркалди, булутланди, булут босди. **بُرْكُرْدِي** буркүрди — буркиди, устига суw сочди. **يُنْجِي** юнҷи **سَوْف بُرْكُرْدِي** тунқа юнҷи тонқа суw буркүрди — ювадиган одам ивитиш учун чопонга суw пуркиди, суw қуйди. **بُرْكُرَار** буркүрәр, буркүр-мәк).

بۇرکۈردى بۇرکۈردى: قان بۇرکۈردى — ярадан
қан оқди.

بىچتۈردى بىچتۈردى — кестирди. آر يىغاج بىچتۈردى
бiчтурдi — одам ёғоч кестирди. (بىچتۈرۈمۈق)
بىچتۈرۈر, بىچتۈرۈمۈق).

بارتۈردى بارتۈردى — боргизди, кеткизди. آل منى آفكا بارتۈردى
ол мәнi әwгä бартурдi — у мени уйга кетказди,
жўнатди, юборди. Бошқаси ҳам шундай. (بارتۈرۈمۈق)
بارتۈرۈر, بارتۈرۈمۈق).

باستۈردى باستۈردى — бостирди. بىگ اغرىنى باستۈردى
bġnġ бастурдi — амир ўғрини оёқ-қўлидан босиб
ётқиздирди. Ҳар қандай нарсани кўтарилиб ке-
тишига қўймаслик [учун ҳам бу сўз қўлланади.
(باستۈرۈمۈق) باستۈرۈر, باستۈرۈمۈق).

بوغتۈردى بوغتۈردى — бўғдирди, бўғишга буюрди. آل انى
ол анi боғтурдi — у уни бўғдирди, бўғиш-
га буюрди. (بوغتۈرۈمۈق) بوغتۈرۈر, بوغتۈرۈمۈق).

بىرکۈردى بىرکۈردى — пишқирди. ات بىرکۈردى
от пишқирди. Бошқаси ҳам шундай. (بىرکۈرۈمۈق)
بىرکۈرۈر, بىرکۈرۈمۈق).

بۇرکۈردى بۇرکۈردى: اشلار يۈزى بۇرکۈردى
әшләр jüzġ бур-

күрдi — хотин юзи халтум бўлди, буришди. Тери
буришса ҳам шу сўз қўлланади. (بۇرکۈرۈمۈق)
بۇرکۈرۈر, بۇرکۈرۈمۈق),

بەلکۈردى بەлкۈрдi — билинди, маълум бўлди, кўринди.
ايش بەلگۈردى — иш маълум бўлди.
Бошқаси ҳам шундай. Мақолда шундай: كوز كلكى
кўз кәлiгi jазin бәлгүрәр — күзницңг
келиши ёзда маълум бўлади. Олдиндан маълум
бўлган кейин келадиган нарсa ҳақида бу мақол
қўлланади. Шеърда шундай келган:

كزلب تتر سفكلكك اذرش كنى بلكرار
بشلىغ كزك ييسما ياشي انك سقرقار

кiзлāб тутар сәwүкlүк азрiш күнi бәлгүрәр
башлiғ козүг бајсама¹⁶⁰ јашi анiң саwрiқар.

Яширин тутилган севги айрилиш куни билиниб
қолади, маълум бўлади. Яралик күзни беркитма,
ёшини тўхтатиб яшириб бўлмайди, ёш ошкора
қилади. (بلكرۈمۈق) بلكرۈر, بەлгүрәр, бәлгүрмәк).

تلبۈردى تلبۈردى — талпiрдi — талпинди, қанотларини қоқти. قش
қуш талпiрдi — қуш икки қанотини қоқди,

¹⁶⁰ Јапсама сўзи босма нусхада ييسما бајсама тарзида берилган, ييسما
бўлса керак деб Басим Аталай тўғри изоҳ берган (қ. „Девон“, Б. Аталай тар-
жимаси, II том, 172-бет).

талтурді — уни уриб толдирди, чарчатди. Хаттоки каловланиб қолаёзди. (تَلْتُرُ. تَلْتُرْمَاق) талтурур, талтурмақ).

تَلْتُرْدِي тәлтүрді — тештирди. أَلْ تَامٌ تَلْتُرْدِي ол там тәлтүрді — у том, девор ва бошқани тештирди. Сўнгги ت - т (.) ل - л билан¹⁶¹ алмашгандир. Арабчада ҳам шу хил алмашиниш бор. Чунончи, араб тилида قَدَّرَ عَلَيَّ дейилганидай, قَدَّرَ عَلَيَّ عِيَالِه тарзида ҳам қўлланади. Оятда бир ерда اِذَا مَا ابْتَلَاهُ وَمَنْ قَدَّرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ тарзида, иккинчи ерда فَقَدَّرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ каби د - д ҳарфи ت - т ўрнига алмашган бўлса, تَلْتُرُ تَلْتُرْمَاق ибораларида ت - т ҳарфи د - д ўрнига алмашгандир. Бунинг асли غَدَّرَ дир. Бу сўзда уч хил алмашиниш бор. (تَلْتُرُ. تَلْتُرْمَاق) тәлтүрүр, тәлтүрмәк).

تَلْتُرْدِي толтурді — тўлдирди. أَلْ اَيْقُ تَلْتُرْدِي ол ајақ толтурді — у косани тўлдирди. Бошқаси ҳам шундай. (تَلْتُرُ. تَلْتُرْمَاق) толтурур, толтурмақ).

تَلْتُرْدِي тилтүрді — тилдирди. اَرَّ يَرِنْدَاقُ تَلْتُرْدِي эр јарин-

¹⁶¹ Босма нусхада бу ерда бир аниқсизлик белгиси бор. Ҳақиқатда бу мисоллар -д ни -т га алмашинишини кўрсатувчи мисоллардир. Лекин Махмуд Кошғарий бу ҳолни -д ни -л га алмашиниши деб кўрсатган.

дақ тилтүрді — одам қайиш тилдирди. Қайиш каби тилинадиган, чунончи, ошланмаган тери каби нарсаларни тилдиришга ҳам бу сўз қўлланади. (تَلْتُرُ. تَلْتُرْمَاق) тилтүрүр, тилтүрмәк).

تَمْتُرْدِي тамтурді — томдирди, томизди. اَنْكُ اَغْرِنَا سُوْفُ аниң ағзиңа суw тамтурді — унинг оғзиға суw томдирди, томизди. (تَمْتُرُ. تَمْتُرْمَاق) тамтурур, тамтурмақ). Бу сўз заиф бир сўздир.

تَمْجُرْدِي тамчурді — томчилади. اَجْمُرُ يَغْمُرُ تَمْجُرْدِي јағмур тамчурді — ёмғир ва шунинг кабилар томчилади, озоз ёғди. (تَمْجُرُ. تَمْجُرْمَاق) тамчїрар, тамчїрмақ).

تَبْجُرْدُم тапчурдум — топширдим. مَن اُغْنِي اَناسِنَا تَبْجُرْدُم мән оғулнї анасїна тапчурдум — ман ўғилни онасїга топширдим, унинг қўлига тутқаздим. Бу сўздаги ج ҳарфининг асли ش дир. Бошқаси ҳам шундай. (تَبْجُرُ. تَبْجُرْمَاق) тапчурур, тапчурмақ).

تَلْدُرْدِي толдурді — гавдаси билан урди. اَنْلِغُ اَنْي تَلْدُرْدِي атлїғ ани толдурді — отлїқ уни гавдаси билан урди. Бошқаси ҳам шундай¹⁶².

تَلْدُرْدِي тилдүрді — тилдирди. اَنْي بِيَاكُ بِلَا تَلْدُرْدِي ани пї-

¹⁶² Бу сўзнинг келаси замон ва масдар шакллари берилмаган. Басим Атай бу шаклни ўзи орттирган ва бу ҳақда изоҳ берган (қ. „Девон“, Б. Атайлаш, 2-том, 176-бет).

чак билә тидүрди — уни пичоқ билан тилдирди.
(تَلدُرُورُ тидүрүр, тидүрмәк).

билтүрди — билдирди. **أَل مَنكَا اِيشُ بِلتُرْدِي** ол мәңдә иш билтүрди — у менга иш билдирди, үргатди.
(بِلتُرُورُ билтүрүр, билтүрмәк).

тамтурди — томдирди, ёқтирди. **أَل أوتُ تَمْتُرْدِي** ол от тамтурди — у ўт томдирди, ўт ёқтирди. Чирок ёқишга ҳам бу сүз қўлланади. (تَمْتُرُورُ тамтурур, тамтурмак)¹⁶³.

тантурди — тондирди. **أَل مَنكَا اَلْمِنُ تَنْتُرْدِي** ол мәңдә әлимин тантурди — у менга олимни, қарзини тондирди. Бошқаси ҳам шундай. (تَنْتُرُورُ тантурур, тантурмак).

тіндурди — тиндирди, тинчитди. **أَل مَنِي تَيْنلُرْدِي** ол мәңи тіндурди — у мени роҳатлантирди, тинчитди. Бу сүз нафас олди маъносидаги **تَيْنْدِي** тінди сүзидан олингандир.

тунтурди: **أَتُ اَنكُ كُوْزِنُ تَنْتُرْدِي** от анің көзин тунтурди — ўсимлик (дори) унинг күзини бекитди. Бирор нарсани иккинчисига бекитса ҳам бу сүз қўлланади. (تَنْتُرُورُ тунтурур, тунтурмак).

¹⁶³ Ўтган замон **تَمْتُرْدِي** тамтурди шаклида берилгани ҳолда, келаси замон ва масдар формалари **تَمْتُرُورُ** тамтурур, **تَمْتُرْمَاكُ** тамтурмак шаклида берилган.

тоғғурди — тўйдирди. **أَل مَنِي تُوْغُوْرْدِي** ол мәңи тоғғурди — у мени тўйдирди. (تُوْغُوْرْمَاكُ тоғғурур, тоғғурмак). Мақолда шундай келган: **أَفْلَكُ تُوْغُوْرْسَا كُوْزِي يَلْقَا بَلُوْرُ** эвлик тоғғурса көзи јолқа болур — уй эгаси меҳмонни тўйдирса, меҳмон күзи кетишга отланиб, йўлда бўлади. Бу мақол зиёфатдан сўнг кетмоқ учун узр сўраган меҳмонга нисбатан қўлланади. Шеърда шундай келган:

تُوْغُوْرْمَدِي اَتْمَنِي تَرْغُوْرغَلَرُ اَتْمَنِي
سُرْدِي مَنكُ قَتْمَنِي قَاْزُ تَقِي قُرْدَايْمَنِي

тоғғурмади итимни турғурғалир атимни сурди мәнің қутумни қаз тақи қурдајимни

Овга зарур воситалар: ит, отларини сўраб олиб, ҳеч нарса овлай олмаган овчи ҳақида ёзади: итимга тўйдирарлик ов ҳам топа олмади. Отимни уринтириб ориқлатаёзди. Ғоз ва қурдойимни ҳайдаб, бахтимни поймол этди.

тоғғурди — тўйдирди, безор қилди, малол келтирди. **أَل مَنِي بُو اِيشْتِنُ تُوْغُوْرْدِي** ол мәңи бу иштін тоғғурди — у мени бу ишдан тўйдирди, мен ундан малолландим.

турғурди — ориқлатди. **أَل اَتَغُ تَرْغُوْرْدِي** ол атиғ турғурди — у отни ориқлатди. (تَرْغُوْرْمَاكُ торғурур).

ғурур, торғурмақ). **اَلْ مَنِ ارْنَدُنْ تَرْغَرْدِي** ол мән-
ні орундун турғурдї — у мени ўрнимдан турғизди.
(**تَرْغَرْدِي** турғурур, турғурмақ).

تَرْغَرْدِي тузғурдї — турғизди, тиклади, қурди. **اَر تَام**
تَرْغَرْدِي әр том тузғурдї — одам девор урди, қур-
ди. Уй ва бошқа нарсаларни тиклашга, қуришга
ҳам бу сўз қўлланади. (**تَرْغَرْدِي** тузғурур,
тузғурмақ).

تَرْغَرْدِي тазғардї¹⁶⁴ — кал бўлаёзди, бош туклари тушиб
кетаёзди. **اَر بَاشِي تَرْغَرْدِي** әр башї тазғардї —
одамнинг бош туклари тўкилиб, кал бўлаёзди.
(**تَرْغَرْدِي** тазғарар, тазғармақ).

تَرْغَرْدِي тозғирдї — тўзон тўзаёзди. **اِير تَرْغَرْدِي** | әр тоз-
ғирдї — ер тўзғиёзди, тўзон кўтарилаёзди. (**تَرْغَرْدِي**)
تَرْغَرْدِي тозғарар, тозғармақ).

تَشْغَرْدِي тошғурдї — тўлдирди. **اَلْ اَفِنْ تَقَار بَرَلَا تَشْغَرْدِي**
ол әвин тавар бірлә тошғурдї — у уйини мол би-
лан тўлғизди. Идишни сув ва бошқа нарсалар
билан тўлдирилса ҳам шу сўз қўлланади. (**تَشْغَرْدِي**)
تَشْغَرْدِي ташғурур, ташғурмақ).

تَشْغَرْدِي ташғурдї — тошаёзди. **اَشِيچ تَشْغَرْدِي** ашїч ташғур-
дї — қозон тошаёзди, қозондан сув (тошиб) чиқа-
ёзди. (**تَشْغَرْدِي** ташғурур, ташғурмақ).

تَشْغَرْدِي тошғурдум — учраштирдим. **مَنْ اَغْلَنِي اَتَايْسِنْكَ تَشْغَرْدِي**
мән оғулнї атасїда тошғурдум — асли **تَشْغَرْدِي** ту-
шурдумдир. Ўғил ва ота ўртасида учрашувни вақуга
келтирдим, учраштирдим. Шунингдек, икки киши
ўртасидаги учратилишга ҳам бу сўз қўлланади.
(**تَشْغَرْدِي** тошғурурман, тошғурмақ).

تَلْغَرْدِي толғурдї — айниёзди, қўзғолаёзди, тўлғона-
ёзди. **كَنْكَلْم تَلْغَرْدِي** кнқлм толғурдї. Булғонч, но-
пок таом ейишдан кўнглим айниёзди. (**تَلْغَرْدِي**)
талғурур, талғурмақ).

تَلْغَرْدِي талғурдї — қўзғолди. **اَرْت بَشِي تَلْغَرْدِي** арт башї
талғурдї¹⁶⁵ — тоғ бошида совуқ шамол, бўрон қўз-
ғолди. (**تَلْغَرْدِي** талғарар, талғармақ).

تَمْغَرْدِي тамғурдї — томаёзди, томинқиради. **سُوْف تَمْغَرْدِي**
суw тамғурдї — муз ва шу кабилардан сув тома-
ёзди. (**تَمْغَرْدِي** тамғарар, тамғармақ).

¹⁶⁴ Ҳозирги тилда бу сўз шу формада, феъл ҳолида қўлланмайди. Кал маъносида қўлланувчи *тоз-тос* сўзи шу ўзакдандир.

¹⁶⁵ Бу сўз бир ерда *талғурмақ*, иккинчи ерда *талғурмоқ* шаклида берил-
Басим Аталай қўлзмага кўра, *талғурди* варианты тўғри деб изоҳ берган.
179-бет).

تُبْكَرْدِي тубкәрди — тубига кирди, кетига тушди, текширди. **اَلْ ايشغ تِبْكَرْدِي** ол ішіг тубкәрди — у ишни текширди. У ишнинг тубини текширди, кетига тушди. (**تُبْكَرْمَاك**. **تُبْكَرُر** тубкәрүр, тубкәрмәк).

تِرْغُرْدِي тиргүрди — тиргизди. **تَانْرِي تَنْكُرِي اَلْكَت تِرْكَرْدِي** таңри өлүк тиргүрди — худо үликни тиргизди. (**تِرْكَرْمَاك**. **تِرْكَرُر** тиргүрүр, тиргүрмәк).

تُزْكَرْدِي түзкәрди — түгри йўлга бошладим — йўлладим. **مَنْ اَنِي تَزْكَرْدِي** мән ані түзкәрди¹⁶⁶ — мен уни түгри йўлга бошладим — йўлладим, йўлга солдим. (**تُزْكَرْمَاك**. **تُزْكَرُر** түзкүрүрмән, түзкүрмәк).

تَلْمِرْدِي тәлірди¹⁶⁷ — термилди, үнг ва чапга қаради. **اَر تَلْم اَر تَلْم** әр тәлім тәлірди — одам бир нарсани истаётгандай, ғ бировни кўрсатгандай үнгга, чапга қаради. Бошқаси ҳам шундай. (**تَلْمِرْمَاك**. **تَلْمِرُر** тәлірәр, тәлірмәк).

¹⁶⁶ *Тузкардим* шаклида берилган бу сўз ҳақида Басим Аталай тузқурл бўлиши керак деб изоҳ берган. Қўлзмада ҳам шундай, (қ. „Девон“, Б. Аталай таржимаси, II том, 179-бет).

Бу сўз ҳозирги тилда, түгри йўлга солмоқ, яъни тузатмоқ шаклидагина қўлланади. Демак айрим сўзларда ўтимли феъл ясовчи аффикслар ўзгарид айрим феълларда ўтимли феъл ясалиш усули ўзгариб етиб келган.

Навойда тузатмоқ ва туз этмак шаклларида учрайди. Найлаб *тузатай* қад ким жисмимда шиканлардир.

Бўлса илик эгрилик ичра самар
Элани кесмакта туз этгай магар.

¹⁶⁷ Бизда ҳозир бу сўзнинг мазмуни бир мунча ўзгарган, ҳозирги тилда сўз асосан тикилиб турмоқ, тикилиб қолмоқ маъноларида қўлланади. Шу бил бирга бу сўзнинг метатеза варианты *термилмоқ* шакли кенг тарқалгандир. Жу кўп асарларда шу вариант учрайди, Бу сўзнинг ҳозирги тилда *термулмоқ* варианты ҳам бор.

جَبْتُرْدِي чаптурди — суздирди. **اَر قَلْن سَفْدَا جَبْتُرْدِي** әр қулн сувда чаптурди — одам қулини сувда суздирди. Бошқаси ҳам шундай. **اَلْ اَنِك بَيْن جَبْتُرْدِي** ол анің бојнн чаптурди — у унинг гарданига уришга буюрди (уйғурча) **اَلْ اَفْن جَبْتُرْدِي** ол әwin чаптурди — у уйни суюқ лой билан чаптирди, суватди. (**جَبْتُرْمَاك**. **جَبْتُرُر** чаптурур, чаптурмақ).

جِزْتُرْدِي чіјтүрди — чўктирди (белини букди). **بُو يَك اَتَغ** бу юк атғ чіјтүрди — бу юк оғирлигидан от орқасини чўктирди. Оғир юкдан от ва бошқаларнинг орқаси букилишига ҳам бу сўз қўлланади. (**جِزْتُرْمَاك**. **جِزْتُرُر** чіјтүрүр, чіјтүрмәк).

جِزْتُرْدِي чөјтүрди — чўздирди. **اَلْ اَلْ يَبِيغ جِزْتُرْدِي** ол іпнғ чөјтүрди — бұшашган арқанни торттирди. Қўй ичагини артишга ҳам бу сўз қўлланади. (**جِزْتُرْمَاك**. **جِزْتُرُر** чөјтүрүр, чөјтүрмәк). Бу сўз ҳам юқоридаги кабинки маҳраж орасидаги *ж* билан талаффуз этилади.

جِكَتُرْدِي чіктүрди — тугдирди, чигдирди. **اَلْ جِكَتُرْدِي** ол тугүн чіктүрди — у тугун тугдирди. Бировни тугун тугишга буюрди. Бошқаси ҳам шундай. (**جِكَتُرْمَاك**. **جِكَتُرُر** чіктүрүр, чіктүрмәк).

چاقتۇردى — чақтирди. **ال جَمَاقُ جَقْتَرْدِي** ол чақмақ чақтурдї — у чақмоқ чақтирди. Шунингдек, икки кишини бир-бирига чақиб, бир-бирига қарши жанжал ва [қўзғолон] қўзғатганда ҳам „**جَعْتَرْدِي**“ чақтурдї“ дейилади. (**جَقْتَرْمَاقُ** чақтурур, чақтурмақ).

چوقتۇردى — чўқтирди. **ال قُشْعُ قازقا جَقْتَرْدِي** ол қушуғ қазқа чоқтурдї — у лочинни ўрдақ овлашга йўллади. Бошқаси ҳам шундай. (**چوقتۇرْمَاقُ** чоқтурур, чоқтурмақ).

چىقتۇردى — чиқарди. **ال اَنِ اَقْدُنْ جَقْتَرْدِي** ол анї әвдін чїқтурдї — у уни уйдан чиқартирди, уйдан чиқаришга буюрди. Бошқаси ҳам шундай. (**چىقتۇرْمَاقُ** чїқтурур, чїқтурмақ).

جىقتۇردى — ¹⁶⁸намиқтирди. **ال توننْ جَقْتَرْدِي** ол тоннн јїқтурдї — у тўнини нам жойга қўйди ва тўн намиқди. (**جىقتۇرْمَاقُ** јїқтурур, јїқтурмақ).

چىكتۇردى — нуқта қўйдирди. **انكر جِكْكَ جِكْتَرْدِي**

анар чёкік чёктўрдї — унга хат-ёзув нуқталарини қўйдирди. **ال اتنْ جِكْتَرْدِي** ол атн чёктўрдї — туёқ касали ва бошқа касал сабабли отининг томиридан қон олдирди. (**جِكْتَرْمَاقُ** чёктўрўр, чёктўрмақ).

چۆكتۇردى — чўктирди. **ال انكْ تَقْسِينْ جِكْتَرْدِي** ол анїң тәвәсін чۆктўрдї — у унинг туясини чўктирди. **ال كُمُشْ التوندنْ جِكْتَرْدِي** ол кўмўш алтундан чۆктўрдї — у чўктириш усули билан олтинни кумушдан айиртирди. (**چۆكتۇرْمَاقُ** чۆктўрўр, чۆктўрмақ).

چالتۇردى: **ال اني جَلْتَرْدِي** ол анї чалтурдї — у уни чалдирди. **ال يتكْ جَلْتَرْدِي** ол јитўк чалтурдї — у йитган — йўқолган нарсани қидиришга буюрди. Эшиттириш учун айтилган ҳар бир сўз ҳам шундай дейилади. (**چالتۇرْمَاقُ** чалтурур, чалтурмақ) (ўғузча).

چومتۇردى — чўмдирди, ботирди. **ال اني سَفَا جومتۇردى** ол анї суwқа чомтурдї — у уни сувга чўмдирди, шўнғитди. (**چومتۇرْمَاقُ** чомтурур, чомтурмақ). Бунинг **چومتۇردى، جومتۇر، جومتۇرْمَاقُ** чомтўрдї, чомтўрўр, чомтўрмақ варианты аввалги сўз-

¹⁶⁸ Бу сўз ҳозирги тилда шу шаклда феъл ҳолида қўлланмайди. *Жиқ* ҳўл синтагмасида сифатнинг ортирма даражасини ясовчи тарзида қўлланувчи *жиқ* сўзи ана шу ўзакдандир.

га кўра яна ҳам чуқурроқ чўмдириш маъносида-
дир.

چانتۇردى چانتурдї — тонишни бўйнига қўйди, юклади,
тондирди. ^{اَلْ اَنِ بُو اَيْشَقَا چانتۇردى} ол анї бу ішқа
чантурдї — у уни бу ишдан қайтишга ундади.
Асли „ ^{چانتۇردى} чїндутурдї“ дир. (^{چانتۇردى} ^{چانتۇрмақ}).

چىنغاردى чїнғардї — текширди, суриштирди. ^{اَلْ اَيْشَغ چىنغاردى}
ол ішїғ чїнғардї — у ишнинг аслини текширди,
ҳақиқат қилди. Асли ^{چىنغاردى} ы ҳарфи билан ^{چىنغармақ} дир.
(^{چىنغармақ} ^{чїнғарїр}, ^{чїнғармақ}).

سېتىردى сәптүрдї — сеп қилишга буюрди. ^{اَلْ اَنْك قَزِن}
^{سېتىردى} ол анїң қїзїн сәптүрдї — у қизига сеп
қилиб куёвга узатишни буюрди. ^{اَلْ مَنكَا قَش قَتِن}
^{سېتىردى} ол мәңә қуш қанатїн сәптүрдї — у менга
қуш қанотини бирлаштиришга, қуш қанотини
тузатишга буюрди. Бошқаси ҳам шундай. Ҳар
нарсани тузатишга ҳам бу сўз қўлланади.
Аввалги феълнинг масдари ^{سېتىرماك} -к билан ^{سېتىرماك}
сәптүрмәкдир. (^{سېتىرماك} ^{сәптурур}, ^{сәптур-}
мақ).

ساتتۇردى саттурдї — соттирди. ^{اَلْ مَنك تَقَارِغ سَتَرْدى} ол мә-
нїң таварїғ саттурдї — у менинг товаримни (мо-
лимни, буюмимни) соттирди. Бошқаси ҳам шундай.
(^{ساتتۇرور} ^{ساتتۇرور} ^{ساتتۇрмақ}).

سۇتتۇردى суттүрдї — туплатди. ^{اَلْ اَنْك يوزنكا سۇتۇردى} ол анїң
јузїңә суттүрдї — у унинг юзига туплат-
ди. Бунинг асли ^{سۇتۇردى} сузтүрдїдир. (^{سۇتۇردى}
^{سۇتۇرور} ^{сүзтүрур}, ^{сүзтүрмақ}).

سېتىتۇردى сїттүрдї — сийдирди. ^{اَلْ اَغْلِن سېتىردى} ол оғлїн
сїттүрдї — у боласини сийдирди. Отини сийдириш-
га ҳам бу сўз қўлланади. Асли ^{سېتىتۇردى} сїзтүрдї
эди, кейинчалик ҳарфлар сингиб иккиланган. (^{سېتىرور}
^{сїттүрүр}, ^{сїттүрмақ}).

ساجتۇردى сачтүрдї — сочтирди. ^{اَلْ مَنكَا يَرْمَاق ساجتۇردى} ол
мәңә јармақ сачтүрдї — у менга танга сочтирди.
(^{ساجتۇرور} ^{сачтүрур}, ^{сачтүрмақ}).

سېچتۇردى сїчтүрдї — чичтирди. ^{اَلْ اَنِ سېچتۇردى} ол анї сїч-
түрдї — у уни чичтирди. (^{سېچتۇرور} ^{сїчтү-}
рур, ^{сїчтүрмақ}).

سۇرتۇردى суртүрдї — сурдирди, сургун қилди. ^{اَلْ اَنِ سۇرتۇردى}
ол анї суртүрдї — у уни ватанидан сургун қилди.

اَلْ اَنْكُرُ قُوَى سِرْتُرْدَى ол аңар қој суртурдї — у унга қўй ва бошқаларни ҳайдатди. اَلْ اَنْكُرُ تَاشُ سِرْتُرْدَى ол аңар таш суртурдї — у унга тош ишқатди. (سِرْتُرُرُ سِرْتُرْمَاقُ суртурур, суртурмақ).

سِرْتُرْدَى сортурдї — сўраттирди. اَلْ سِرْعُ سِرْتُرْدَى ол со-руғ сортурдї — у йўқолган нарсани суриштиришга буюрди. اَلْ قَانِغُ سِرْتُرْدَى ол қаніғ сортурдї — у қонни қортуқ билан сўриб олишга буюрди, сўр-дирди. (سِرْتُرُرُ سِرْتُرْمَاقُ сортурур, сортурмақ).

سِرْتُرْدَى сузтурдї — суздирди. اَلْ سَوْفُ سِرْتُرْدَى ол суw сузтурдї — у сув тинитишга, сузишга буюрди. Бошқаси ҳам шундай. (سِرْتُرُرُ سِرْتُرْمَاقُ сузтурур, сузтурмақ).

سِسْتُرْدَى сустурдї — суздирди. اَلْ قِجُ سِسْتُرْدَى ол қоч сустурдї — у қўчқорни суздиришга ундади, ҳатто у сузди. (سِسْتُرُرُ سِسْتُرْمَاقُ сустирур, сузтурмақ).

سِشْتُرْدَى сѣштўрдї¹⁶⁹ — ечтирди. اَلْ تَكُونُ سِشْتُرْدَى ол тў-гўн сѣштўрдї — у тугунни ечишга буюрди, ечтир-ди. Бошқаси ҳам шундай. (سِشْتُرُرُ سِشْتُرْمَاقُ сѣш-тўрур, сѣштўрмақ).

سِشْتُرْدَى саштурдї — бошма-бош қилди. اَلْ اَلِمُ بَرِمُ سِشْتُرْدَى ол алїм бѣрим бїрлā саштурдї — у оладиган моли билан берадиганини бошма-бош қилди. Оладига-нини олмай, берадиганининг ўрнига топширди. (سِشْتُرُرُ سِشْتُرْمَاقُ саштурур, саштурмақ).

سِغْتُرْدَى сағтурдї — соғдирди. اَلْ قُوَى سِغْتُرْدَى ол қој сағ-турдї — у қўй соғдирди. Бошқаси ҳам шундай. (سِغْتُرُرُ سِغْتُرْمَاقُ сағтурур, сағтурмақ).

سِغْتُرْدَى сїғтурдї — сїғдирди. بِيْرُ نَانِكْنِي بِيْرِكَا سِغْتُرْدَى бїр нѣннї бїргā сїғтурдї — бїр нарсани бїр нар-сага сїғдирди, жойлаб қўйди. (سِغْتُرُرُ سِغْتُرْمَاقُ сїғтурур, сїғтурмақ).

سِقْتُرْدَى сѣwtтурдї — севдирди. اَلْ تَنْكُرِي سِنِي مَنكَا سِقْتُرْدَى ол тѣнрї сѣнї мѣца сѣwtтурдї — у тангри сени мен-га севдирди. Дилимга муҳаббатингни солди. (سِقْتُرُرُ سِقْتُرْمَاقُ сѣwtтурур, сѣwtтурмақ).

سُقْتُرْدَى суқтурдї — суқтирди, киргизди. اَلْ بِيْرُ نَانِكْنِي بِيْرِكَا سُقْتُرْدَى ол бїр нѣннї бїргā суқтурдї — у бїр

¹⁶⁹ Босма нусхада бу сўзнинг имлосида аниқсизлик бор. Басим Аталай ёзма нусхага кўра *саштурди* варианты тўғри деб изоҳ берган (қ. „Девон“, II том, 185-бет).

¹⁷⁰ Басим Аталай изоҳига кўра, бу сўз ёзма нусхада *сѣштурмақ* эмас, *сѣштурмак* шаклидадир (қ. „Девон“, Б. Аталай таржимаси, II том, 185-бет).

нарсани иккинчисига суқишга, киритишга буюрди. (سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ).
سُقْتُرْمَاقْ

соқтурді — майдалатди. (سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ) ол мурч
соқтурді — у мурч майдалатди. Бошқаси ҳам шундай.

сіқтурді — сиқтирди, эздирди. (سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ) ол
ўзўм сіқтурді — у узум сиқишга буюрди. Бошқаси ҳам шундай. (سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ) сіқтурур, сіқтурмақ).

сөктүрді — сүктирди. (سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ) ол тон
сөктүрді — у тўн чокларини сүктирди, сўкишга буюрди. Девор ва бошқаларни бузишга ҳам бу сўз қўлланади. (سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ) сөктүрүр, сөктүрмақ).

сөктүрді: (سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ) ол ані сөктүрді — у
уни сүктирди. Асли у орқали (سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ) сөктүрді-
дир. Сўнг идғом¹⁷¹ қилинган (سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ) сөктүрүр, сөктүрмақ).

сіктірді — сиктирди. (سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ) әр кўңин

¹⁷¹ Махмуд Кошғарий кўпчилик ўринда идғом терминини сингиш — ассимиляция маъносида қўллаб, бундай ўринларда тахфиб тушиб қолиш терминини юритган эди.

сіктірді — одам чўрисини жимо қилдирди. (سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ) сіқтүрүр, сіқтүрмақ).

салтурді — солдирди, ихтиёрига ташлатди. (سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ) ол мәнн аңар салтурді — у мени унинг ихтиёрига ташлатди (ўғузча). Яна (سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ) ол мәнца jljэц салтурді — у бировни тўн енги билан менга ишорат қилишга буюрди. Ҳар бир нарсани ташлашга буюрса ҳам, шу сўз қўлланади. (سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ) салтурур, салтурмақ).

шаштурді — ечтирди. (سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ) ол тўгўн
шаштурді — у тугун ечтирди — чечтирди.

шаштурді варианты ҳам бор. Бу алмашиниш арабча билан форсчадаги алмашинишга ўхшайди. Арабча (سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ) миск, форсча (سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ) мўшк, арабча (سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ) аскар, форсча (سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ) шакәр, арабча (سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ) аскар, форсча (سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ) лашкәр каби.

сачғурді: (سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ) әр суw сачғурді
одам сув сочтираёзди. (سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ) сачғу-
рар, сачғурмақ).

сучғурді: (سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ) ат сучғурді — от ҳурка-
ёзди. Бошқаси ҳам шундай. (سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ سُقْتُرْمَاقْ) сучғу-
рар, сучғурмақ).

سَرغَرْدِي سارғарді: سَرغَرْدِي نازک سارғарді нәң — нарса сарғайди. (سَرغَرْمَاقُ سарғарур, сарғармақ).

سِزْغَرْدِي сiзғурдi: سِزْغَرْدِي اَر ياغ әр jaғ сiзғурдi — одам еғ әритди. Бошқаси ҳам шундай. (سِزْغَرْمَاقُ сiзғурур, сiзғурмақ).

Иситма беморни ҳолдан оздиришига ҳам бу сўз қўлланади. Шеърда шундай келган:

كُنْكَلِي كَيْبِ قَانِي قُرْبِ اَغْزِي اَجِبْ قُمْغَرَا

سِزْغَرْغَالِي اَذْكَارِ اَسْزِي يَزِي بُرْقَرَار

Köңli küjüb, қани қуріб, ағзи ачіб қуғурар,
Сiзғурғалiр ўзўкләр әссiз jўzi бурқарар.

Дили куйиб, қони қуриб, оғзини очиб куларди. Ишқ уни эритиб юборар даражада, бечоранинг юзларини сарғайтирарди.

Аламли ошиқ одамлар наздида оғзи очиқ кулгили кўринса ҳам, ишқ унинг дилини ёндирган, қонини қуритган, чеҳрасини ачинарли ҳолда сўлдирган.

سَوغَرْدِي суwғардi: سَوغَرْدِي اَل اَت ол ат суwғардi — у отни суғорди. Бошқаси ҳам шундай. (سَوغَرْمَاقُ суwғарур, суwғармақ).

سَنغَرْدِي санғардi: سَنغَرْدِي اَل اَنِي كَشِيْدَن ол анi кiшидән¹⁷² санғардi — у уни киши деб ҳисоблади. (سَنغَرْمَاقُ санғарур, санғармақ).

سَرْقَرْدِي сарқурдi: سَرْقَرْدِي اَل يَاغْنِي قَابْتَن سَرْقَرْدِي ол jaғнi қаптiн сарқурдi — у ёғни идиш(меш) силқитди. Ҳар бир сувоқ нарса бир идишдан иккинчи бир идишга солинганда, тагида қолганини силқитишга ҳам бу сўз қўлланади. (سَرْقَرْمَاقُ сарқурур, сарқурмақ).

سَوْتْكَرْدِي суткәрдi — сутга айланди. يَغْرَتْ سَوْتْكَرْدِي јуғурт суткәрди¹⁷³ — ивиган сут чайқалиб — қўзғолиб сут-

¹⁷² Кўздан сўзидаги „дан“ чиқиш келишиги аффиксидир. Бу келишик XI аср тилида анча кенг қўлланган келишиклардандир. Чиқиш келишигининг аффикси кўпинча دَنْ дiн—дiн шаклида баъзан دَنْ دَان — дан шаклида учрайди, ҳатто, айрим ҳолларда дун шаклида ҳам учрайди. Чунончи, Девоннинг II томида, 83—84-бетларда ашдiн шаклида берилган бўлса, 68-бетда шу сўз ўрнида ашдан шаклларида, 140-бетда ўрундун тарзида берилган.

Бу аффикс охири жарангсиз ундошлар билан тугаган сўзларга қўшилганда تَنْ тiн || тан тарзида қўлланади. Чунончи, азоқ тiн каби. Лекин иштан сўзи бир ерда иштан (ايشتن) бир ерда ايشتن иштiн (192-бет) шаклида учраши характерлидир. Бу аффиксларнинг ўзакка қўшилиб ёки ажратилиб ёзилишида ҳам қаттият йўқ.

¹⁷³ Арабча текстдаги يعثر ювсиру сўзи ёнида бир аниқсизлик белгиси бор. Бизнингча, يعثر ювтиру бўлса керак. Бир нуқта ортиқча бўлиб қўзғолди—чайқалди демакдир.

дек суйилди. (سُتْکِرَارُ سَتْکِرْمَاکْ) сүткірәр, сүткірмәк),

سُسْکِرْدِي сүскүрді — сузди سِغْرَ اَرْکِ سُسْکِرْدِي еігір әріг сүскүрді — сигир одамни сузмоқчи бұлди. Бошқаси ғам шундай. (سُسْکِرَارُ سُسْکِرْمَاکْ) сүскірәр, сүскірмәк).

قَبْتِرْدِي қаптурдi — ол анар тавар اَلْ اَنْكَارْ تَفَارْ قَبْتِرْدِي қаптурдi — у унга мол ұғирлатди, мол ұғирлашға буюрди. (قَبْتِرْمَاقْ قَبْتِرُرْ) қаптурур, қаптурмақ).

قَبْتِرْدِي қачтурдi — қочтирди. اَلْ اَرْکِ قَبْتِرْدِي қачтурдi — у одамни қочтирди, бировни қочишға буюрди. (قَبْتِرْمَاقْ قَبْتِرُرْ) қачтурур, қачтурмақ).

قَبْتِرْدِي қучтурдi — қучоқлашға ундади. اَلْ مَنِي قَبْتِرْدِي ол манi қучтурдi — у мени уни қучоқлашға ундади. (قَبْتِرْمَاقْ قَبْتِرُرْ) қучтурур, қучтурмақ).

قَتْرِدِي қаттурдi — эштирди. اَلْ اَلْ يَبِ قَتْرِدِي ол jп қаттурдi — у ип эштирди, пишиттирди.

قَتْرِدِي қаттурдi — қотиштирди. اَلْ تَلْقَانِقَا يَاقْ قَتْرِدِي ол талқанқа жағ қаттурдi — у толқонға еғ қотиштирди. Аралаштирилған ҳар нарсаға ғам бу сүз қўлланди. (قَتْرِمَاقْ قَتْرُرْ) қаттурур, қаттурмақ).

قَرْتِرْدِي қартурдi — тикилдирди. اَلْ اَنِي سَقْقَا قَرْتِرْدِي ол анi суwқа қартурдi — у унга сув тиқилтирди. اَلْ اَنْكُرْ يَاقْ تَالْقَانِقَا قَرْتِرْدِي ол аңар жағ талқанқа қартурдi — у талқонға еғ қордирди (ўғузлар сўзи). (قَرْتِرْمَاقْ قَرْتِرُرْ) қартурур, қартурмақ).

قُرْتِرْدِي қуртурдi — қурдирди. اَلْ مَنِكَا يَا قُرْتِرْدِي ол мана jә қуртурдi — у менға eй қурдирди. خَانْ اَنْكُرْ جَوَاقْ хан аңар жаваж қуртурдi — хон унга хонлик чодирини қуришға буюрди. خَانْ بَكْكَا سُوْسِنْ хан бәккә сўсин қуртурдi — хон бекка аскарини тўйлашға буюрди. (قُرْتِرْمَاقْ قُرْتِرُرْ) қуртурур, қуртурмақ).

قِرْتِرْدِي қiртурдi — қирдирди. اَلْ اَنْكُرْ يَبِيРْ قِرْتِرْدِي ол аңар jер қiртурдi — у унга ер қирдирди. Бошқаси ғам шундай. (قِرْتِرْمَاقْ قِرْتِرُرْ) қiртурур, қiртурмақ).

قَزْتِرُرْ қазтурдi — қаздирди. اَلْ اَنْكُرْ قَذَغْ قَزْتِرُدِي ол анар қазағ қазтурдi — у унга ариқ қаздирди. (قَزْتِرْمَاقْ قَزْتِرُرْ) қазтурур, қазтурмақ).

قُسْتِرْدِي қустурдi — қустирди. سُسْجُكْ اَرْكِ قُسْتِرْدِي сүчүк әріг қустурдi — ичимлик одамни қустирди. Бирор

қолдирилган ҳар бир нарса ҳақида ҳам бу сўз нарса бўёқ рангини ўзгартса ҳам, шу сўз қўлланади. (қустурур, қустурмақ).

қістірді — қистирди, кишанлатди. **بَكْتُ اَنْكُ اذَانِ** бек аңар азақін қістірді — бек унинг оёғини қистирди. Бек исканжага солиб азоблаганига ҳам бу сўз қўлланади. **اَنْكُ اَشْنُ قِسْتِرْدِي** аңің ашін қістурді — унга тайинланган овқатни камитишга буюрди. Бошқаси ҳам шундай. Асли **اَلْ اَنْكُ نُونُ قِسْتِرْدِي** ол аңің тонін қістурді — у унинг тўнини калта қилишга буюрди гапидағи сўздан келиб чиққан. Бошқаси ҳам шундай. (қістурур, қістурмақ).

қақтурді — бошига урдирди. **اَلْ اَنْبِي بَشْرَا قَقْتِرْدِي** ол ані башра қақтурді — у уни бошига урдирди, бошига уришга буюрди. (ққтурур, ққтурмақ).

қалтурді — қолдирди (қолдириб кетди). **اَلْ اَنْبِي يَرِشْتَا قَلْتِرْدِي** ол ані јарішта қалтурді — у уни јуришда орқада қолдириб, ўзиб кетди. Орқада

қўланади. (қалтурур, қалтурмақ).

қултурді — сўраттирди. **اَلْ اَلْ مَنْدَنْ نَانَكُ قَلْتِرْدِي** ол мәндин нәң қултурді — у мәндин нарса сўраттирди. (қалтурур, қалтурмақ).

қилтурді — қилдирди. **اَلْ اَنْكُرْ اَيْشُ قَلْتِرْدِي** ол аңар іш қилтурді — у унга иш қилдирди. (қалтурур, қалтурмақ).

қамтурді — ўлгудек урдирди. **اَلْ اَنْبِي اَرْبُ قَمْتِرْدِي** ол ані уруб қамтурді — у уни ўлгудек урдирди, нафаси ўчгунча урдирди. (қамтурур, қамтурмақ).

қумтурді — тўлқинлатди. **اَلْ اَنْبِي سَوْفَغُ قَمْتِرْدِي** ол сууғ қумтурді — ел сувни мавжланттирди. (қумтурур, қумтурмақ).

қантурді — қондирди. **اَلْ اَلْ مَنبِي سَقْقَا قَنْتِرْدِي** ол мәнні суwқа қантурді — у мени сувға қондирди. Бу сўзнинг асли **اَلْ اَلْ مَنبِي قَنْدُرْدِي** қандурдидир. (қантурур, қантурмақ).

қондурді — қўндирди. **اَلْ اَلْ اَفَنْدَا قَشُ قَنْدُرْدِي** ол

Әшіндә қуш қондурди — у уйида қуш қўндирди.
 ٱلْأَتُونُ أَزَا جَشْ قُنْدُرْدِي ол айтўн уза жаш қон-
 дурди — у олтин устига феруза қўндирди, қадади,
 феруза ёпиштирди. Ҳар нарсанинг устига бир
 нарсани қадашга ҳам бу сўз қўлланади. (قُنْدُرْمَاقُ)
 қондурур, қондурмақ).

قَتَغْرَدِي қатғурди — кулиб қотиб қолди. اَرَكْلُبُ قَتَغْرَدِي
 әр кўлўб қатғурди — әр кулиб қотиб қолди.
 (قَتَغْرَمَاقُ) қатғуар, қатғуар, қатғурмақ).

قُتْغَارْدِي қутғарди — қутқазди, қутқарди. تَنْكِرِي مَنِي قُتْغَارْدِي
 тәңри мәнi қутғарди — тангри мени қийинчиликлар-
 дан қутқазди. (قُتْغَارْمَاقُ) қутғарур, қутғармақ).

قَدْغَرْدُمُ қазғурдум — қайғурдим. مَنَ اَنْكَرَ قَدْغَرْدُمُ мән аңар
 қазғурдум — мен унга (униңг учун) қайғурдим.
 Шеърда шундай келган:

كَلْسَا سَنَكَا يَلْغَرَا   اَوْدُنْ اَنِي اِدْغَرَا
 بَرَسْنُ نَرُو قَدْغَرَا   سَتِي مَنَكُ اَلْيَمِي

kәlsä sәңä jәлғiра
 узун ани узғура
 барсун нару қазғура
 саттi мәнiң а:jimi

Ўзига вафосизлик қилган киши ҳақида айтади:
 Сенга у йўлда йўлиқса, сен уни уйқусидан уй-
 ғот, қилган иши (ёмонлиги)ни билдириб қўй.

(Ёмонлигини билиб) хафаланиб кетсин. Чунки у
 мендан рухсатсиз хизматкоримни сотибди. قَدْغَرَا
 қазғуар сўзи -з -з ни j га алмаштирувчилар ти-
 лида قَيْغَرَا қайғуар равишда ҳам талаффуз қили-
 нади. (قَدْعَرَا قَدْغَرْمَاقُ) қазғуар, қазғурмақ).

قَزْغَرْدِي қузғирди — учқунлади. قَار قَزْغَرْدِي қар қузғир-
 ди — бирдан ёмғир орасида қор учқунлаб келди
 (қипчоқча). (قَزْغَرْمَاقُ) қузғирар, қузғирмақ).

قُرْغَرْدِي қурғирди — қуриди, қурғади. جِزْ يِير قُرْغَرْدِي
 ғирди ер қурғади, сувсизликдан ер, бошқалар қуриди.
 (قُرْغَرْمَاقُ) қурғирар, қурғирмақ). Бошқаси
 ҳам шундай.

قُرْغَرْدِي қурғирди — қурғади. Қуруғлиқ қилди, ҳовлиқ-
 ди. اَر قُرْغَرْدِي әр қурғирди¹⁷⁴ — одам қуруғлиқ
 қилди, беҳуда олиб қочди. (قُرْغَرْمَاقُ) қур-
 ғирар, қурғирмақ).

قَزْغَرْدِي қизғурди — тийди, қайтарди. اَلْ اَنِي بُو اَيْشْتَا قَزْغَرْدِي
 ол ани бу ишта қизғурди — у уни бу ишдан тийди.
 Ишнинг зиёнини ўзига тоттирди, энди у ўша иш-
 ни иккинчи марта қилмайди. (قَزْغَرْمَاقُ) қиз-
 ғурур, қизғурмақ).

¹⁷⁴ Бу феъл „Девон“да берилганча қурғирди шаклида ҳозирги тилда қўллани-
 майди. Шу ўзакдан ясалган қуруғ сифати шу маънода қўлланади: Қуруғ одам —
 беҳуда, йўқ сўзларни сўзловчи ҳовлиқма одам; ёки шу сифатдан ясалган қўшма
 феъл тарзида қўлланади: қуруғлиқ қилди каби.

قَلْعَرْدِي қолғірді¹⁷⁵ — сұраёзди. اَلْ مَنْدَنْ قَلْعَرْدِي ол мән-
дін қолғірді — у мөндан сұраёзди. (قَلْعَرَار. قَلْعُ مَانٍ)
қолғірар, қолғірмақ).

قَمْعَرْدِي қамғірді — қийшайди, тескари бұлди. اَنَكْ يُوْزِي
қамғірдінің жүзи қамғірді — унинг юзи қийшайёз-
ди. (قَمْعَرَار. قَمْعَر مَانٍ) Қар бир
қийшайётган нарсаға ҳам шу сўз қўлланади.

كَجْتَرْدِي кәчтүрді: اَلْ اَنِي سُقْدَنْ كَجْتَرْدِي ол ані суздін
кәчтүрді — у уни сувдан кечтирди. (كَجْتَر مَانٍ)
кәчтүрүр, кәчтүрмәк).

كِرْتَرْدِي кәртүрді — ёздирди. اَلْ اَنَكْ تُونِنْ كِنَكَا كِرْتَرْدِي
ол анің тонін кўңа кәртүрді — у унинг тўнини
офтобға ёздирди. اَلْ اَيِيْبْ كِرْتَرْدِي ол ийб кәртүрді
у арқонни чўздирди. Бошқаси ҳам шундай.
(كِرْتَر مَانٍ) кәртүрүр, кәртүрмәк).

كِرْتَرْدِي көртүрді — кўрдирди, اَلْ اَنَكْ نَانَكْ كِرْتَرْدِي ол
аңар нән көртүрді — у унга нарсани кўришни юк-
лади. (كِرْتَر مَانٍ) көртүрүр, көртүрмәк).

كِرْتَرْدِي киртүрді — киргизди. اَلْ اَنِي اَفْكَا كِرْتَرْدِي ол
ані әвга киртүрді — у уни уйға киргизди. Бошқаси
һам шундай. (كِرْتَر مَانٍ) киртүрүр, кир-
түрмәк).

كِستَرْدِي кәстүрді — кестирди. اَلْ اَنَكْ يِغَاجْ كِستَرْدِي ол
аңар йғаж кәстүрді — у унга ёғоч кестирди. Бош-
қаси һам шундай. (كِستَر مَانٍ) кәстүрүр,
кәстүрмәк).

كِفتَرْدِي кәwtүрді — кетказтирди. اَلْ اَنَكْ كُوْجِنْ كِفتَرْدِي ол
анің кўчин кәwtүрді — у унинг кучини кетказди,
тинкасини қуритди. (كِفتَر مَانٍ) кәwtүрүр,
кәwtүрмәк).

كِلْتَرْدِي кўлтүрді — кулдирди. اَلْ اَلْ مَنِي كِلْتَرْدِي ол мәни
кўлтүрді — у мени кулдирди. (كِلْتَر مَانٍ) кўл-
түрүр, кўлтүрмәк). اَلْ اَتْ اَذَاقِنْ كِلْتَرْدِي. Ол ат азақін
кўлтүрді — отнинг оёқларини боғлаб йикитмоққа
буюрди.

كِلْتَرْدِي кәлтүрді — келтирди. اَلْ اَلْ مَنَكَا اَتْ كِلْتَرْدِي ол мә-
нә ат кәлтүрді — у менға от келтирди. (كِلْتَر مَانٍ)
кәлтүрүр, кәлтүрмәк).

Бу сўз ت-т билан ўғузчадир, د-д билан туркча-
дир. Ўғузлар одати бўйича, турклардан фарқланиб,
т ни д га, д ни т га айлантириб ишлатадилар. تَقِي tәwәj
(туя) ни ўғузлар دَا дава дейдилар. Тағин маъно-
сидаги تَقِي -тақӣ ни دَقِي дақӣ дейдилар.

¹⁷⁵ „Девон“даги материалларға кўра, иш бажарилиши яқинлашганини ифода-
лаш учун бу формадаги феъллар буйруқ феъл ўзагига غ-ғир қўшимчаси қў-
шилиб ясалади ва ишнинг яқинлашганини аңлатади. سَجْفَر مَانٍ сачғурмақ —
сачратайзмоқ (II том, 147-бет) تَمْعَرْدِي тамғурди — томаёзди (II том, 141-бет)
تَزْغَرْدِي тазғарди — тоз — кал бўлаёзди (II том, 140-бет). تَشْغَرْدِي ташғурди —
тошаёзди (II том, 140-бет).

كۈچۈردى كۈچۈردى — ишқади. *اَر بجاك كۈچۈردى* *اَر* *بجاك* *كۈچۈردى* *اَر* *بجاك* *كۈچۈردى* — одам пичоқни бир-бирига юргизди — ишқади. *اَل اِككى اَر كۈچۈردى* *اَل* *اِككى* *اَر* *كۈچۈردى* — у икки кишини бир-бирига қизиштирди — ғазаблантирди. (*كۈچۈرۈر. كۈچۈرۈر. كۈچۈرۈر*, *كۈچۈرۈر*, *كۈچۈرۈر*).

كۆمۈردى كۆمۈردى — кўмдирди. *اَل يېردا نانگ كۆمۈردى* *اَل* *يېردا* *نانگ* *كۆمۈردى* — ол *جۈردә* нәң кўмтүрди — у ер остига нарса кўмдирди. (*кۆмۈرۈر. كۆمۈرۈر. كۆمۈرۈر*, *кۆмۈрмәк*).

كۈلسۈردى كۈلسۈردى — кулимсиради. *اَر كۈلسۈردى* *اَر* *كۈلسۈردى* — одам кулимсиради, кулаётгандек кўринди. Кулса ҳам, шундай дейилади. (*كۈلسۈرۈر. كۈلسۈرۈر. كۈلسۈرۈر*, *кۈлсۈрәр, кۈлсۈрмәк*).

كەدкёрدى كەدкёрدى — саркашланди. *اَت كەدкёрدى* *اَت* *كەدкёрدى* — от бўйин товлади, саркашлик қилди. (*كەدкёрۈر. كەدкёрۈر. كەدкёрۈر*, *кәдкөрәр, кәдкөрмәк*).

көзкөрдй көзкөрдй — юқори тутди. *اَر اق كۆзкөрдй* *اَر* *اق* *كۆзкөрдй* — эр ўқни юқори тутди. (*көзкөрۈр. كۆзкөрۈر. كۆзкөрۈر*, *көзкөрүр, көзкөрмәк*).

күзгәрдй күзгәрдй¹⁷⁶ — кўриштирди. *اَل اَتامنى مەنكا كۆزгәрдй* *اَل* *اَتامنى* *مەنكا* *كۆزгәрдй* — ол атамні мәнә күзгәрдй — у отам билан мени кўриштирди. (*күзгәрۈр. كۆزгәрۈر. كۆزгәрۈر*, *күзгәрмәк*).

¹⁷⁶ *Күзгарди* сўзи бизга *кўргазди* тарзида етиб келган. Бу хил ўзгарыш тилшуносликда метатеза ҳодисаси деб юритилган бир қонунга мувофиқ юзага келади. Бу хусусиятнинг XI аср тилидаёқ кенг тарқалгани тўғрисида М. Кошғарий

күзгәрдй күзгәрдй — кузлашди, кузга юз тутти, куз бўлиб қолди. *اَذلك كۆزگөрдй* *اَذلك* *كۆزگөрдй* — вақт, фасл куз бўлиб қолди. (*күзгәрۈр. كۆزگәрۈر. كۆزگәрۈر*, *күзгәрмәк*).

кәлкөрдй кәлкөрдй — келмоқчи бўлди. *اَل مەنكا كәлкөрдй* *اَل* *مەنكا* *كәлкөрдй* — у менга келмоқчи бўлди, келаёзди. (*кәлкөрәр. كәлкөрәр. كәлкөрәр*, *кәлкөрмәк*).

күнәрдй күнәрдй — тўғрилади. *اَل اق كۈنәрдй* *اَل* *اق* *كۈنәрдй* — ол оқ кўңәрди — у ўқни тўғрилади. Бошқаси ҳам шундай.

күнәрдй күнәрдй — тўғрилади (йўлни). *اَل يول كۈنәрдй* *اَل* *يول* *كۈنәрдй* — ол *jöl* кўңәрди — у тўғри йўл кўрсатди.

күнәрдй күнәрдй — иқроп қилдирди, кўндирди. *بەك اغرىنى كۈنәрдй* *بەك* *اغرىنى* *كۈنәрдй* — бек ўғрини иқроп қилдирди. (*күнәрۈр. كۈنәрۈر. كۈنәрۈر*, *күнәрмәк*).

мүндүрдй мүндүрдй — миндирди. *اَل مەنكا ات مۈندۈردى* *اَل* *مەنكا* *ات* *مۈندۈردى* — ол мәнә ат мүндүрди — у мени отга миндирди. Бошқаси ҳам шундай. (*мүндүрۈр. مۈندۈرۈر. مۈندۈرۈر*, *мүндүрмәк*).

мандурдй мандурдй — тақтирди; булаттирди. *اَل مەنكا قلیچ مۈندۈردى* *اَل* *مەنكا* *قلیچ* *مۈندۈردى* — ол мәнә қіліч мандурди — у менга қилич

хабар беради. Унинг изоҳига кўра, *саримсоқ, бугдой, ёғмур* каби қатор сўзлар у даврда икки вариантда *самурсақ, будғой, ёғмур* тарзида қўлланар эди. У даврдан бизга метатеза асосида ўзгариб етиб келган сўзлар анча бор. *Ўгранмақ — ўрганмоқ, арвамақ — аврамоқ* ва бошқалар.

тақишга буюрди, тақтирди. **أَلْ مَنكَا أَتْمَاكِكْ يَأْغَقَا** ол мәнә әтмәкиг јағқа мандурдї — у менга

нонни ёққа булаттирди. (**مَنْدُرُرْ مَنْدَرْمَاقْ** мандурур, мандурмақ).

مَنْغَرْدِي манғїрдї — суркатаёзди. **أَلْ أَتْمَاكِكْ يَأْغَقَا مَنْغَرْدِي** ол әтмәкиг јағқа манғїрдї — у нонни ёққа була-
ёзди, суркаёзди. Бошқаси ҳам шундай. (**مَنْغَرَارْ** манғїрар, манғїрмақ).

Бу бўлим тўрт хилда қўлланади:

Биринчиси икки ҳарфли феъллардан ўтимли феъл ясалишидир. Чунончи: **بَرْدِي** бардї феълдан тузилган **بَرْتَرْدِي** бартурдї — ўтимли феълдир. **قَرْدِي** қардї феълдан ясалган **قَرْتَرْدِي** қартурдї ўтимли феъл каби. Бу феъл икки ҳарфли ўтимсиз феъл эди, бу бобда (ўзакка) **-тур** аффиксини қўшиш билан ўтимли феъл ясалди. Ёки икки ҳарфли ўтимли феъл **-тир**, **-тур** қўшиб, икки ишловчини англатувчи феъл ясалди. **أَرْ يَأْ قَرْدِي** эр ја қурдї — одам камон қурди гапида қурди феъл бир ишловчинигина англатса, **أَلْ أَنْكَرْ يَأْ قَرْتَرْدِي** ол аңар ја қуртурди гапидаги қуртурди феъл икки ишловчини билдиради. Бириншга буюрувчи, иккинчиси ишловчидир. Арабча:

نَقَطَ الرَّجُلُ الْمُصْحَفَ. وَأَنْقَطَهُ غَيْرَهُ. وَلَقَطَ السَّنْبَلَ.

жумлаларида ҳам бир фоилга ўтувчи феъл икки фоилга ўтувчига айланган. Ёки ўзакка **-гур**, **-гур** қўшимчалари қўшилиб, икки ишловчини англатувчи феъл ясалади. Чунончи, **أَتْتُ تَرْدِي**

ат турдї гапидаги турди феъл **أَرَّ أَرَّ أَنْ تَرْغَرْدِي** эр атін турғурдї гапидаги турғурди феъл ўзакка **-гур** қўшилиб, икки ишловчини англатувчи феъл ясалгандир. **أَرَّ أَرَّ يِقَارُو تَرْدِي** эр жуқару турдї гапидаги турди феълдан ясалган **أَنِي تَرْغَرْدِي** анї турғурдї жумласидаги турғурди феъл ҳам шундайдир, яъни одам отини биров орқали турғизди. **يَأْغُ أَرُودِي**

јағ эрўдї гапидаги эрўдї феъл билан тузилган **أَرَّ يَأْغُ أَرْكَرْدِي** эр јағ эргўрдї — одам ёғ эриттирди гапидаги эргўрдї феъл ҳам икки ишловчини англатувчи феълдир. **أَقِي كُنْدِي** оқ кўндї — ўқни

тўғриланди гапидаги **كُنْدِي** кўндї феълнинг ўзакка **أَقِي كُنْدُكُرْدِي** оқчи кўндкўрдї кўндгўрдї — ўқ эгаси ўқни тўғрилатди гапидаги **كُنْدُكُرْدِي** кўндгўрдї феъл ҳам шундай.

Феъллардаги **т, ғ, к** ҳарфлари ўтимли феъл ясовчи ҳарфлар эмас, балки ўтимли феъл ясовчи фақат **ر** **-р** ҳарфидир. Чунончи: **قُشُّ أُجْرْدِي** қуш

учурдї **سُوْفُ كَجَرْدِي** суw кэчүрдї гапларидаги учурдї, кэчүрдї феъллари шу даъвонинг исботи учун далил бўла олади. Бу феълларда ўтимли феъл ясовчи ҳарф фақат **ر**-**р** дир. Юқоридаги мисолларда ҳам шундайдир. Яъни ўтимлилик фақат **ر**-**р** ҳарфи билан юзага келган.

Бу феълларда **т, ғ, к** ҳарфлари феъллар талаффузини осонлатиш учунгина киритилади. Агар бу ҳарфларни киритмаса, ўтимли ўтган замон феълларида икки **ر**-**р**, келаси замон ўтимли феълларида уч **ر**-**р** ёнма-ён келишга тўғри келади. Масалан, **قَتَّغْرُدِي** қутғардї феълида **غ**-**ғ** ҳарфи бўлмаганда, ўтган замон ўтимли феъли **قَتَّرُدِي** қутрардї бўлар эди ва ўтган замон ўтимли феъли **سُقَّغْرُدِي** суwгардї эмас **سُقَّرُدِي** суwрардї тарзида бўлар эди. Келаси замон феълида бу феъллар **قَتَّرُر** қутрарур, **سُقَّرُر** суwрарур бўлар эди. Бу феълда биринчи **ر**-**р** ўзакнинг асл ҳарфи, иккинчи **ر**-**р** ўтимлик белгиси, учинчи **ر**-**р** келаси замон феъли белгисидир. Шунинг учун ҳам сўзларда талаффуз қулайлиги учун ўзакнинг асл ҳарфи бўлган **ر**-**р** қаттиқ сўзларда **ت**-**т** га, **ق** ли ёки қалин сўзларда **غ**-**ғ** га, юмшоқ ва **ك**-**к** ли сўзларда **ك**-**г** га алмаштирилади.

Иккинчи, уч ҳарфли ўтимсиз феълларнинг ўтимлига айланиши ҳам бу бобга киради. **أَر تَرَلْدِي** эр тирлди

гапидаги тирлди феълидан ясалган **تَنْكُرِي تَرْكُرْدِي** тэнрї тиргүрдї гапидаги тиргүрди феъли каби. **أَر قَزَلْدِي** эр қизлди — одам жазоланди, ишнинг мукофотини кўрди гапидаги қизлди феълидан ўтимли феъл **أَنِي قَزَغْرُدِي** қизғурдї тарзида ясалади. **أَنِي قَزَغْرُدِي** анї қизғурдї — уни жазолаттирди гапидаги қизғурди каби.

Учинчидан, иш қилишни иташ, орзу қилиш маъносидаги ўтимсиз феъллар бу бобга киради. Бу феълларда ишни оз-оз, секин-секин қилиш мазмуни бор. Чунончи, **سُوْفُ تَمَجْرُدِي** суw тамчїрдї гапидаги тамчїрдї феъли каби. Булутдан сув томчилади, оз-оз томди демакдир. Яна: **أَشِيح تَشَغْرُدِي** ашїч ташғурдї ҳам шундай. Қозон тошишга яқинлашди, тошаёзди демакдир. Феъл бу мазмунда қўлланганда, ўтган замон ва келаси замон шаклларининг иккинчи ҳарфи чўзиқсиз, сукукли бўлади, ёлғиз келаси замон шаклининг тўртинчи ҳарфигина чўзиқ — фатҳали бўлади.

Тўртинчидан, феъл ўз асл маъносида бўлиб, бу маънолардан ҳеч бирини ифода қилмайди. Чунончи, **مَنِي قَتَّغْرُدِي** тэнрї мэнї қутғардї гапидаги қутғардї феъли каби. **أَر قَتَّغْرُدِي** эр қатғурдї—одам кулиб қотди, гапидаги **قَتَّغْرُدِي** қатғурдї феъли ҳам шундай.

Бу феъл бобида бошқа биров ёрдам қилганлик ёки баҳслашганлик маъносини билдирмоқ исталса, ўтган замон белгиси **د** **д** ҳарфидан олдин феълга бир **ш** орттирилади. **أَلْ مَنكَ اَتَّ سَفَعَرَشْدِي** ол мэнқа ат суфғарішді — у менга от суғоришда ёрдам берди демақдир. **أَلْ مَنكَ بِرْلَا قَرْنُ تَدَغَرَشْدِي** ол мэннің бірлә қарін тозғурішді — у мен билан қорин тўйғизишда баҳслашди каби.

Агар бу феъл орқали ўзи бу ишни қилгандек кўриниб, ҳақиқатда иш ишланмаганлиги мазмунини англатиш исталса, бу мазмун икки хил йўл билан ифодаланади:

1. Феълдаги **د** -д ҳарфидан олдин **ن** -н қўшилади. Бунинг қоидаси юқорида айтиб ўтилган эди. Чунончи, **أَلْ اَتَّ سَفَعَرَنْدِي** ол ат суфғарундї — у отни суғораётгандек кўринди. **أَلْ قَرْنُ تَدَغَرَنْدِي** ол қарін тозғурундї — у қорин тўйғизаётгандек кўринди ёки иш ёлғиз ўзи, бошқалар иштирокисиз бажарилганлигини англатади. 2. Бу хил феълларда энг тўғри ва энг яхши, кўп истеъмолли йўл ёлғиз **ن** -н ҳарфини қўшишгина эмас, уч ҳарф **м, с, н** қўшишдир. Чунончи, **أَلْ اَتَّ سَفَعَرَمَسَنْدِي** ол ат суфғарімсіндї — у от суғораётгандек кўринди. Бу ўринларда **м, с** ҳарфлари чўзиқсиз, сукунли бўлиб, **н** -н ҳарфидагина и чўзиқ бўлади. Бу масала тезда ўз ўрнида кенг изоҳланади.

بُلْدُزْدِي бу лдуздї — бўлдирди. **بُلْدُزْدِي نَابَكْنِي** булдуздї нэңни — у нарсани бўлдирди, топдирди. **بُلْدُزْرُ** булдузур, булдузмақ).

بِلْدُزْدِي билдўздї — билдирди. **أَلْ مَنكَ اِيشْ بِلْدُزْدِي** ол мэнқа иш билдўздї — у менга иш билдирди. **بِلْدُزْمَاكْ** билдўзур, билдўзмәк.) Бу ўғузлар сўзи бўлиб, қондадан ташқаридир. Турклар бу хилда қўлламайдилар.

بُرْبَاشْدِي бўрбашдї — қоришди, аралашиб кетди. **اِيشْ بُرْبَاشْدِي** иш бўрбашдї — иш қоришди. Бошқаси ҳам шундай. **بُرْبَاشُ** бўрбашўр, бўрбашмәқ).

بَارْتِشْدِي бартішдї — яралашди, иритишди. **أَلْ اِرْبِيرْ اَكَنْدِي** олар бір ікіндінің кбқілін бартішділар¹⁷⁷ — улар бири иккинчисининг кўнглини иритишди, яралашди.

¹⁷⁷ Ҳозир бизда худди шу маънода аниқ *иритишди* тарзида қўлланишига кўра, шу сўзнинг бош ҳарфи **ба** бўлмай, **я** бўлса керак. **بَارْتِشْدِي** эмас, **يِرْتِشْدِي** дир. Фақат бир нуқта тушган. Чунки „Девон“даги фактлар **й** нинг и га, и нинг **й** га алмашиниши қоида ҳолига кўчганидан дарак беради. Маҳмуд Кошғарий бу ҳақда шундай дейди: бошда **й** лик сўзларни ўғуз ва қипчоқлар и га айлантирадилар (1 том, 31-бет). Маҳмуд Кошғарий бу масалани жуда қисқартириб берган. **а** товуши **я** га, **у** товуши **ю** га, **и** товуши **й** га алмашарди: **اَزُكْ** узук — **اِزُكْ** јузук, **اَشُقْ** ашук — **يَشُقْ** јашук, **اِرْبِيكْ** ірің — **يِرْبِيكْ** ірің каби.

بَغْرُشْدِي بۇғрушді — кесишди. أَلْ مَنكَ يَغَاجِ بَغْرُشْدِي ол мәнә жіғач бұғрушді — у менга ёғоч кесишда ёрдам берди. Бақслашиш ҳам шундай. (بَغْرُشْمَاقُ بَغْرُشُورُ. бұғрушур, бұғрушмақ).

بُتْرُشْدِي бұтрұшді — талашишди, тортишишди. الْأَرَاكِي олар іккі бұтрұшді* — у иккови талашишди, тортишишди ва ҳар бири ўз даъвосига далил келтиришди. (بُتْرُشْمَاكُ بُتْرُشُورُ. бұтрұшур, бұтрұшмәк).

بَاتْرُشْدِي батрушді — ботиришди. الْأَرَاكِي بَيْرُ بَيْرِكُ سُقُقَا олар іккі бір біріг суwқа батрушді — улар иккови бир-бирини сувга ботиришди. (بَاتْرُشْمَاقُ بَاتْرُشُورُ. батрушур, батрушмақ).

بَكْلَاشْدِي бәкләшді — ваъдалашди. أَلْ مَنكَ بَرَلَا بَكْلَاشْدِي ол мәннің бірлә бәкләшді — у мен билан ваъдалашди.

بَكْلَاشْدِي бәкләшді — бекитишди. أَلْ مَنكَ قَبِغُ بَكْلَاشْدِي ол мәнә қапуғ бәкләшді — у менга эшикни бекитишда ёрдамлашди. (بَكْلَاشْمَاكُ بَكْلَاشُورُ. бәкләшур, бәкләшмәк).

بَكْلَاشْدِي бәкләшді — сақлашди. أَلْ مَنكَ اَتُّ بَكْلَاشْدِي ол мәнә ат бәкләшді — у менга от сақлашда ёрдам берди. Бошқаси ҳам шундай (ўғузлар сўзи.) (بَكْلَاشْمَاكُ بَكْلَاشُورُ. бәкләшур, бәкләшмәк.)

* Бу сўз Навоийда ҳам шу маънода қўлланган.

Сабру ором сипоҳи неча ким йиғласа ишқ
Ғаҳ ани синдурадур, ғаҳ ани бутратадур.

تُرْپُشْدِي тўрпұшді — пўстини айиришди, оқлашишди.

أَلْ مَنكَ بَرَلَا يَغَاجِ تُرْپُشْدِي ол мәннің бірлә жіғач тўрпұшді — у мен билан ёғоч оқлашишди, ёғоч оқлашда менга ёрдам берди. Бақслашишда ҳам шу сўз қўлланади. (تُرْپُشْمَاكُ تُرْپُشُورُ. тўрпұшур, тўрпұшмәк).

تَبْرَاشْدِي тәбрәшді — ҳаракатга тушди. كَشِي قَمْعُ تَبْرَاشْدِي кiшi қамуғ тәбрәшді — ҳамма киши тебраниб кетди, ҳаракатга тушди. (تَبْرَاشْمَاكُ تَبْرَاشُورُ. тәбрәшур, тәбрәшмәк).

Шеърда шундай келган:

أَلْ قَرَقَمْعُ قَيْشِنْ اِنَارُ اَشْلِقُ تَرِغُ اَنْنِ اِنَارُ
يَقْلَاقُ يَغِي مَنَدَا تِنَارُ سَنْ كَلْبِنْ تَبْرَاشُورُ

Ол қар қамуғ қiшiн iнәр
Ашлiқ тарiғ анiн ўнәр
јаwлақ јағi мәнда тiнар
Сән кәлiбән тәбрәшур.

Ёз билан қиш тортишувини таърифлаб айтади: Қор ва ёмғирлар ҳаммаси қишда ёғади, экин, дон ундан унади. Ёвуз душманлар менда тинади, тинчишади, жанг қилишмайди, сен келишинг билан, э ёз, улар ҳаракатга тушиб кетишади.

تَلْبِشْدِي تалпішді — қанот қоқишди. قُشَلار قَمغ تَلْبِشْدِي қушлар қамуғ* талпішді — қушлар ҳаммасы қанот-

ларини талпинтиришди, қоқишди.

تَلْبِشْدِي تалпішді — қилпиллашди. بایرَق قَمغ تَلْبِشْدِي байрақ¹⁷⁸ қамуғ талпімді — байроқлар қилпиради. Байроқ найзасининг учидаги ипак гажимлар қилпил-

лади. (تَلْبِشْماق تَلْبِشْماق) талпішур, талпішмақ).

تَرْتِشْدِي тартішді — тортишди. اَل مَنكَا اُرُق تَرْتِشْدِي ол мәнә уруқ тартішді — у менга арқон тортишда

ёрдам берди.

تَرْتِشْدِي نَانِكَا тартішдіңәң — нарса бұлақларини тортилди. Яна

اَل مَنكَا بَرَلَا يَا تَرْتِشْدِي ол мәннің бірлә ја тартішді —

у мен билан ёй тортишда баҳслашди. اَل مَنكَا التَّوْن تَرْتِشْدِي ол мәнә алтун тартішді — у менга тилла

* Қамуғ сўзи XI асрда қамуғ ва қамуқ шаклларнда учрайди, ҳамма — ҳам-масы маъносида кўпчиликни англатувчи олмош ва ҳар бир маносида равиш функциясида қўлланган:

Қамуғ ерда эрга бу соқлиқ керак...

Ўсал бұлма сақлан қамуқ ишдасан...

Мунингдин наруси қамуғ эгри йўл.

Бу сўз адабий тилда Навонйгача қўлланиб келган:

Қилиб ҳукмким мулк султонлари,

Қамуғ хайлу кишлар ниғаҳбонлари.

¹⁷⁸ Басим Аталайнинг изоҳига кўра, بایرَق сўзи ёзма нусхада ҳолнда, яъни байроқ ҳам батроқ ҳам ўқиш мумкин бўлган бир формада берилгани ҳақида изоҳ берган (қ. II том, 205-бет).

тортишда ёрдам берди. Ҳар нарсани тортишга ҳам бу сўз қўлланади. (تَرْتِشْماق تَرْتِشْماق) тартішур, тартішмақ.)

تُرْتُشْدِي туртўшді — суртишди. اَل مَنكَا بَرَلَا قُعْشَقَا يَاغ تُرْتُشْدِي ол мәннің бірлә қоғушқа јағ туртўшді¹⁷⁹ — у терини

ёғлашда, ёғ суртишда мен билан талашди, баҳслашди, гаров боғлашди. Ҳар нарсани суртишга ҳам бу сўз қўлланади. (تُرْتُشْماق تُرْتُشْماق) түртүшүр, түртүшмәк).

تَبْرِشْدِي тупрашді — чанги чиқиб кетди. يَبْرُ قُرْب تَبْرِشْدِي јёр қуруб тупрашді — ёмғир озлигидан ер қақраб,

ернинг чанги чиқиб кетаёзди. (تَبْرِشْماق تَبْرِشْماق) тубрашур, тубрашмақ).

تَبْزِشْدِي тәбзәшді — ҳасад қилдилар. اَل اُرُق مَغ بُو ايشَقَا تَبْزِشْدِي لَار олар қамуғ бу ишга тәбзәшдиләр — улар ҳаммалари

бу ишга ҳасад қилдилар. (تَبْزِشْماق تَبْزِشْماق) тәбзәшүр, тәбзәшмақ).

تَبْرِكْشْدِي тёркәшді — қаторлашиб тизилди, тиркашди. تَبْرِكْشْدِي تَبْرِكْشْدِي тәвә тёркәшді — туялар қаторлашиб

тиркалишди. Бир-бири кетидан қаторлашган ҳар нарсага ҳам шу сўз қўлланади. (تَبْرِكْشْماق تَبْرِكْشْماق) тёркәшүр, тёркәшмәк).

تَبْلِشْدِي тәпләшді — рози бўлишди. اَل اُرُق مَغ بُو ايشَقَا تَبْلِشْدِي لَار олар бу ишга қамуғ тәпләшдиләр — улар бу ишга

¹⁷⁹ Туртушди сўзи босма нусхада турнушди тарзида янглиш ёзилган («Девон», II том, 162-бет).

ҳаммаси рози бўлишди. (تېلشور. تېلشماک) täpläşür, täpläşmäk).

تېلشدى تۇپلášدی — текширишди. الأربو ایشغ تېلشدىلار

олар бу ішіг тўпlášдіlär — улар бу ишнинг тубни, тагини, аслини текширишди. (تېلشور. تېلشماک) түпlášүр, түпlášmäк).

تاتلشدى تاتلášدی — тожикча сўзлашишди. ال اگي برلا

ол іккі бірlä татлášді — улар иккови тожикча сўзлашишди. Уйғурча сўзлашилса ҳам, бу сўз қўлланади. (تاتلشور. تاتلشماق) татлášур, татлášмақ).

تالقشدى تالقشدى — босишди. ال منكا ايما تالقشدى

ол мәнa ўjmä талқішді — у менга махси қилинадиган наMAT юнгини босишга ёрдам берди. Босиладиган, тўқиладиган ҳар нарсани босиш учун ҳам бу сўз қўлланади. (تالقشور. تالقشماق) талқішүр, талқішмақ).

توكلشدى توكلشدى — тўкилишди. توكلشدى نانتك

нәнц — нарсалар тўкилди, оқди. (توكلشور. توكلشماكت) төклášүр, төклášmäк).

تۇگلشدى تۇگلشدى — тугилишди. يبلار تۇگلشدى

јіплар тўгlүшді — иплар тугун-тугун бўлишди — чигил бўлишди. (تۇگلشور. تۇگلشماک) түгlүшүр, түгlүшmäк).

تيكشدى تيكشدى — тиклаб қўйилди. يغاچ تيكشدى

јіғач тікlішді — ёғоч дарахт — кўчат тикланди. Бошқаси ҳам шундай. (تيكشور. تيكشماک) тікlішүр, тікlішmäк).

تيرمشدى تيرمشدى — тирмашди. الار اگي تيرمشدى

олар іккі тірмашді¹⁸⁰ — улар иккови тимдалашди. (تيرمشور. تيرمشماق) тірмашүр, тірмашмақ).

چالپشدى چالپشدى — тиришишди. الار اگي چالپشدى

олар іккі чалпашді — улар иккови бир тиришишди ва дағаллашишди. Нарсалар нопок бўлиши, ёмонлашишига ҳам бу сўз қўлланади. (چالپشور. چالپشماق) чалпашүр, чалпашмақ).

چاندیشدى چاندیشدى — чандишди. الار اگي چاندیشدى

олар іккі чандішді — улар иккови чандишди ва қаршилашиб бир-бирідан юз ўгиришди, тескарилашди. (چاندیشور. چاندیشماق) чандішүр, чандішмақ).

چومرۇشدى چومرۇشدى — шўнғишди. ال منك برلا سۇدا چومرۇشدى

ол мәнiң бірlä суwда чомрушді — ў сувга шўнғишда мен билан баҳслашди, талашди. Ёрдамлашишга ҳам бу сўз қўлланади. (چومرۇشور. چومرۇشماق) чомрушүр, чомрушмақ).

چۇرۇشدى چۇرۇشدى — чўрўшді.¹⁸¹ ال منك برلا اق چۇرۇشدى

¹⁸⁰ Бу сўз босма нусхала шаклида берилган. Шунга кўра *тир-машди* ёки *тармашди* шаклида ўқилиши мумкин. Лекин Басим Аталай *тир-машди* шаклида олган (II том, 207-бет). Демак, кўлэзмада шундай бўлса керак деб тахмин қилдик. Ҳозирги ўзбек тилига ҳам шу вариант мосдир.

¹⁸¹ Басим Аталай бу гапнинг арабча изоҳидаги сўзи хато тўғриси *تيفيز* деб изоҳ берган. Басим Аталай изоҳига кўра, ўзини тирноқ устида айлаш тирмоқ маъносидagi сўз *تيفيز* эмас, *تيفيز* дир. Бу изоҳ тўғри. Чунки *تيفيز* ҳам шу маънодадир (қ. „Ахтари кабир“ луғати, 161-бет).

biplä oq çewrüşdi — у мен билан, уқ йунишда баҳслашди. Ҳар бир юмалоқ нарсани айлантиришга ҳам бу сўз қўлланади. (جقرشور. جقرشماكت) чөврүшүр, чөврүшмәк).

چقرشدي чокрашди — қайнашди. تيزلار جقرشدي тәбізләр чокрашди — тузли — шүрхоқ ерлар қайнади. Шунингдек, ҳар нарса қайнаб, бир-бирининг устига чиқса, тўлқинланса, чокрашди дейилади. كشي بير

бир-бирининг ўғрилигини очишга интилишди. Ҳар нарсани очиб ташлашга ва ёрдамлашишга ҳам бу сўз қўлланади. (جقرشماق) чіқрешур, чіқрешмақ).

چقرشدي чіқрешди — очишга интилишди. بير بيريننگ اغرى бир-бирининг ўғрилигини очишга интилишди. Ҳар нарсани очиб ташлашга ва ёрдамлашишга ҳам бу сўз қўлланади. (جقرشماق) чіқрешур, чіқрешмақ).

چقرشدي чақрешди — бир-бирларини чақирешди. بوي بير бой-бойларини чақирешди. بوي بير* бир-биргә чақрешди — қабилаларнинг баъзилари баъзиларини чақирешди (ўғузлар сўзидан). (جقرشماق) чақрешур, чақрешмақ).

* Буй сўзи жуда қадимги ёзма ёдгорликларда қабила маъносида қўлланиб келган. „Девон“да бу сўз бир неча ерда қабила маъносида қўлланган бўлса ҳам, айрим ўринларда жамоа, гуруҳ (қавм) маъноларида изоҳланган. Жамият тузуми тарихида зўр аҳамиятга эга бўлган бу термин тарихчилар диққатига сазовордир.

اتلار اذاقى اتكرشدي атлар азақи тикрәшди — ўсишди. تكرشدي

азакі тикрәшди — отнинг туёқлари ўсиб овоз чиқарди. اغلان تكرشدي оғлан тикрәшди — бола — чақалоқлар

талпинишди, ўсишди (تكرشور. تكرشماكت) тикрәшүр, тикрәшмәк).

چقرشدي чіқрашди — сирқирашди. تيش جقرشدي тиш чіқрашди — тишлар қирчиллашди. Ҳар нарсани кўп қичиллашига ҳам бу сўз қўлланади.

چقرشدي чәргәшди — саф тортишди. اكي سو جركشدي икки сў чәргәшти — икки тўда аскар саф тортишди. Шеърда шундай келган:

كلسا اَبْنِكْ تَرْكِنِمْ
تَرْلَمَغِي تَرْكِنِمْ
اَبْدِي جَرْكْشور

Kalsa abaц tәrkәnim
Etilgamät tәrkünüm
Tarılmağaj tәrkünüm
Әmdі çәrig çәrgәшүр.

Шоир айтади: подшо келиши билан бизга ёрдам қилса, менинг тўдам аҳволи тузалади, аймақларим тарқалиб кетмайди. Шул вақтда энди икки урушувчи тўда саф тортишаётир. (جركشور. جركشماكت) чәргәшүр, чәргәшмәк). اغلان جرشدي оғлан чарлашди дейилади — болалар йиғлашди, демакдир.

يَنكَان لَارْ جَرَّشْدِي янгонлар жарлашди дейдилар —

филлар бақиришди демакдир. (جَرَّشْمَاقُ)

چارлашур, чарлашмақ).

جَكَلَشْدِي اَلْ مَنِكْ بَرِلا جَكَلَشْدِي чэкләшди — чек ташлашди. ол мәннң бiрлә чэкләшди — у мен билан қуръа ташлашди. (جَكَلَشْمَاقُ) чэкләшүр, чэкләшмәк).

جِكَلِشْدِي تَكُونُ قَمَغُ جِكَلِشْدِي чиглишди — маҳкам бұлди. тугун қамуғ чиглишди — тугун бутунлай маҳкам бұлди — чигиллашди. (جِكَلِشْمَاقُ) чиглишүр, чиглишмәк).

جَرْمَشْدِي اَلْ مَنَكَا جَغِغْ جَرْمَشْدِي чөрмәшди — уришди. ол мәнә жағғ чөрмәшди — у менга қамчиннинг учини боғлашда ёрдам қилди. Бошқаси учун ҳам, баҳслашиш учун ҳам шу сүз қўлланади. (جَرْمَشْوُرُ)

чөрмәшүр, чөрмәшмәк).

سُرْتَشْدِي اَلْ مَنِكْ سُرْتُشْدِي сүртүшди — суртишди, қирпалашди.

بَرِلا قَعَشْقَا سُرْتَشْدِي ол мәннң бiрлә қоғушқа јағ сүртүшди — у хом тери (ултон)га ёғ суртишда мен билан баҳслашди. اَلْ مَنِكْ بَرِلا اَشْقُ سُرْتَشْدِي ол мәннң бiрлә ашүк сүртүшди — у ошиқни едиришда, ҳирпалашда мен билан талашди — мусобақа қилди. (سُرْتَشْمَاقُ) сүртүшүр, сүртүшмақ).

سَجَشْدِي اَلْ اَرَاكِي سَجَشْدِي сачташди — соч олишди. олар

икки сачташди — улар бир-бирининг сочини олишди. (سَجَشْمَاقُ) сачташур, сачташмақ).

سَخَشْدِي كِشِي قَمَغُ سَخَشْدِي сiхташди¹⁸² — йиғлашди. кіші қоғуғ сiхташди — ҳамма йиғлади. غ - ғ билан (سَخَشْمَاقُ) сiғташди ҳам дейилади (سَخَشْمَاقُ) сiхташур, сiхташмақ).

سَدْرَشْدِي سَوْنُ سَدْرَشْدِي сәзрәшди — сийраклашди. тон сәзрәшди — туннинг қалин-қаттиқлиги кетди, яна бузун сәзрәшди дейдилар — халқ кулфати озайди. Шунингдек, ҳар бир нарса енгил бўлиб қолса, озайса, сийракланса ҳам сазрашди дейилади. (سَدْرَشْمَاقُ) сәзрәшүр, сәзрәшмәк).

سَدْرَشْدِي اَلْ اَنَكْرُ قَارُ сiдрiшди — сидиришди, курашди. ол анар қар сiдрiшди — қорни курашда — сидиришда у унга ёрдам қилди. Бошқаси ҳам шундай. (سَدْرَشْمَاقُ) сiдрiшур, сiдрiшмақ).

¹⁸² *Йиғламоқ, сiхтамоқ* сўзлари у даврда бир хил бўлган. М. Кошғарий бу сўзларнинг биринчисини (II том, 166-бет) ва иккинчисини (II том, 285-бет) бир маънода изоҳлаган. Навоийда бу сўзлар синонимлар эмас, бир-биридан фарқ қилувчи маънодаги сўзлар сифатида изоҳланган. Навоийда *сиқтатмоқни йиғлатмоқ*нинг муболагаси, яъни *оддий йиғи* эмас, *аламли йиғи, қаттиқ йиғи* деб изоҳлайди, масалан:

Йиғлатти мени демайки *сиқтатти* мени
(Алишер Навоий, Муҳокаматул-луғотайн, 20-бет.).

توغراشدی توғрашді — туғрашди. **ال منكا** ол мә-
ңә. Әт тоғрашді — туғит майдалаб туғрашда у менга
ёрдам қилди. (توغراشور. توغرشماق) тоғрашур,
тоғрашмақ).

تىغراشدى تىغрашді — ботирлашди. **ال اعلان** оғлан тй-
рашді — болалар ботирлашди. Бу сүз ботир маъ-
носидаги **تغراق** тйғрақ сүзидан олинган.

توغروشدى توғрушді — ғазаб билан киришди. **ال منك يلا**

اولقا ол мәңц бйlä жулқа туғрушді — у ме-
нинг билан мақсадга қараб йул босишда юришда
ғазаб билан бақслашди. **تون كيردن** тон
кирдән туғрашді — кирдан тун бұлақлари узилиб
тушди. Ҳар бир нарсада ҳам узилиш, ёрилиш,
бўлиниш маълум бўлса яна шу сүз қўлланади.
(توغراشور. توغرشماق) туғрашур, туғрашмақ).

سوغراشدى суғрашді — шимишди. **قملار سوغغ** қум-
лар сууғ суғрашді — қумлар сувни шимишди.
Бошқаси ҳам шундай. (سوغراشور. توغرشماق) суғра-
шур, суғрашмақ).

سىغراشدى сйғрушді — сйғдиришди, жойлаштиришди. **ال ار**

بىر بىر ك олар бір-біріг сйғрушді — улар
бір-бирини жойлаштиришди. (سوغراشور. توغرشماق)
сйғрушур, сйғрушмақ).

ساوروشدى sawрушді — совуришди, шопиришди. **ال منكا**
ол мәңц тарйг sawрушді — у менга
буғдой ва бошқаларни совуришда ёрдам берди.
Шўрвани тоширмаслик учун чумич билан шопи-
ришга ҳам бу сүз қўлланади. (سوغراشور. توغرشماق)
sawрушур, sawрушмақ).

سىقرشدى сйқршді: **ال ار برجا** олар барча сйқрш-
ді — улар (какликлар) қийқиришди. Илон ва
бошқалар чинқиришса ҳам шу сүз қўлланади.
(سوغراشور. سقرشماق) сйқршур, сйқршмақ).

تومروشدى тумрушді — тахта (хонтахтадек гирдак шак-
лида) қилишди. **ال منك برلا يغاچ** ол мәңц
бйрlä йҗач тумрушді — у мен билан ёғочни хон-
тахта каби гирдак қилиб кесишда-тилишда бақс-
лашди. (تومروشور. تومرشماق) тумрушур,
тумрушмақ).

سەمرشدى сәмршді — семира бошлашди. **اتلار قمعغ**
атлар қамуғ сәмршді — отлар ҳаммаси семира бош-
лашди. Бошқаси ҳам шундай. (سەمرشور. سەمرشماق)
сәмршур, сәмршмақ).

سۇمرشدى сўмршді — симиришди; хўплаб, хўплаб орада
дам олиб ичишди. * **ال منك برلا سۇف** ол
мәңц бйрlä суw сўмршді — у мен билан суw
симиришда бақслашди. Бошқаси ҳам шундай.
(سۇمرشور. سۇمرشماق) сўмршур, сўмршмақ).

* Бу сүз босма нусхада шундай.

санрушди — алжишди. **سۈرۈكلەر لار قىمغ سۈرشىدى** санрушди — мастлар ҳаммаси-алжишди. Бу сўзнинг асли **سۈرشىدى** сандірішдідир. (**سۈرشور** санрішур, санрішмақ).

Мақолда шундай келган:

ساباندا سۈرشىدى سۈرشىدى بۇسا ار تگۈندا ار تىش بىلماس
дїрїш болса ڧрткۈндә ڧргїш болмас — сабанда хусумат чўзилган бўлса, ғарам вақтида у бўлмайди.

сатғашди — кечиришди. **الار بىر اكىدى بلا سۈغشىدى**

олар бір ікінді білә сатғашдї — улар гуноҳларини бир-бирининг бўйнига ортишди. Бу сўз қаршилашиш маъносида ҳам қўлланади.

сатғашдї: **ال منكا يولدا سۈغشىدى** ол мәңа јолда

сатғашдї — у менга йўлда юзма-юз учрашди. **الار اللم بىر بلا سۈغشىدى** олар алім-бәрім білә сатғашдї — улар бир-бирининг бўйнидаги қарзини узинди — ҳисоблашди (ўғузча). (**سۈغشور. سۈغشماق**) сатғашур, сатғашмақ).

сїтғашдї — ҳаракатга тушишди. **ار قىغ بلاك**

эр қамуғ біләк сїтғашдї — эрлар ҳамма (икки) енгини шимаришди. Ёрдам қилиш, талашиш, гаров боғлашиш учун ҳам бу сўз қўлланади. (**سۈغشور. سۈغشماق**) сїтғашур, сїтғашмақ).

сарқішдї — томди. **بوزدن سۈف سۈقشىدى** буздін суw сарқішдї — муздан кўп суw томди — кўплаб томди. (**سۈقشماق. سۈقشور** сарқішур, сарқішмақ).

сачлашдї — соч олишишди. **ال اكى بلا سۈجلىشىدى** ол іккі білә сачлашдї¹⁸⁸ — иккиси бир-бирининг сочини олишди. (**سۈجلىشماق. سۈجلىشور** сачлашур, сачлашмақ).

сучлушдї — суғуришди, чиқаришди. **ال منك**

ال اذاق تىن تكان سۈجلىشىدى ол мәңің азақтін тикән сучлушдї — у оёғимдан тикан олишда менга ёрдам қилди. Шунингдек, қилични қиндан чиқаришда ёрдамлашишга, баҳслашиш, гаровлашишга ҳам шу сўз қўлланади. Бошқаси ҳам шундай. (**سۈجلىشور. سۈجلىشماق**) сучлушур, сучлушмақ).

сарлашдї — ўрашди. **ال منكا سۈقلى سۈرشىدى** ол мәңә суwлуқ сарлашдї — у салла ўрашда менга ёрдам қилди. Шунингдек ҳар бир нарсани ўрашга ҳам бу сўз қўлланади. Баҳслашишга ҳам бу сўз қўлланади. (**سۈрلىشور. سۈрلىشماق**) сарлашур, сарлашмақ).

сбзләшдї — сўзлашди. **ال منك بىرلا سۈزلىشىدى** ол

¹⁸⁸ Бу сўз II том, 166-бетда сачташдї тарзида берилган. Лекин у ерда **الار اكى سۈجلىشىدى** олар іккі сачташдї тарзидадир. Демак, лаҳжа жиҳатидан фарқ қилади.

* Бу сўз асл нусхада **ار تىش** шаклидадир.

мәнің бірлә сөzlәшдi* — у мен билан сүзләшди.
(سۆزلәшүр, сөzlәшмәк). سۆزلәшди

сүзлүшдi — тиниқланди. سۆزلәшүр, сөzlәшмәк

сувлар қамуғ сүзлүшдi — сувлар хаммаси сузилди,
тиниди, тинишди, тиниқ бүлишди. سۆزلәшүр

(سۆزلәшүр, сүзүлушур, сүзүлушмақ)

саулашдi — масал айтишди. سۆزلәшүр, сөzlәшмәк

ол мәнің бірлә саулашдi — у мен билан
масал айтишди, у менга масал айтди, мен унга
масал айтдим. Шунингдек, хабарлар, сүзлар,
ҳикоялар айтишишга хам бу сүз қўлланади.
(سۆزلәшүр, сөzlәшмәк). سۆزلәшди

сақлашдi — сақланишди. سۆزلәшүр, сөzlәшмәк
будун қамуғ сақлашдi — халқ жамоа хаммаси бир-бири-
дан сақланишди. (سۆزلәшүр, сөzlәшмәк). سۆزلәшди

* Сүзламоқ сүзининг XI асрда бир неча синонимлари бўлган. Аймоқ, тамоқ || демоқ. Маҳмуд Кошғарий айрим қабилаларда айтмоқни шу маънода қўллашларининг хато эканини кўрсатган ва айтмоқ сўрашмоқ маъносида деб уқтирган. (қ. Д. Л. т. I т. 103-бет) Ҳақиқатда „Қутодқу билнқ“да, „Ҳибатул ҳақойиқ“, Рабғузийларда хам сўзламоқ маъносида аймоқ сўзи қўлланган. Лекин Навоий давридан бошлаб аймоқ сўзининг ўрнини айтмоқ сўзи ишғол қила бошлаган. Ундан сўнги даврларда адабий тилда аҳенда аймоқ қўлланса хам, асосан, айтмоқ қўлланади.

Яхши эмас гар қилур айтур киши,

Кўр не бўлур қилмайин айтур иши.

Таржимаси: Одам қилган ишини сўзлаб юриши (мақтаниши) яхши эмаску, Қилмаган ишни айтиб юривчиларга нима деб баҳо бериш мумкин.

Кўп эшитиб эрди бу ёлғонини.

Ўйла гумон этти чин айғонини.

суқлушдi — жойлашди ўринлашди. سۆқлушди

суқлушдi нәң — нарса — нарсанинг ичига кириб мус-
таҳкамлашди. Масалан: қиличнинг думи темир дас-
тага ўрнашди ва қаттиқ туриб қолди. (سۆқлушди, сөқлушмақ). سۆқлушди

сiқлiшдi — жой торлигидан сиқилишди. سۆқлушди
бузун барча сiқлiшдi — одамлар ва бош-
қалар тўпланишди, ҳатто жой торайди. Шунинг-
дек узумлар тўпланиб сиқилса хам шундай дейи-
лади. (سۆқлушди, сөқлушмақ). سۆқлушди

сумлушдi — тушунилмайдиған тил билан сүз-
лашишди.¹⁸⁴ تات қамуғ сумлушдi —
форсийлар — тожиклар уз тилларида сүзлә-
шишди — турк тилидан бошқа тилда сүзлашган
ҳар кимга хам бу сүз қўлланади. Ҳар қайси тил
билан сүзлашишди.¹⁸⁴ (سۆқлушди, сөқлушмақ). سۆқлушди

сармашдi — боғлашда ёрдамлашди. سۆқлушди

ол мёна ишиг сармашдi — у менга арқон
боғлашда ёрдам қилди. Чунончи, дарахтга арқон
боғлаш каби. (سۆқлушди, сөқлушмақ). سۆқлушди

сармашдi — қоришди. سۆқлушди
дi — иш чалкашди, қоришди, аралаш-қуралаш

¹⁸⁴ Биз асосланган босма нусхада бу сўз шундай аниқсиз шаклда берилган.

бўлди. Бу феъл ҳам ўтимли, ҳам ўтимсиздир.

ال منكا بلق سرمشدى — ол мѣца баліқ сармашдї — у менга сувдан балиқ чиқаришда ёрдам берди. Бу, шунингдек, қозондан тутмоч (угра)ни сузиб олишда ёрдам қилишга ҳамда ҳар бир суюқ нарса ичидан ўз жинсидан бўлмаган нарсани чиқариб олиш — тозалашда ёрдам қилишга ҳам бу сўз қўлланади. (سرمشور. سرمشاق. сармашур, сармашмақ.).

اتلار قمغ تنجشدى — танчїшдї — силкитиб шинғирлатишди. атлар қамуғ танчїшдї — отлар юганларини бўшатиб, шинғиллаган товуш чиқарди. (تنجشور. танчїшур, танчїшмақ.).

الار اكي سنجشدى — санчїшдї — санчишди. ол ар аки санчїшдї — улар бир-бирига ханжар санчишди. Бошқаси ҳам шундай. (سنجشور. سنجشاق. санчїшур, санчїшмақ.).

بكلار سنجشدى — санчїшдї — санчишди. беклар санчїшдї — беклар урушишди — бир-бирига қасд қилишди.

تقى قمغ تبرشدى — тапрашдї — ориғлашди. та пр а ш дї — ориғлашди. қамуғ тапрашдї — туялар ҳаммаси озишди, бу сўзни туяларга хослаб ишлатилади. (تبرشور. تبرشاق. тапрашур, тапрашмақ.).

الار بير تاتروشدى — татрушдї — тоттиришди, едиришди.

الار اكندي كا ات تاتروشدى — олар бир ікіндігә ът татрушдї — улар бир-бирига гўшт тоттиришди — едиришди. Бошқа нарсани тоттиришга ҳам бу сўз қўлланади. (تاتروشور. تاتروشاق. татрушур, татрушмақ.).

كشي تملغدن تاتروشدى — тітрәшдї — титрашди. кіші тумліғдін тітрәшдї — одамлар совуқдан титрашди. Бу сўз узок бўлишди, қочишди маъноларида ҳам қўлланади. (تاتروشور. تاتروشماقت. тітрәшур, тітрәшмақ.).

ال منكا قوپروشدى — қўпоришди, қўзғотишди. ол мѣца қўш қўпоришдї — у менга қуш учуришда ёрдам берди. Шунингдек, бир нарсани ўрнидан қўзғотишда ёрдам қилишига ҳам бу сўз қўлланади. (قوپروشور. قوپروشاق. қўпоришур, қўпоришмақ.).

قوتروشدى — қутуришди, ўйнашди, кулишди, шодланишди. اغلان قوتروشدى — болалар қутуришди, ўйнашди, кулишди, шодланишди. (قوتروشور. قوتروشاق. қутрушур, қутрушмақ.).

ال منكا قوتروشدى — қутрушдї — бўшатишда ёрдам қилди. ол мѣца қап қутрушдї — у менга идиш-ни бўшатишда ёрдам қилди. Бошқаси ҳам шундай. (قوتروشور. قوتروشاق. қутрушур, қутрушмақ.).

قَجْرَشْدِي қачрушдї — қочиришди. اَلْاَرَاكِي قَجْرَشْدِي олар

иккі қачрушдї — улар иккиси бир-бирини қочиришди.

(قَجْرَشْمَاقُ قَجْرَشُورُ қачрушур, қачрушмақ).

قَرْدَشْدِي қурдашдї — тенглашди. اَلْبَكُّ بَرَلَا قَرْدَشْدِي ол

бәг бірлә қурдашдї — у бек билан бир қаторда тенг ұтирди. Бошқаси ҳам шундай. (قَرْدَشْمَاقُ قَرْدَشُورُ қурдашур, қурдашмақ).

قَدْرَشْدِي қазрїшдї — қайиришди, اَلْمَنْكُ بَرَلَا بِيُونُ قَدْرَشْدِي ол

мәңің бірлә бојун қазрїшдї — у мен билан бұйин қайиришда бақслашди. Бошқаси ҳам шундай.

قَدْرَشْدِي қазрїшдї: اَلْاَكِّي سُوْزُ قَدْرَشْدِي ол иккі сөз қазрїш-

дї — иккиси бир-бирининг сүзини қайтаришди. Шеърда шундай келган:

اَيْشِي اَنْكُ اَرْتَشِبُ اَغْرَقُ بِلَا اَرْتَشِبُ

بَيْنِ اَلْبِ قَدْرَشِبُ تَتَغْنُ اَلْبِ قُلُ سَتَارُ

иші анің арташіб

Оғрақ билә өртәшіб

Бојнїн алїб қазрїшїб

Тутғун алїб қул сатар.

Ұроқлари билан курашиб, унинг иши бузилди, унинг бұйинини қайириб, асир қилди. Қулдай сотади. Асир ҳақида ғзади: [асирнинг иши чатоқ бўлди. Бир қабила иккинчи қабилани даҳшатга солди. Бұйинларини эгдириб асир қилди. Сотилдиган қулдай, унинг фидясини олди].

اَلْاَنْكُرُ سَمَقُ قَسْرَشْدِي қїсрушдї — қїсқартиришди. قَسْرَشْدِي

аңар қїсмақ қїсрушдї — у унга узанги қайишини қїсқартиришда ёрдам қилди, қїсқартиришди. Бошқаси ҳам шундай. (قَسْرَشْمَاقُ قَسْرَشُورُ қїсрїшур, қїсрїшмақ).

قَاوْرَشْدِي қаврушдї — қовуришди. اَلْمَنْكَا تَرِيغُ قَاوْرَشْدِي ол

мәңа тарїғ қаврушдї — у буғдойни қовуришда мөңга ёрдам қилди. Бошқаси ҳам шундай; غ -ف

билан ёзиладиган قَاوْرَشْدِي қаврушдї варианты ҳам бор. (قَاوْرَشْمَاقُ قَاوْرَشُورُ қаврушур, қаврушмақ).

قَاقْرَشْدِي қақрашдї — қақранди. 185 سُوْفَلَارُ قَمْعُ قَقْرَشْدِي сувлар

қамуг қақрашдї — сувлар қақрашди. Шунингдек ҳар бир сууқ нарса озайса ҳам қақрашди дейилади. (قَقْرَشْمَاقُ قَقْرَشُورُ қақрашур, қақрашмақ).

قَاКْرَشْدِي қїқрїшдї — қийқиришди. اَرَانُ قَمْعُ قَقْرَشْدِي эрән

қамуг қїқрїшдї — ҳамма одамлар қийқиришди. (قَقْرَشْمَاقُ قَقْرَشُورُ қїқрїшур, қїқрїшмақ).

قَبْزَشْدِي қобзашдї — қўбиз чалишда бақслашди. قَبْزَلَارُ

қабзлар қобзашдї — қабзлар уд созини чалиш-

185 Ҳозир бизда жонли тилда қақрамоқ ҳам, қақшамоқ ҳам шу маънода қўлланади. Баъзан қўшаловига қўлланади. Мунча қақраб-қақшамасанг. Навоийда ҳам бор: Ким эрур ўт усру итик доғи бас қоқшол ўтун (Фавоидул кибар, 439-бет).

да бир-бири билан баҳслашди. **قَبَزْشُورُ قَبَزْشِمَاقُ** қўбзашур, қўбзашмақ).

قَرغَشْدِي қарғашдї — қарғашиди. **الَارَاكِي قَرغَشْدِي** олар икки қарғашдї — улар иккови бир-бирини қарғашди. **قَرغَشْمَاقُ** қарғашмақ).

قَرغَشْدِي қїрғашдї — кўз қирини солишди. **الَارَاكِي قَرغَشْدِي** олар икки қїрғашдї — улар иккиси бир-бирига кўз қирини солишди. **قَرغَشْمَاقُ** қїрғашур, қїрғашмақ).

يَسْغَشْدِي ясғашдї — улар бир-бирининг юзига шапалоқ билан уришди. Шунингдек, ёрдам қилиш, баҳслашиш маъносида ҳам **يَسْغَشْمَاقُ** ясғашдї дейилади. **يَسْغَشْمَاقُ** ясғашур, ясғашмақ).

تَلْغَشْدِي толғашдї — ўрашди. **الْمَنْكُ بَرَلَا يُونَكُ تَلْغَشْدِي** ол мәннїн бїрлā јўң толғашдї — у менга юнгни пишитиб, коптакка ўхшатиб ўрашда ёрдам қилди. Шунингдек, ҳар нарсани бураш, қайиришда ҳам бу сўз қўлланади. Қорин буралиб оғришига ҳам бу сўз қўлланади. **تَلْغَشْمَاقُ** толғашур, толғашмақ).

قَرغَشْدِي қарғашдї — қидиришди. **الْمَنْكَا سَفْدَا نَانَكُ قَرغَشْدِي** ол мēца суwда нēн қарғашдї — у менга (чангак билан) сувдаги нарсани қидиришда ёрдам берди.

Шунингдек, қоронғида бир нарсани қўл билан тимискилаб қидиришга ҳам бу сўз қўлланади¹⁸⁶. **قَرغَشْمَاقُ** қарғашур, қарғашмақ).

قَرغَشْدِي қорқушдї — қўрқиди. **الَارَاكِي اَكِي قَرغَشْدِي لَارُ** олар икки қорқушдїлар — улар иккиси бир-биридан қўрқиди. **قَرغَشْمَاقُ** қўрқушур, қўрқушмақ).

قَرغَشْدِي қїрқїшдї — қирқиди. Қирқидида ёрдам берди. **الْمَنْكَا يُونَكُ قَرغَشْدِي** ол мәннā јўң қїрқїшдї — у менга (қуй, туя) юнгини қирқинида, олишда ёрдам қилди. **قَرغَشْمَاقُ** қїрқїшур, қїрқїшмақ).

قَرلَشُو қїзлашу — қиздан гаров ўйнашди. **الْمَنْكُ بَرَلَا اُقُ اَتِي قَرلَشُو** ол мәннїн бїрлā оқ аттї қїзлашу¹⁸⁷ — у мен билан қиздан гаров ўйнаб (ўртага, гаровга қиз қўйиб) ўқ отишди. **قَرلَشْمَاقُ** қїзлашур, қїзлашмақ).

قَرْمَشْدِي қармашдї — тортиб олишди. **الْمَنْكُ بَرَلَا تَقَارُ تَقَارُ قَرْمَشْدِي** ол мәннїн бїрлā тавар қармашдї — у

¹⁸⁶ Карвамоқ сўзи энг ибтидоий даврда ҳар бир нарсага хослаб қўлланган сўзларни кўрсатишга характерли мисолдир.

¹⁸⁷ Бу мисолдаги „қизлошу“ сўзи қиздан гаров ўйнаш, ўртага қиз қўйиб гаров ўйнаш маъносидадир. Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра, бу маънони у давр тилида ўзакка „лаш“ қўшиб янги-янги ясалган сўзлар билан ифодалаш кенг қўлланар эди. Чунончи, „отлашув“ — отдан гаров ўйнаш, „олтинлашув“ — олтидан гаров ўйнаш „тўнлашув“ — тўндан гаров ўйнаш каби.

Бу сўзлар торроқ маънода, яъни баҳслашиш, тортишиш маъносида ҳам қўлланган.

мен билан мол ўғирлашда баҳслашди. Ёрдамлашмоқ учун ҳам шу сўз қўлланади. Бу сўзнинг асли **قَرَمَاشُورُ** **قَرَمَاشُمَاكُ** қармалашдидир. (қармашур, қармашмақ).

قِسْتَشُدِي қісташді — ҳуришди. **اَتَ قَمَعٌ تَمَلَعْدِن قِسْتَشُدِي** ит қамуғ тумліғдін қісташді — ҳамма итлар совуқдан ҳурди, титради, итдан бошқалар ҳуришига ҳам бу сўз қўлланади. (қісташур, қісташмақ).

كَكْتَشُدِي кэктәшді — кек сақлашди, хусумат қилишди. **اَلْ اِكِّي كَكْتَشُدِي** ол іккі кэктәшді — у иккови кек сақлашди. (кэктәшур, кэктәшмақ).

كِرْتَشُدِي кэртишді — кертишди. **اَلْ مَنكَا يَغَاجُ كِرْتَشُدِي** ол мәнә јіғач кэртишді — у менга ёғоч кертишда ёрдам берди. Бошқаси ҳам шундай. Баҳслашиш учун ҳам шу сўз қўлланади. (кэртишур, кэртишмақ).

كُتْرَشُدِي көтрүшді — кўтаришди. **اَلْ مَنكَا يُوْكُ كُتْرَشُدِي** ол мәнә јүк көтрүшді — у менга юк кўтаришди, юк кўтаришда ёрдам берди. Бошқаси ҳам шундай. (көтрүшур, көтрүшмақ).

كَجْرَشُدِي кэчрүшді - кечиришди. **اَلار بِيْرِنَكُ يَازُوْقِن** олар бір — бірің јазуқін кэчрүшді — улар бир-бирларининг гуноҳини кечиришди. Денгиздан

ўтказишда бир-бирига ёрдам беришга ҳам бу сўз қўлланади. (кэчрүшур, кэчрүшмақ).

كَزْرَشُدِي кэзрүшді — кийдиришди. **اَلار اِكِّي تُونُ كَزْرَشُدِي** олар іккі тон кэзрүшді — улар иккови бир-бирига тўн кийдиришди. (кэзрүшур, кэзрүшмақ).

كَزْرِيَشُدِي кэзрiшді: **اَلْ مَنكَا اَتَ كَزْرِيَشُدِي** ол мәнә эт кэзрiшді у менга гўшт қотиришда ёрдам берди. (кэзрiшур, кэзрiшмақ).

كُكْرَشُدِي көкрәшді — гулдирашди. **بُلْتُ لَارُ قَمَعُ كُكْرَشُدِي** булiтлар қамуғ көкрәшді — булутлар гулдирашди. **كُكْرَشُدِي** көкрашді: **بُغْرَالارُ كُكْرَشُدِي** буғралар көкрашді — айғирлар кишишди. Жанг майдонида ботирлар ҳайқириғи ҳам шунга ўхшатилиб **اَلْبُ لَارُ كُكْرَشُدِي**

алплар көкрәшді, дейилади. Ботирлар наъра тортди демакдир. Шесърда шундай келган:

كَلْدِي اَسْنُ اَسْنِيُوْ قَاذَقَا تَكَلُّ اَسْنِيُوْ
كِرْدِي بَدُونُ قَسْنِيُوْ¹⁸⁸ قَرَا بُلْتُ كُكْرَشُورُ

Кәлди әсін әснәјү

Қазқа тўғал ўснәјү

¹⁸⁸ Бу сўзнинг **قَسْنِيُوْ** қусниәјү тарзида берилиши, Басим Аталай фикрича, икки жиҳатдан нотўғридир: 1) бу парчанинг бошқа мисраларидаги сўзларда ҳам ҳофиядошлик бузилган; 2) бу сўзлар „Девон“нинг бошқа бетларида бошқача шаклда берилганлигидан (11 том, 223-бет), бизнинг фикримизча, бу сўз ёзилишининг

Кірді будун куснају

Қара булїт көкрәшүр

Баҳорни мақтаб айтади:

Шамол эсиб келди. Бу (ел) совурадиган бўронга ўхшайди. Халқ совуқдан титрашди. Қора булутлар гулдурашди. (көкрәшүр. күкрәшүр. күкрәшмәк).

көмрүшди комрушди — кемиришди. алар акки снкокт көмрүшди. олар икки сунук көмрүшди — улар иккови сунгак кемиришди, сунгак кемиришда баҳслашди. (көмрүшүр. көмрүшмәк).

көзләшди кизләшди — яширишди. алар акки тқар көзләшди. икки тавар кизләшди — улар иккови бир-биридан мол бекитишди. Бошқаси ҳам шундай. (көзләшүр. көзләшмәк).

көзләшди көзләшди: ол аңар оқ көзләшди — у у билан ўқни юқори отишда баҳслашди. Ёрдамлашишга ҳам бу сўз қўлланади. (көзләшүр. көзләшмәк).

хатосини исботлаш учун бу далиллар етарли эмас. Чунки Басим Аталайнинг қофия бузилиши ҳақидаги далилини пухта илмий мулоҳаза деб бўлмайди. Афтидан, Басим Аталай қофияни бутун сўз шаклидаги ўхшашликдан иборат деб тушунади. Бу хатодир. Чунки қофия бутун бир сўздаги мосликдан иборат эмас, у икки сўзда, бир сўзда, бир бўғинда, ҳатто бир ҳарфда бўлиши ҳам мумкин. Чунончи, „Девон“даги шеърларда: *итимни, отимни, қутумни* сўзлари ёки *қутлашу, тишлашу, ташлашу* сўзлари ҳам қофия қилиб берилган. Навоий асарларида ҳам шу ҳолни кўрамыз.

көзләшди ол мәнәң бирлә көзләшди — у мен билан нарсани кўришда баҳслашишди. У мени кўзлади, мен уни кўзладим. (көзләшүр. көзләшмәк).

көслүшди көслишди — кесилишди, бўлак-бўлак бўлди. көслүшди көслишди нәң — нарса бўлак-бўлак бўлди. Нарсанинг бўлаклари айрилди. (көслүшүр. көслүшмәк).

көкләшди көкләшди — ёпишишди. ол аңк бирлә көкләшди — ёпишишди — чирмашишди — көктәшди көктәшди¹⁶⁰ талаффузи ҳам бор.

көкләшди көкләшди — боғлашди. ол аңар адр көкләшди — у аңар аңар көкләшди — у унга эгар ёғочини чизимча билан боғлашга ёрдам этди. ол аңк бирлә көкләшди — у билан улфатлашишга аҳд қилди. (көкләшүр. көкләшмәк.) Бу сўз — булғорча.

Бу боб тўрт хил хусусиятга эгадир:

Биринчидан, ишда ёрдам ёки баҳслашиш мазмунини ифодалайди. Чунончи, *ол мәнәң юк көтрүшди* — у менга юк кўтаришда ёрдам берди демакдир. Юқорида айтганимизча,

¹⁶⁰ Бу ерда босма нусхада бир аниқсизлик белгиси бор.

булдуқтї — نانک ^{بلدقتی} булдуқтї нѣң — бўлин-
ган нарса топилди. ^{بلدقار. بلدقماق} булдуқар,
булдуқмақ).

тутсуқдї — тутилди, қўлга тушди. ^{ار یغی قا تتسقدی}
ѐр jaғıқа тутсуқдї — одам душманга тутилди.
(^{تتسقماق. تتسقار} тутсуқар, тутсуқмақ).

тунјуқтї — қайғуланди. ^{ار تنجقتی} ѐр тунјуқтї —
одам қайғирди, ҳатто нафас ололмаи қолди.
^{سغر تنجقتی} суғур тунјуқтї — суғур (мушукдан
кичикроқ думсиз ҳайвон) — уй қуѐни, қишда баҳор-
гача чиқмайдиган бўлиб уясига кирди. Шунинг-
дек, уясига қишда кириб, баҳоргача чиқмайдиган
ҳар қандай ҳайвон ҳақида ҳам ^{تنجقتی} тунјуқтї де-
йилади. (^{تنجقماق. تنجقار} тунјуқар, тунјуқмақ).

санчїқтї — енгилди. ^{یغی سنجقتی} jaғı санчїқтї —
душман енгилди, одам урилса ҳам шу сўз қўл-
ланади. (^{سنجقماق. سنجقار} санчїқар, санчїқмақ).

бассїқтї — кечаси босди. ^{ار یغی قا بسسقتی} ѐр ja-
ғıқа бассїқтї — душман одамни кечаси бостирди,
уни тутди. (^{بسسقماق. بسسقار} бассїқар, бассїқмақ).

саwруқтї — тирқираб чиқди. ^{كوزدن یاش سقرقتی}
кўздән јаш саwруқтї — кўздан ѐш оқди. Оқар сув-

нинг тўлқинланиб, мавж уришига ҳам бу сўз
қўлланади. Шеърда шундай келган:

كوزم یشی سقرقب قوزی آقار
بلنب ازون امکنن توکل آقار

Közüm jashi sawruqub quzi aqar
Bilnib ajun emgägin tügäl uqar.

Дунѐ қийинчиликларини яхши (тўла) тушунгандан
кейин, кўзим ѐшлари соврулиб оқади. (^{سقرقار}
^{سقرقماق} sawruqar, sawruqmaq),

билсїктї — билинди, сезилди. ^{انک یشت یشی بلسکتی}
анїң јашут іші билсїктї — унинг яширин иши би-
линди. (^{بلسکماک. بلسکار} билсїкар, билсїкмәк).

бурбалдї — чалкашланди. ^{انک یشی بربلدی} анїң
іні бурбалдї — унинг иши чувалиб чалкашлан-
ди. (^{بربلماق. بربلور} бурбалур, бурбалмақ).

бўксўдї — ёрилди. ^{قاب بکسلیدی} қап бўксўдї —
қоп ёрилди. Шунингдек, ҳар бир идиш ёрилса
ҳам „бўксўдї“ дейилади. (^{بکسلماک. بکسلور} бўксўлур,
бўксўлмәк).

тўрпўдї — тўғри бўлди. ^{یغاج تړپلدی} јіғач тўр-
пўдї — ёғоч тўғри бўлди, рандаланиб тўғриланди.
(^{تړپلماک. تړپلور} тўрпўлур, тўрпўлмәк).

Шунингдек, ҳар нарса айланса ҳам шу сўз қўлланади. *جَڭرُلُورُ* чәврүлди дейилади. (*جَڭرُلُمَاكْت*).

чәврүлүр, чәврүлмәк).

جَڭرُمَلْدِي чәрмәлди — урилди, тўқилди. *چَڭغ* чәвғ чәрмәлди — қамчин ва бошқанинг учи ўриб тўқилди. (*جَڭرُمَلْمَاكْت*).

سُورْتُلْدِي сўртүлди — пўсти орчилди. *سُورْتُلْدِي نَانِك* сўртүлди нәң — нарсанинг пўсти арчилди. Бу ишни бошқа биров қилса ҳам шундайдир, яъни бу феъл ҳам ўтимли, ҳам ўтимсиздир. *تَرِيكَا يَاغ* тәригә яғ сўртүлди — терига ёғ суртилди. (*سُورْتُلُورُ*). *سُورْتُلْمَاكْت* сўртүлүр, сўртүлмәк).

سَڭجِلْدِي санчїлдї — санчилди. *بِجَاكْت تَامَقَا سَڭجِلْدِي* пичәк тамқа санчїлдї — пичоқ деворга санчилди. Бошқаси ҳам шундай. *سُ سَڭجِلْدِي* сў санчїлдї — лашкар енгилди. Бу сўзнинг асли *اَرَكَا بِيجَاكْت سَڭجِلْدِي* әргә пичәк санчїлдї — одамга пичоқ санчилди, урилдидан олинган. (*سَڭجِلْمَاق*). *سَڭجِلُورُ* санчїлур, санчїлмәк).

سُورْپُرُلْدِي сўпрулди — супурилди. *اَفْ سُورْپُرُلْدِي* әw сўпрулди — уй супурилди. Бировга ғазаб қилинганда, *سُورْبُرْك* сўпрук¹⁹¹ дейилади. Яъни супуринди ахлат супуриши

¹⁹¹ Сўпрук сўзи ҳақида Басим Аталай бу *супрук* эмас, *супрул* бўлиши тўғри деб изоҳ берган (II том, 231-бет). Бизнингча, бу изоҳга зарурият йўқ. Чунки бу бирор идеоматик таъбир бўлиши ҳам мумкин.

билан кеткизиб юборилгани каби сен ҳам кет демакдир. (*سُورْپُرُلُورُ* сўпрулүр, сўпрулмәк).

سُورْپُرُلْدِي сїзрїлдї — сирғалиб чиқиб кетди *سُورْپُرُلْدِي* сїзрїлдї — балиқ қўлдан сирғалиб чиқиб кетди. Ҳар бир силлиқ нарса қўл ва бошқадан сирғалиб чиқишига ҳам бу сўз қўлланади. *يُولُ سُورْپُرُلْدِي* йол сїзрїлдї — йўлнинг ҳамма бурчакларига қаралди демакдир. *اَر تَامَدُنْ سُورْپُرُلْدِي* әр тамдїн сїзрїлдї — одам девордан сидирилиб, сурилиб тушди. Бошқаси ҳам шундай. (*سُورْپُرُلْمَاق*). *سُورْپُرُلُورُ* сїзрїлур, сїзрїлмәк).

سَڭرُلْدِي саврулдї — мавжланди. *سُورْ سَڭرُلْدِي* суw саврулдї¹⁹² — сув — водий тўлқинланиб, кўпириб мавжланди. Шунингдек, қайнаб тошаётган шўрвадан чўмичга олиб камайтирилиб, қайноғини пасайти-

¹⁹² *Соврулмоқ* сўзи XI асрда сувнинг мавжланиши, донни шопириш ва қўлдан ёш тўкилиши маъноларида қўлланган. Ҳозирги ўзбек тилида биринчи ва учинчи маънолар йўқ, фақат иккинчи маънодан *шопириш* маъносигина қолган. Шу билан бирга, бу сўзга *зиён кўрмак*, *зарарланмоқ*, *бекорга кетмоқ* маънолари орттирилган. Навоийда бу сўзнинг истеъмол доираси ҳам кенгайган.

Бу ким дедингки, куйдурсунлар они,
Кул айлаб, кўкка **совурсунлар** они...
Совурса ёр ишқининг ҳавоси.

Қайси гул бедоди бир булбул парин **совурмади**
Чарх зулми ҳам анинг яфроғларин **совурмади**
Булбул парини гулки **совурди** бу боғ аро,
Дай сарсари анинг доғи бағрини **совурур**.

риш учун чўмичдагини яна қозонга қуишга ҳам бу сўз қўлланади. Яна **تَرْغ سَقْرُلْدِي** таріғ саврулдї — дейилади. Тариқ совурилди, шопириб тозаланди. **ياش كوزدن سَقْرُلْدِي** яш кўздін саврулдї — кўздан ёш тўкилди. Шеърда шундай келган:

تُنْ كُنْ تَرْبُ يَغَايُوْ
ياشِم مَنِك سَقْرُلُوْرُ

Тўн-кўн туруб Йғлају
Iашім мәнїң саврулур.

Тун-кун тинимсиз йиғлайман, кўзимдан ёш оқади. (**سَقْرُلْمَاقُ سَقْرُلُوْرُ** саврулур, саврулмақ).

سِغْزَالْدِي сїғзалдї — сиқилиб кирди. **بِير نَانَك بِيرْكَ سِغْزَالْدِي** бир нэң биргә сїғзалдї — бир нарса бир нарса ичига машаққат билан сиғдирилди; масалан, кетмон, бел дастасига мих кириб, уни кетмон ва белга суқиш қийин бўлиши ёки итни бўйинча¹⁰³ орасига киргизиш машаққат бўлгани каби. (**سِغْزَالْمَاقُ سِغْزَالُوْرُ** сїғзалур, сїғзалмақ).

سَاتْغَالْدِي сатғалдї — қутқазилди. **اَر بِيْنِي سَاتْغَالْدِي** эр бојнї сатғалдї — одам бўйни қийинчилик билан қутқазилди. Шунингдек, қарз ўзи қимматига баравар нарса билан адо этилиши, қайтарилишига ҳам

سَاتْغَالُوْرُ سَاتْغَالْمَاقُ сатғалур, сатғалмақ).

سِتْغَالْدِي сїтғалдї — шимарилди. **يَنْك سِتْغَالْدِي** яңк сїтғалдї — энглар шимарилди. (**سِتْغَالْمَاقُ سِتْغَالُوْرُ** сїтғалур, сїтғалмақ).

سَرْمَالْدِي сармалдї — сувдан чиқарилди. **يَلِق سَرْمَالْدِي** балїқ сармалдї — балиқ сувдан сузиб олингандай чиқарилди. Бошқаси ҳам шундай. **تَتْمَاج سَرْمَالْدِي** тутмач сармалдї — тутмоч қозондан сузиб олинди. Бошқаси ҳам шундай. (**سَرْمَالْمَاقُ سَرْمَالُوْرُ** сармалур, сармалмақ).

سَرْمَالْدِي сармалдї — ўралди. **اَنْك تُونِي بَشِنْكَ سَرْمَالْدِي** анїң тонї башїңа сармалдї — унинг тўни бошига ўралди. (**سَرْمَالْمَاقُ سَرْمَالُوْرُ** сармалур, сармалмақ). Бошқаси ҳам шундай. Бу ўтимсиз феълдир.

قُرْتُلْدِي қуртулдї қутилди. **اُرَاغْتُ قُرْتُلْدِي** урағут қуртулдї — хотин бўшади, бўшалди (бола туғди) **اَر اَمْكَكَنْ قُرْتُلْدِي** эр эмгактін қуртулдї — одам қийинчиликдан қутулди демакдир. Шеърда шундай келган:

اَذْلِك يَرْغ كَرْبِي اَغْرِي تَرْقُ اَزْبِي
بِك لَار بَكْن اَزْبِي قَجْسَا قَلِي قُرْتُلُوْرُ

¹⁰³ Бўйин тасмаси ичига киритиб боғлаш.

Özläk jaraғ¹⁹⁴ күзätti
 Oғri tuzaқ uzattı
 Бәglär бәgin азıttı
 Қачса қалі қуртулур.

Замона фурсат кузатди, беклар бегини хўрлаш
 учун яширин тузоқ қўйди, ундан бег қандай қи-
 либ қочиб қутулади (бу ерда беглар бегидан
 гўёки Афросиёб назарда тутилади). (қурталур, қурталмақ).

қарталдї—шилнди, енгилланди. **қурталдї**
 аңк қуртї қурталдї—унинг яраси қайталади.
 (қурталур, қурталмақ).

қирчалдї—сидириб юборди, қириб кетди.
 аңк башка таш қирчалдї аңк башқа таш қирчал-
 дї—унинг бошига тош тегиб қириб кетди, сиди-
 риб юборди. (қирчалур, қирчал-
 мақ).

қутрулдї—бўшатилди. **қутрулдї**
 әлмәдін қутрулдї—сув қувачадан бўшатилди.
 Шунингдек, ҳар бир суюқ нарса бўшатилишига
 ҳам бу сўз қўлланади. (қутрулур, қутрул-
 мақ).

¹⁹⁴ Яроғ сўзи XI асрда, асосан, вақт, фурсат маъносида қўлланиб, бошқа сўзлар билан бирикканда, қурол, имконият маъноларини аңлатган. Навоий асарларида ҳам шу маъноларда учрайди:

Чу пайдо бўлди иш айлар **яроғи**.
 Ададдин кўп бори кема **яроғлик**...
Яроғи сайр хотир истаганча.

қазарıldї—қайрилди. **қазарıldї**
 аңк буйини қайрилди. Биров
 бојнїни қазарıldї—унинг бўйни қайрилди. Биров
 қайирса ҳам шу сўз қўлланади. Бу феъл ҳам
 ўтимли, ҳам ўтимсиздир. (қазарилур, қазарил-
 мақ).

қаврулдї—қовурилди. **қаврулдї**
 буғдај
 қаврулдї—буғдой қовурилди. Бошқаси ҳам шун-
 дай. Бу сўзнинг **қаврулдї** ли варианты ҳам бор.
 (қаврулур, қаврулмақ).

қобзалдї—қўбиз чалинди. **қобзалдї**
 қобуз¹⁹⁵
 қобзалдї—қўбиз чалинди. Бу сўзнинг **қобзалдї** билан
қобзалдї қобсалдї равишда ҳам талаффуз
 этилади. Бу хилда **қобзалдї** га алмашилиши-
 га мисол кўп. Чунончи, **қобзалдї** деган-
 даги каби. (қобзалур, қобзалмақ).

ушәлдї тәwшәлдї—ушатилди, майдаланди.
ушәлдї
ушәлдї тәwшәлдї—шон
 майдаланди, бурдаланди. Бу иборада асл сўз
ушәлдї ўшәлдидир. (ушәлур, ушәл-
 шәлмәк).

¹⁹⁵ Қубуз уриб, чертиб чалинадиган чолгулардан бири бўлиб, туркий халқларда энг машҳур, энг эски чолғудир. Ҳатто, унинг илгариларда ким томонидан ва қандай яратилгани ҳақида халқда ҳар хил нақллар ҳам юзага келган. Уни халқда „руҳи ғизо“ деб юқори баҳоланганлигидан Абу Али ибн Синога ҳам нисбат берадилар. „Девон“да бу сўзнинг кўп қайта такрарланиши унинг уша даврда энг ёқимли чолғу эканидан, энг кўп тарқалганидан дарак беради.

تەۋشۈلدى تәwшүлді — чувалди. يې تېشادی jip tәwшүl-
ді¹⁹⁶ — ип күп құл тегиши билан чувалди — чигил
бўлди. Бошқаси ҳам шундай. (تېشلور. تېشلماق) tūw-
shāiūr, tūwshālmāk).

قۇشالدى қуwшалді — эговланди, ишқаланди. اق قىشادی
оқ қуwшалді — ярқирасин деб ўқни ёғоч билан
ишқалди. (قىشلاق. قىشلور. قىشلماق) қуwшалур, қуwшалмақ).

قارقالدى қарғалді — қарғалди, лаънатланди. ياك قىرغادى
jәk қарғалді — шайтон лаънатланди. Бошқаси ҳам
шундай. (قىرغاق. قىرغالور. قىرغالماق) қарғалур, қарғалмақ).

قورقۇلدى қорқулді — қўрқилди. ايش دىن قىرقلدى
iшdін қорқулді — ишдан қўрқилди. (قىرقلماق. قىرقلور) қор-
қулур, қорқулмақ).

قىرقلدى қірқилді — қирқилди. يۇق قىرقلدى
jūq қірқилді — қўй ва бошқа ҳайвонлар юнги қирқилди.
(قىرقلماق. قىرقلور. قىرقلماق) қірқилур, қірқилмақ).

¹⁹⁶ تېشادی сўзи босма ва ёзма нусхаларда икки хил шаклда ёзилиб, нозни қ
бўлиб қолган. Навоийда бу сўз одамга нисбатан, *эзилмоқ*, *қийналмоқ* маъно-
сида қўлланган:

Гам юки остида товшалдурди хижронинг мени..

Илтифот этсанг, доғи мен зору товшалғонча қил.

Навоийда бу сўз ҳар ерда ана шу маънода *товшалмоқ* шаклида қўлланган:

Фироқинг ранжидин бўлгач халос, ўлсам ажаб эрмас,

Оғир уйқуга борғондек қатиг эмгакда товшалғон.

(Наводируш-шаъоб, 450-бет),

كەرتىلدى кәртiлді — кертилди. يىغاج كىرتىلدى jigach кәртiлді —
ёғоч кертилди. Бошқаси ҳам шундай. (كەرتلور)
кәртiлур, кәртiлмәк).

كەرتىلدى кәртiлді — камситилди. قىل بىنى كىرتىلدى қул боj-
нi кәртiлді — қул камситилди. Бу сўз, асосан, кес-
мак маъносида бўлса ҳам, бу ерда хўрламоқ маъ-
носидадир.

كەزىلدى кәзrүлді — кийилди. تون كەزىلدى тон кәзrүл-
ді — тун кийилди. Бошқаси ҳам шундай. (كەزىلور)
кәзrүлур, кәзrүлмәк).

كەزىلدى кәзrүлді — қуритилди. قو كەزىلدى қоj кәзrүл-
ді — қўй (гүшти) қуритилди. (كەزىلماق. كەزىلور)
кәзrүлур, кәзrүлмәк).

كىكرىلدى кiкрүлді — киргизилди. تار افكا كىكرىلدى tawar
әwгә кiкрүлді — мол уйга киргизилди. Бошқаси
ҳам шундай. (كىكرىلور. كىكرىلماق) кiкрүлур, кiкр-
рүлмәк). Бу бўлим икки хилдир: 1) уч ҳарфли
сўз мажҳул феъл бўлади. Чунончи, يىراق تىرتىلدى
jarмақ тартiлді — танга (тарозида) тортилди;

ايش اىرتىلدى iш әртiлді — иш ноаниқ бўлди, пар-
даланди. Бу хил феълда ل-л билан ن-н аралаш
қўлланади; 2) шу шаклдаги феъл бу маънони
англатмай, ўз маъносида келади. Чунончи, قىرتىلدى
қуртулді — кутилди. سارمىلدى сармалді — ўралди.

بَرْتَنْدِي бәртінді — сустанди, зарбага учради. **اَلْكُ بَرْتَنْدِي** әлік бәртінді — құл тұқинишдан еки босилиб қолганидан зарбага учради. Унда заифлик пайдо бўлди, футур етди. (بَرْتِنْمَاكُ. بَرْتِنُور. бәртінүр, бәртінмәк).

بُرْلَانْدِي бұрләнді — куртак чиқарди. **يَغَاجُ بُرْلَانْدِي** jīғач пүрләнді — дарахтлар куртак чиқарди, навда чиқарса ҳам шундай дейилади. (بُرْلِنْمَاكُ. بُرْلِنُور. пүрләнүр, пүрләнмәк).

بُوشْغُنْدِي бошғундї — бұшалди. **اَرَّ اَلْكِي بْشَغْنْدِي** әр әлігі бошғундї — одам құли бұшалди. Одам ишдан қолса, ишлолмайдиган бўлса ҳам, шундай дейилади. Бунинг асли, **بْشَغْنْدِي** бұшандидир. (بْشَغْنْمَاقُ. بْشَغْنُور. бұшғунур, бұшғунмақ).

بُلْغَانْدِي булғандї — булғанди. **سُوْفُ بُلْغَانْدِي** суw булғандї — сув булғанди, лойқаланди.

بُلْغَانْدِي булғандї — айниди. **كُنْكُلُ بُلْغَانْدِي** кңцул булғандї — еқимсиз нарса ейишдан кўнгил айниди. Қайт қилса ҳам шу сўз қўлланади.

بُلْغَانْدِي булғандї — ғазаб қилди. **بَكُّ اَنْكُرُ بُلْغَانْدِي** бәг аңар булғандї — бек унга аччиқланди, ғазаб қилди.

بُلْغَانْدِي булғандї — тарқалди. **اَيْلُ بُلْغَانْدِي** әйл булғандї — әл тарқалди. (بُلْغْنْمَاقُ. بُلْغْنُور. булғанур, булғанмақ).

بَشْلَانْدِي башландї — бошлади. **اَرَّ اَيْشَقَا بَشْلَانْدِي** әр ішқа башландї — одам ишга бошлади, иши кўринди.

بَشْلَانْدِي башландї — йўлланди. **قُوْ تَاغَا بَشْلَانْدِي** қож тағқа башландї — қўй тоққа ҳайдалди, сурилди.

بَشْلَانْدِي башландї — бош чиқарди. **تَرِيغُ بَشْلَانْدِي** таріғ башландї — экин: буғдой, арпа умуман дон экинлари бош тортди. Бош чиқарди.

بَغْلَانْدِي бағландї — боғланди. **اَتْنُكُ بَغْلَانْدِي** отуң бағландї — ўтин боғланди. **اَرُّ اَوْزِنْكَ اَتْنُكُ بَغْلَانْدِي** әр өзіңә отуң бағландї — одам фақат ўзи учун ўтин боғлади. (بَغْلَانْمَاقُ. بَغْلَانُور. бағланур, бағланмақ).

بَغْلَانْدِي бағландї — боғланди. **قُوْ كَوْجُ بَغْلَانْدِي** қож бағландї — қўй боғланди. Бошқаси ҳам шундай. (بَغْلَانْمَاقُ. بَغْلَانُور. бағланур, бағланмақ).

بَغْلَانْدِي боғландї — тахмонга қўйилди. **تُونُ بَغْلَانْدِي** тон боғландї — тўн бўғчага солиниб тахмонга қўйилди. (بَغْلَانْمَاقُ. بَغْلَانُور. боғланур, боғланмақ).

بَغْلَانْدِي боғландї — бўғилди. **اَتُّ اَتُّ بَغْلَانْدِي** ат ат боғландї — от бўғилди. Бошқага ҳам шу сўз қўлланади. (بَغْلَانْمَاقُ. بَغْلَانُور. боғлунур, боғлунмақ).

بَكْلَانْدِي бәкләнді — мустаҳкамланди. **بَكْلَانْدِي نَانْكَ** бәкләнді нәң — нарса мустаҳкамланди.

بَكْلَانْدِي бәкләнді — турғунланди. **اَرُّ اَفْنِدَا بَكْلَانْدِي** әр әw-индә бәкләнді — әр уйда турғун бўлиб қолди. Қамалса ҳам шу сўз қўлланади.

بَكْلَانْدِي بәкләнди — бәкләнди нәң — нарса сақланди. Бу феъл үтимли ҳам, үтимсиз ҳам бўлиб келади (ўғузча). (بَكْلَانُورُ. بَكْلَانْمَاكُ) бәкләнүр, бәкләнмәк).

بَاغْلَانْدِي бәгләнди — эрли бўлди, эрга чиқди. (بَاغْلَانْمَاكُ) урағут бәгләнди — хотин эрга чиқди (бегли бўлди). (بَاغْلَانُورُ. بَاغْلَانْمَاكُ) бәгләнүр, бәгләнмәк).

بُكْلَانْدِي бүкләнди — букилди. (بُكْلَانْمَاكُ) бүкләнди нәң — нарса икки қават қилиб букланди, (بُكْلَانُورُ. БУКЛАНМАК) бүкләнүр, бүкләнмәк).

سُوفُ بُكْلَانْدِي буюкләнди — йиғилди, тўпланди. (سُوفُ بُكْلَانْمَاكُ) суw буюкләнди — сув йиғилди, тўпланди. Яна (سُوفُ بُكْلَانْمَاكُ) сү буюкләнди — аскар тўпланди. (سُوفُ بُكْلَانْمَاكُ) сү буюкләнүр, сү буюкләнмәк).

تَالِپَانْدِي талпәнди — талпинди. (تَالِپَانْمَاكُ) қуш талпәнди — қуш талпинди. Икки қанотини қоқиб, изтиробга тушди. (تَالِپَانُورُ. تَالِپَانْمَاكُ) талпәнүр, талпәнмақ). Ҳар бир нарса изтиробга тушса ҳам бу сўз қўлланади.

تَارْتَانْدِي тартәнди — тортди, меҳрибонлик қилди. (تَارْتَانْمَاكُ) ар ағләнка эр оғләнә тартәнди — одам ўғлига раҳм қилди. Унга қилинган ҳар бир яхшилик, унга берилган ҳар бир таом уники (ўғлиники) бўлишини истади.

تَارْتَانْدِي тартәнди — ташитди. (تَارْتَانْمَاكُ) ол әwгә таріғ тартәнди — у уйига буғдой ва бошқа нарсалар келтираётгандек кўринди. Кўчманчилар шаҳарлилардан буғдой тортиб кетсалар ҳам шундай дейилади. (تَارْتَانُورُ. تَارْتَانْمَاكُ) тартәнүр, тартәнмақ).

تُورْتَانْدِي туртәнди — суртаётгандек кўринди. (تُورْتَانْمَاكُ) ол өзига јағ туртәнди — у ўзи учун ёғ суртди. Ёғ суртаётгандек кўринишга ҳам бу сўз қўлланади. (تُورْتَانُورُ. تُورْتَانْمَاكُ) туртәнүр, туртәнмақ).

تَبْرَانْدِي тәбрәнди — тебранди. (تَبْرَانْمَاكُ) тәбрәнди — нәң — нарса тебранди, ҳаракатланди. (تَبْرَانُورُ. تَبْرَانْمَاكُ) тәбрәнүр, тәбрәнмәк).

تَوْغْرَانْدِي тоғрәнди — тўғраётгандек кўринди. (تَوْغْرَانْمَاكُ) ол өзгә әт тоғрәнди — у ўзига гўшт тўғраётгандай кўринди. Бошқаси ҳам шундай. (تَوْغْرَانُورُ. تَوْغْرَانْمَاكُ) тоғрәнүр, тоғрәнмақ).

تَاوْرَانْدِي таwрәнди — шошилаётгандек кўринди. (تَاوْرَانْمَاكُ) әр таwрәнди — одам юришда шошилаётгандек кўринди. (تَاوْرَانُورُ. تَاوْرَانْمَاكُ) таwрәнүр, таwрәнмақ).

تَئْرَسَانْدِي тәрсәнди — ғазаб қилди. (تَئْرَسَانْمَاكُ) бәг ақар тәрсәнди — бек унга ғазаб қилди.

تَرْسِنْدِي тәрсінді — қайталади. تَرْسِنْدِي باش баш тәрсінді — яра битгандан кейин яна қайталади. (تَرْسِنُورُ тәрсінүр, тәрсінмәк).

تَقْشِنْدِي тәвшинді — ҳаракат қилди. اَر ايشتا تَلِم تَقْشِنْدِي әр ішта тәлім тәвшинді — одам ишда күп ҳаракат қилди. (تَقْشِنْمَاك تәвшүнүр, тәвшүнмәк*).

تَتَغْنَدِي татғанді — татти экан деди. اَر اَشِع تَتَغْنَدِي әр ашғ татғанді — одам таом билан лаззатланди ва тилини танглайига тегизиб лаззат топди. (تَتَغْنُورُ татғанур, татғанмақ).

اَلْدِي تَاغْنَدِي олінді толғанді: اَر اَلْدِي تَاغْنَدِي әр олінді толғанді — одам дард оғриғидан азобланди, бир ёғдан иккинчи ёққа ағдарилиб қийналди.

تَاغْنَدِي толғанді — тұлғанди. اَر اَوْزِي تَاغْنَدِي әр өзі толғанді — одамнинг ичи сура бошлади, ўради.

تَاغْنَدِي толғанді — юмалоқлади. اَر اَوْزِنْكَ يُونْكَ تَاغْنَدِي әр өзиңә жүң толғанді — одам ўзи учун юнгни юмалоқлаб ўради. (تَاغْنُورُ толғанур, толғанмақ).

تَرْقِنْدِي турқинді — уялди. اَل مَنْدِن تَرْقِنْدِي ол мәндин турқинді — у мендан уялди. Қилмоқчи бұлган ишидан мендан уялиб қайтди. (تَرْقِنُورُ турқинур, турқинмоқ).

* Бу сўзлар босма нусхада шу тарзда ҳар хил ёзилган.

تَرْكِنْدِي тәзгінді — айланди. جَغْرِي تَرْكِنْدِي чіғрї тәзгінді — чийриқ айланди. Бошқаси ҳам шундай.

تَرْكِنْدِي тәзгінді — айланди (зиёрат қилди). اَل يِيرَكْت ол яіріг тәзгінді — у ерни айланди, тавоф қилди. Бирор ерни тавоф этувчи ҳар кимга ҳам бу сўз қўлланади. (تَرْكِنْمَاك тәзгінүр, тәзгінмәк).

بُلْغِنْدِي تَلْكَنْدِي булғанді — тәлкәнді — ғазаб қилди. اَل اَنْكَر ол аңкә ол аңар булғанді тәлкәнді — у унга ғазаб қилди, аччиқланди. تَلْكَنْدِي — тәлкәндінинг ўзи ёлғиз қўлланилмайди. Булғанді билан бирга қўшиб қўлланади. (تَلْكَنْمَاك тәлкәнүр, тәлкәнмәк).

تَبْلُنْدِي туплунді — тешилди. تَام تَبْلُنْدِي там тублунді — девол тешилди. Бошқаси ҳам шундай. (تَبْلُنُورُ тублунур, тублунмақ).

تَبْلُنْدِي тупләнді — илдиз олди. يَغَاچ تَبْلُنْدِي ғач тўпләнді — дарахтларнинг илдиз қуриш вақти келди¹⁹⁷.

تَبْلُنْدِي тупләнді — моллик бўлди. اَر تَبْلُنْدِي әр тўпләнді — одам моллик бўлди. Бошқаси ҳам шундай. (تَبْلُنْمَاك тўпләнүр, тўпләнмәк).

¹⁹⁷ Бу сўз ҳақида Басим Аталай изоҳ берган. Унингча تاجل ترشعبر хато бўлиб تامل ترشعبر бўлиши керак экан, у ҳолда дарахт илдиз тутди маъносида бўлади (қ. „Девон“, Б. Аталай таржимаси, II том, 242-бет).

Шоир айтади:

Эгамни (худони) мақтайман, унинг ёрдами билан
илмни тўплайман, кўнгилни шунга боғлайман,
илму ҳунар тўплашга кўнглим берилгандир.
(^{0,0}тўрлнмак^{0,0} ^{0,0}тўрлўнур^{0,0}, ^{0,0}тўрлўнмак^{0,0}).

^{0,0}тўлнди^{0,0} ^{0,0}тўлнндї — тийилди. ^{0,0}ар^{0,0} ^{0,0}аштн^{0,0} ^{0,0}тўлнди^{0,0} ^{0,0}эр^{0,0} ^{0,0}штн^{0,0}
^{0,0}тўлнндї — эр ишдан тийилди. Бошқаси ҳам шун-
дай. Сўздан тўхташга ҳам бу сўз қўлланади.
(^{0,0}тўлнмак^{0,0} ^{0,0}тўлнур^{0,0}, ^{0,0}тўлнмак^{0,0}).

^{0,0}тўшлнди^{0,0} ^{0,0}тўшлнндї — қўнди. ^{0,0}الكن^{0,0} ^{0,0}тўшлнндї^{0,0} ^{0,0}Экин^{0,0}
мусофир — йўловчи қўнди. Ухлаб, сўнг йўлга
тушмоқ учун қўнди. (^{0,0}тўшлнур^{0,0} ^{0,0}тўшлнмак^{0,0} ^{0,0}тўшлнмак^{0,0}).

^{0,0}тўрлнди^{0,0} ^{0,0}тўрлнндї — терлади. ^{0,0}ات^{0,0} ^{0,0}тўрлнндї^{0,0} ^{0,0}ат^{0,0} ^{0,0}тўрлнндї^{0,0} — от
терлади. Бошқаси ҳам шундай. (^{0,0}тўрлнмак^{0,0} ^{0,0}тўрлнур^{0,0}, ^{0,0}тўрлнмак^{0,0}).

^{0,0}тўрлнди^{0,0} ^{0,0}тўрлнндї — тўпланди. ^{0,0}تۈرلۈندى^{0,0} ^{0,0}тўрлнндї^{0,0} ^{0,0}тўрлнур^{0,0}
нён — нарса тўпланди. Шеърда шундай келган:

اذمِنِي اَكْرَمَن بِلِكْنِي يَكْرَمَن
كُنْكَلْنِي تَكْرَمَن اَرْدَم اَوْزَا تَرْلُور

ižimni¹⁹⁸ ök¹⁹⁹ärmän, Bilikni jügärmän

Köcününi tügärmän, ėrdäm üzä tūrլўнур

¹⁹⁸ Ҳозирги тилда қатъий равишда эга шаклида қўлланадиган сўз „Девон“да ҳар ерда *изи* шаклида учрайди. Демак, бизга „з“ товуши „г“ га айланаиб етиб келган:

„з“товушининг „г“га алмашинишининг бошқа сўзларда учраши, баъзи сўзларда „з“ нинг тамом тушиши ҳам характерли хусусиятдир. Чунончи, *эзгулик* сўзини *эгилик* ҳолида етиб келиши каби эгиликни кеч қўлданмақ.

Чунки эрур эл аро бу хуш калом,
Ўхшамаса мол эгасига ҳаром.

¹⁹⁹ *Тўпламоқ* маъносидаги *ўкмак* сўзи Навоий асарларида кенг қўлланган. Ҳатто, „Хазоинул-маоний“нинг III томида Навоий бутун ғазал (338-ғазал) да шу сўзни қўллаган:

Етса хирмон-хирмон ул тошларни ҳар ёнимга ўк...
Ҳарна афзун келса андин, жисми вайронимга ўк...

^{0,0}тўзлнди^{0,0} ^{0,0}тўзлнндї — текисланди. ^{0,0}تۈزلۈندى^{0,0} ^{0,0}тўзлнндї^{0,0}
^{0,0}јёр — ер текисланди. Бошқаси ҳам шундай.
^{0,0}тўзлнди^{0,0} ^{0,0}тўзлнндї варианты ҳам бор.

^{0,0}тўзлнди^{0,0} ^{0,0}тўзлнндї — тўғриланди, тўғри бўлди. ^{0,0}ايش^{0,0} ^{0,0}тўзлнндї^{0,0}
^{0,0}иш ^{0,0}тўзлнндї — иш тўзалди, тўғриланди. Бошқаси
ҳам шундай. (^{0,0}тўзлнмак^{0,0} ^{0,0}тўзлнур^{0,0}, ^{0,0}тўзлнмак^{0,0}).

^{0,0}тўзлнди^{0,0} ^{0,0}тўзлнндї — тузланди. ^{0,0}ات^{0,0} ^{0,0}тўзлнндї^{0,0} ^{0,0}эт^{0,0} ^{0,0}тузланди —
^{0,0}гўшт тузланди. Бошқаси ҳам шундай. (^{0,0}тўзлнмак^{0,0} ^{0,0}тўзлнур^{0,0}, ^{0,0}тўзлнмак^{0,0}).

^{0,0}тўзлнди^{0,0} ^{0,0}тўзлнндї — тизилди, ипга ўтказилди. ^{0,0}يۈنجۈ^{0,0} ^{0,0}тўзлнндї^{0,0}
^{0,0}jinju ^{0,0}тўзлнндї — марварид тизилди. Бошқаси ҳам
шундай. (^{0,0}тўзлнмак^{0,0} ^{0,0}тўзлнур^{0,0}, ^{0,0}тўзлнмак^{0,0}).

^{0,0}тўшлнди^{0,0} ^{0,0}тўшлнндї — рўпара бўлди, қарама-қарши турди.
^{0,0}бир ^{0,0}нён ^{0,0}биргә ^{0,0}тушландї —
бир нарса бир нарсага рўпара бўлди, қаршилаш-
ди. (^{0,0}тўшлнур^{0,0} ^{0,0}тўшлнмак^{0,0} ^{0,0}тўшлнмак^{0,0}).

^{0,0}тўшлнди^{0,0} ^{0,0}тўшлнндї — тиши чиқди. ^{0,0}اغلان^{0,0} ^{0,0}оғлан
^{0,0}тишлнндї — боланинг тиши чиқди.

تیشلندی tışlāndı — тишланди (қайралди) أرغاق تیشلندی
орғақ тішләнді — ўроқнинг тиши ўткир қилинди.
(تیشلماکت. تیشلәнүр, тішләнмәк).

تۇغلندی түглюнди — тугилди, тиқилди. سوف بغزدا تۇغلندی
суw боғазда түглюнди — сув томоққа тиқилди —
шу билан одам бўғилди.

تۇغلندی түглюнди — тугилди. يپ تۇغلندی jip түглюнди — ип
тугунланди. Бошқаси ҳам шундай. (تۇغلماکت. تۇغلәнүр,
түглюнмәк).

تۆکلندی төклюнди — тукилди. سوف سۇف төклюнди —
суw түкилди. (تۆکلماکت. تۆکلәнүр, төклюн-
мәк).

تیکلندی тиклинді — тикилди, экилди. يگач تیکلندی jigach ті-
линді — ёғоч тикилди, экилди. Бошқаси ҳам шун-
дай. (تیکلماکت. тикләнүр, тиклинмәк).

جړلندی jәrlāndı²⁰⁰ — касал бўлди. آر اوزی جړلندی әр
озі jәrlāndı — одам касал бўлди, танаси оғирлаш-
ди. (جړلماکت. jәrlәнүр, jәrlәнмәк).

جرلنور әрләнди — оғриди. انکت کوزی جړلندی әнің
közi jәrlāndı — унинг кўзи оғриди.

²⁰⁰ Бу сўз босма нусхада икки хил: бир ерда جړلندی jәrlāndı, бир ерда әрләнди jәrlāndı шаклида берилган. Басим Аталай изоҳига кўра, қўлөзмада jәrlāndı берилган. Биз ҳам шунга мувофиқ тузатдик (қ. „Девон“, Б. Аталай таржимаси, II том, 244-бет).

جرلندی jәrlāndı — манфаатланди. آل اندن نانکت جړلندی
ол андін нәң jәrlāndı — у ундан манфаат олди —
нафланди. (جرلماکت. jәrlәнүр, jәrlәнмәк).

چوغلندی чоғланді — чўғ бўлди. اوت چوغلندی
ўт яллиғланди. Шунингдек, кун яллиғланишига
ҳам бу сўз қўлланади. (چوغلماقت. چوغلәнүр,
чоғланмақ).

چۇغلندی чуғланді — майда тошли бўлди. سوف قمغ چۇغلندی
су қамуғ чуғланді — аскарлар ҳаммаси тўдалари
билан келишди. Тўпланган ҳар бир нарсага ҳам
бу сўз қўлланади. (چۇغلماقت. چۇغلәнүр, чуғ-
манмақ).

چاغلندی чағланді — чала пишди. ات چاغلندی әт
гўшт чала пишди.

چاغلندی чаwланді — шуҳрат қозонди. әр چاغلندی
ланді — одам шуҳрат қозонди. (چاغلماقت. چاغلәнүр,
чаwланур, чаwланмақ).

سرتندی сўртүнді — суртинди, суйкалди, ишқалди.
ات يگачقا سرتندی ат jіғачқа сўртүнді — от дарахт-
га суйкалиб қашинди. Бошқаси ҳам шундай.

سرتندی сўртүнді — суртмоқчи бўлди. әр ازنگا ياغ سرتندی
әр өзінә jaғ сўртүнді — одам ўзига ёғ суртмоқ
истади. Биров бир нарса суртаётгандай кўринса
ҳам, шу сўз қўлланади. (سرتلماکت. سرتلәнүр,
сўртүнмәк).

سِتْغَنْدِي سیتғанді — чаққонлашди, этак шимарди. آر سِتْغَنْدِي
эр ситғанді — одам енг шимарди, этак шимарди,
бел боғлади. Бу феъл ўтимли ҳам, ўтимсиз ҳам.
(سِتْغَنْمَاق سیتғанур, ситғанмақ).

سِلْکِنْدِي сілкінді — силкитди. آر تَوْنُ سِلْکِنْدِي эр тонін
сілкінді — одам тўнини силкитмоқчи бўлди.

سِلْکِنْدِي сілкінді — қичинди. آر سِلْکِنْدِي эр сілкінді —
одамнинг туклари ҳурпайди.

سِلْکِنْدِي сілкінді — сесканди. تَقِي سِلْکِنْدِي تەۋەج сілкінді —
туя силкинди. تَقِي سِلْکِنْسَا اَشَاكْ كَا يُوكت جِقَار
тәۋәј сілкінсә эшәккә²⁰¹ јук чіқар — туя силкинса,
ундан бир эшакнинг юки чиқади. Бу мақол кичик
ишни ташлаб, катта ишга киришишга ундаб ай-
тилади. (سِلْکِنْمَاق سилкинур, сілкінмақ).

سَچْلَنْدِي сачланді — сочи ўсди. آر سَچْلَنْدِي эр сачланді —
одамнинг сочи ўсди. سَچْلَنْمَاق سачланур,
сачланмақ).

سُچْلَنْدِي сучлунді — суғурилди, тортиб олинди. قَلِج قَيْنْدِن
сүзлунді — қилич қиндан су-
ғурилди. Ўрнидан суғурилган ҳар нарсага ҳам бу

сўз қўлланади. سَچْلَنْمَاق سучлунур, суч-
лунмақ).

سَرْلَنْدِي сарланді — салла кийди. آر سَرْلَنْدِي эр суw-
луқ сарланді — одам салла ўради.

سَرْلَنْدِي сарланді — ўради. آر يَرْكَنْجُو سَرْلَنْدِي эр јўр-
кәнју сарланді — одам оёғига пайтава ўради.

سَرْلَنْدِي сарланді — ўралди. اِيْبُ يِغَاجْ قَا سَرْلَنْدِي
қа сарланді — ип дарахтга ўралди. Бу феъл ўтим-
ли ҳам, ўтимсиз ҳам бўлиб қўлланади. (سَرْلَنْمَاق
сарланур, сарланмақ).

سَرْلَنْدِي сарланді — ҳозирланди. آر ايشْقا سَرْلَنْدِي эр ішқа
сарланді — одам ишга ҳозирланди.

سِرْلَنْدِي сірланді — сирланди. اِيْاقْ سِرْلَنْدِي ајақ сірлан-
ді — идиш нақшлаш учун идиш устига бўёқ су-
рилди. (سِرْلَنْمَاق сірланур, сірланмақ).

سۆزْلَنْدِي сөзләнді — сўзлади. اَلْ سُوْزَنْ مَنْكَا سۆزْلَنْدِي ол сө-
зін маца сөзләнді — у сўзини менга сўзлади. Баъ-
зи сўзларини баён қилди. (سۆزْلَنْمَاق сөз-
ләнур, сөзләнмақ).

سۆزْلَنْدِي сўзлунді — тозаланди. سَوْفْ سۆزْلَنْدِي суw сўзлун-
ді — сув сузилиб тозаланди. Бошқаси ҳам шун-
дай. (سۆزْلَنْمَاق сўзлунур, сўзлунмақ).

سَشلَنْدِي сәшлннді — ечилиб кетди. اَتْ سَشلَنْدِي ат сәшлнн-
ді — от боғидан бўшалди, ечилиб кетди. Бошқаси

²⁰¹ Эшак сўзи „Девон“да бир неча ерда учрайди. Лекин, кўпинча, бу сўз
اشكك — эшак, اشياك эшјак, اشاك эшак вариантларида келган. Демак, у
давр тилида сўзларда диалектал фарқ ҳам кучли бўлган.

қатрунді — тұхтади. **كُلَّارُ ارَّ قَتْرَنْدِي** күләр әр қатрунді — куладиган әр тийилди, тұхтади. Бу сүзнинг асли бир ишда бүйсунмасликдир. Чунончи, **ол мәңә жармақ бәрүр әркән қатрунді — ул менга тангалар берар экан, тийинди, бермай қуйди, бүйсунмади. Бошқаси ҳам шундай. (қатрунур, қатрунмақ).**

қазрандi — ғазабланди. **بَكَّ اَنكَارُ قَدْرَنْدِي** бәг аңар қазрандi — бек унга ғазабланди, у билан бекнинг хулқи, феъли сиқилди — танг бұлди, ёмонлашди. **(қазранур, қазранмақ).**

қуршандi — боғлади. **اَرَّ قورُنْ قَرَشَنْدِي** әр қуршандi — одам белбоғини боғлади. **(қуршанур, қуршанмақ).**

қарғандi — қарғанди. **اَرَّ اوزُنْ قَرغَنْدِي** әр өзін қарғандi — одам ўзини ўзида пайдо бұлган бир пушаймонлик муносабати билан қарғади. **(қарғанур, қарғанмақ).**

қазғандi — қозонди. **اَرَّ تَوَارُ قَرغَنْدِي** әр тавар қазғандi — одам мол қозонди. **(қазғанур, қазғанмақ).** Шеърда шундай келган:

بَقْمَسُ بَدْنُ سَفْكَ سَزُ يَدَقِي يَدِي سَرَنْقَا
قَزَغَنْ اَلْحُ تَزَنْلَكُ قَلْسُنْ جَفْنَكُ يَرَنْقَا

Бақмас будун сәвүк сүз
Иудқіўзі саранқа
Қазған улч түзүніүк
Қалсун чаўиң жарінқа

Ўғлига насихат қилиб айтади: Одамлар бахил, юзсиз, шилқим одамларни севмайдилар. Эй ўғлим, ёқимли, хулқли бўлишга тириш, номинг (шуҳратинг) эртага (ўзингдан кейин) қолсин.

қісғандi — қизғонди. **اَرَّ تَفَارُنْ قَسغَنْدِي** әр тава-рiн қісғандi — одам молини харж қилишдан қизғонди. **(қисғанур, қисғанмақ).**

қаршандi — қидирди. **اَلْ يَنْجِقُ اَجْرًا يَرْمَاقُ قَرَشَنْدِي** ол жанчiқ iчрә жармақ қаршандi — у ёнчиғи, тўрваси, ҳамёнидан танга қидирди: шунингдек, бирор нарсани қидириб, ахтарган ҳар ким учун ҳам бу сүз қўлланади. **(қаршанур, қаршанмақ).**

қорқундi — қўрқинқиради. **اَرَّ ايشِدُنْ قَرقَنْدِي** әр iшдiн қорқундi — одам ишдан қўрқинқиради. Одамда қўрқув ҳисси пайдо бұлди, лекин уни дилида яширди. **(қорқунур, қорқунмақ).**

كِرْلَانْدِي كىرلändig — кир бұлди. كِرْلَانْدِي تُون كىرلändig —
тун кир бұлди. Бошқаси ҳам шундай. (كِرْلَانْدِي تُون كىرلändig).
كِرْلَانْمَاك كىرләнүр, кірләнмәк).

كِرْلَانْدِي كىرлändig — юмилди. كِرْلَانْدِي كُوز كۆز кёрлändig —
күз юмилди.

كِرْلَانْدِي كَازلändig — юқориланди. كِرْلَانْدِي اِق اِق оқ кәзлändig —
уқ юқориланди.

كِرْلَانْدِي كَازلändig — тагига олди. كِرْلَانْدِي اشيج اشيج ашич кәз-
лändig қозон тагига олди. (كِرْلَانْدِي تُون كىرлändig).
كِرْلَانْمَاك кәзләнүр, кәзләнмәк).

كِرْلَانْدِي كىزلändig — ол таварин кизлändig — у товарини яширган-
дек куринди. Яширишга ҳаракат қилса ҳам, шу сүз қулланади.
(كِرْلَانْدِي تُون كىرлändig).
كِرْلَانْمَاك кизләнүр, кизләнмәк).

كِرْلَانْدِي كәслändig: — كِرْلَانْدِي نَانك кәслändig нән — нарса
кесилди. (كِرْلَانْدِي تُون كىрлändig).
كِرْلَانْمَاك кәсләнүр, кәсләнмәк).

كِرْلَانْدِي كөклändig — боғланди. كِرْلَانْدِي اذر اذر эзәр көк-
лändig — эгар боғланди, чилвир билан боғланди.

كِرْلَانْدِي كөклändig — улуғланди. كِرْلَانْدِي اَر эр көклändig —
эр улуғ, шарафли бұлди. Молдор бұлса ҳам шу сүз
қулланади. (كِرْلَانْدِي تُون كىрлändig).
كِرْلَانْمَاك көкләнүр, көкләнмәк).

كِرْلَانْدِي كөклändig — қайғуланди. كِرْلَانْدِي يوزي يوزي ўзи
аниң көклändig — унинг юзида қайғу пайдо бұлди,
қайғули куринди.

كِرْلَانْدِي كөклändig — чолғу чалди. كِرْلَانْدِي اَر эр көклändig —
эр чолғу чалди. Асли كِرْلَانْدِي كير дир.

كِرْلَانْدِي كәмлändig — касалланди. كِرْلَانْدِي اَت ат кәм-
лändig — от касаллади. Бошқаси ҳам шундай.
Аслида бу сүз отга нисбатангина қулланади.
(كِرْلَانْدِي تُون كىрлändig).
كِرْلَانْمَاك кәмләнүр, кәмләнмәк).

Бу фасл гүрт хилдир

Биринчи, аталган сүзнинг эгәси маъносида бў-
лади. Чунончи, كِرْلَانْدِي اراغت урағут бәглändig —
хотин эрлик бұлди; эрга эга бұлди. كِرْلَانْدِي اناي қулändig
эр ани қизлändig — одам уни қиз қилиб асради, қиз-
ли бұлди, қизга эга бұлди.

Иккинчи, икки ҳарфлик одан тузилган ясама
фезл бўлади. Чунончи, كِرْلَانْدِي اراتлändig эр атлändig —
одам отга минди. كِرْلَانْدِي اतरлändig — от тер-
лади каби. Бошқаси ҳам шундай.

Учинчи, ишловчи шу фезлни ўзи учун ишла-
шини, чунончи, бажаришни ўз устига олганини
билдиради. كِرْلَانْدِي اراوزنكا یمیش эр өзиңә йәмиш
авдändig — одам ўзи учун мева тўплаш истади,

мева тўплашга киришди. Яна **أَلْ أُوَزِنَكَ آت** ол ўзица эт сўклўндї — унинг ўзи бошқа бировнинг ёрдамисиз гўштни кабоб қилди. Тўрт ҳарфли исм ва феъллар бу бобда таркибида қалин ҳарфи бўлган тўрт ҳарфли исм ва феълларнинг чўзғилари туширилганда **صحيح** ўрнида туради. Чунончи, **أَرَّ قَرْتَنَ قَرْتَنَدَى** эр қартин қартандї — одам ўзининг ярасини тузатди. Бу ўтимсиз феъл ўрнидадир. Асли **قَرْتَادَى** дир. **أَرَّ كُكْلَانَدَى** эр кўкландї — одам ашула айтди, чолғу чалди. Кўкландї феълнинг асли **كُوكْلَادَى** кўкладидир. Яна: **قُرَّ قُرْشَانَدَى** қур қуршандї — белбоғ боғлади. Асли **قُرْشَادَى** қуршадидир.

Тўртинчи, бу маъноларни англамай, ўз маъносида қўлланади. Чунончи, **تَفَى كَفْشَانَدَى** **täwäj kaw-šändı** — туя кавшанди. Яна **أَرَّ تَرْقَنْدَى** эр турқундї — одам бир ишга ҳаракат қилишдан уялди. **جَغْرِى تَرْكَنْدَى** чїгрї тазгиндї — чиғириқ айланди. Бошқаси ҳам шундай.

Қоида: бу бобнинг буйруғи тўрт ҳарфлидир. Чунончи, **مَنْى تَذَغْر** мәнї тозғур — мени тўйғаз, тўйдир. **أَت سَفْغْر** ат суғғар — отни суғор. **مَنْى أَذْغْر** мәнї узғур — мени уйғат.

Бу фаслдаги феълдан икки фоилга ўтувчи ўтимли* феъл ясаш учун **ر** дан сўнг **ت**-**г** ортиради, **т**-**д** билан ёнма-ён туриши натижасида **д**-**т** га сингиб, ҳар иккиси ҳам **т**-га айланади. Чунончи, **أَلْ أَتَنْ سَفْغَرْتَى** ол атин суғғартти — у отини биров орқали суғғорттиди. Бу шаклда икки ундош қатор келиши ҳам мумкин. Ва яна **مَنْى أَنَى تَذْغَرْتَمْ** мән анї тозғурттум — ман уни тўйдиришга буюрдим. Бу қондани тушун.

* Маҳмуд Кошғарий кўрсатишича, у даврда ўтимли, ўтимсиз феъллар эник фарк қилинар эди. Шунинг учун М. Кошғарий ўтимли феълларнинг ҳар хил воситалар билан ясашиш усулларини кенг изоҳлаб кўрсатган.

Лекин жонли тилда уларни аралаштириш, биргина феъл формасини ҳам ўтимли, ҳам ўтимсиз функцияда аралаш қўллаш ҳоллари ҳам бор эди. Масалан, у **иситди** феълни изоҳлар экан, бу феълни бир гапта ўтимли, иккинчи гапта ўтимсиз деб кўрсатади:

أَلْ مَوْنُ اسْتَدَى اَى اَنَهْ قَدْ صَحَنَ الْمَرْقَتَهْ وَكَذَلِكَ اِذَا حَمَى الْحَدِيدُ وَغَيْرَهْ وَيَقَالُ اَرَّ اسْتَى اَى حَمَّ الرَّجُلَ وَهَذَا اِلْ اَوَّلُ مُتَعَدِّ

(қ. Девону луготит турк, I, 181-бет).

Таржимаси: у **шўрғани иситди**, шунингдек, бу сўз темирни иситиш (қиздириш) ва бошқаларга ҳам қўлланилади. Бу гапта **иситди** феълни ўтимлидир. Лекин **ар иситди** гапидаги **иситди** феълни ўтимсиздир. Яъни одам исиди демакдир.

Бу хилда бир феълни ҳам ўтимли, ҳам ўтимсиз функцияда қўллаш айрим феъл шаклларигагина хос хусусият эди. Маҳмуд Кошғарий шундай кўрсатиб берган: Масалан, Маҳмуд Кошғарий **اِحْتَرْدَى** ичтурди шаклини изоҳлар экан, шу маънода **اِحْرَدَى** ичурди шаклини қўллаш ҳам тилда учрайди, деб кўрсатган:

أَلْ مَنْكَا سَوْفَ اِحْتَرْدَى اَى اَنَهْ اَشْرَبْنَى الْمَاءِ وَغَيْرَهْ وَيَقَالُ اِلْ اِحْرَدَى عَلَى مَذَا الْمَعْنَى

Таржимаси: у **менга сув ичирди** маъносида, **ичтурди**, **ичурди** формалари ҳам тенг қўлланаверади.

(қ. Девону луготит турк, I, 187-бет).

Бу боб ишнинг бажарувчисини англатадиган фоил формаси турк қабилаларида **سۇغۇرغۇچى** суғарғучи суғорувчи, **تۇغۇرغۇچى** тоғурғучи — тўйдирғувчидир. Ўғузларда бу шакл **تۇغۇرغۇچى** тоғурғучи, **سۇغۇرغۇچى** суғарғучи формасидадир.

Ишловчи ишни давом эттиришлигини билдирувчи феъл формаси ҳамма турк қабилаларида қли, ғли сўзларда ва умуман қалин сўзларда **أذغۇرغان** озғурган, **تۇغۇرغان** тоғурган шаклидадир.

Таркибида к ҳарфи бор сўзларда **كۆشكران آر** күлсирган эр—кулогич одам; **كۆشكران تۆي** көвшанан төвәй — күп кавшанадиган туя гапларидаги күлсирган ва көвшанан шакллари каби.

Ишни қилиш ишловчининг вазифаси ва мақсади эканини билдирувчи феъл **آت سۇغۇرغلق آردي** ол ат суғарғулуқ эрди — отни суғориш унинг вазифаси эди гапидаги **سۇغۇرغلق** суғарғулуқдир. Ва яна **آت سۇغۇرغلق آردي** ол ані тоғурғулуқ эрди — уни тўйдириш унинг ҳаққи эди, у уни тўйдириши керак эди гапидаги **تۇغۇرغلق** тоғурғулуқдир. Ишловчи ишни ишлашга қасд қилувчи, истовчи эканлиги мазмунини англатувчи феъл шакли, **آت سۇغۇرغساق آردي** ол ат суғарғисақ эрди — у от суғоришини истаган қасд қилган эди гапидаги **سۇغۇرغساق** суғарғисақ

феълдир. Ва яна **آني سۇدن كجرشساک آردي** ол ані суwdн кэчрүшсәк эрди — унинг мақсади уни сувдан ўтказишга ёрдам бериш эди гапидаги кэчрүшсәк эди. Лекин бу хил шакл тилда кам қўлланади. Ишни ишлаш қўнглида борлиги, ёки илгари ишлагандикни билдирадиган феъл формаси **آت سۇغۇرغلى آردي** ол ат суғарғилі эрди гапидаги **سۇغۇرغلى** суғарғилідир. Ва яна **آني تۇغۇرغلى** ол ані тоғурғилі ол — у уни тўйдирадиган, гапидаги **تۇغۇرغلى** тоғурғилі сүзидир. Ишланган ишни билдирувчи шакл **أذغرمش آل** озғурмш ол — у уйғоқ, уйғонган гапидаги озғурмшдир. **تۇغۇرمش** тоғурмш — тўйдирилган каби исми мафъуллар юқорида кўрсатилган асосдадир. Тўрт ҳарфлилар боби тугади.

БЕШ ҲАРФЛИЛАР БОБИ

ЎРТАСИ ҲАР ХИЛ ЧЎЗҒИ ҲАРФЛАР БИЛАН

КЕЛГАН **فعلماي** ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

سالمشدى салімлашди — **آنك بولا سالمشدى** анің бірлә салімлашди — у унинг бирла ҳусуматлашишди, тортишишди. (**سالمشماق** салімлашур, салімлашмақ).

قنالمشدى қонуқлашди — бир-бирини меҳмон қилишди. **الار اكي قنالمشدى** олар іккі қонуқлашди — улар

иккови бир-бирини меҳмон қилишди. (قَتْلَشُورُ).

قَتْلَشُمَاقُ қонуқлашур, қонуқлашмақ).

Бу хил феъл бобида биринчи мисолдаги салэм-лашдідан бошқа феъл ўзагидан ясалган сўз йўқ.

Лекин қимор, гаров маъноларида уч ҳарфли исм-лардан феъл ясалиши мумкин. Чунончи, أَنْكُ بَرَا

анің бірлә ојнаді жаріқлашу — у у

билан қиморга жавшан тикиб ўйнади. Ўйнов-чилардан ютган киши жавшанни олади. Бу шакл

баҳслашиш маънисида ҳам қўлланади. Чунончи, الْأَرَاكِي قَتْلَشُدِي

олар іккі қонуқлашдї — улар

иккови бир-бирини енгиш учун меҳмон қилишда баҳслашишди. Бу мазмунлар исталганда уч ҳарф-

ли, тўрт ҳарфлилардан ҳам ва ундан ортиқ ҳарфли феъллардан ҳам шунга қиёс қилиб ясали-

ши мумкин. барімсінді — ол эwgä барім-

сінді — у ҳақиқатда уйга бормагани ҳолда, уйга бораётгандек кўринди. (بَرِمَسِنُورُ. بَرِمَسِنَاقُ) барім-

сінур, барімсінмақ). тарімсінді — тариқ экаётгандек кўринди.

ال تَرِغ تَرِمَسِنْدِي ол таріғ тарімсінді — у ҳақиқатда элмагани ҳолда экаётгандек кўринди. (تَرِمَسِنُورُ).

تَرِمَسِنَاقُ тарімсінур, тарімсінмақ).

كَلِمَسِنْدِي кәлімсінді — келаётгандек кўринди. ال بَرُو

ол бөрү кәлімсінді — у бу ёққа келаётган-

дек кўринди. (كَلِمَسِنُورُ. كَلِمَسِنَاقُ) кәлімсінур, кә-

лімсінмақ). кўлімсінді — әр кўлімсінді — одам

кулаётгандек кўринди. Бошқаси ҳам шундай. (كَلِمَسِنُورُ. كَلِمَسِنَاقُ) кўлімсінур, кўлімсінмақ). Бу

феълларнинг ўзаги икки ҳарфли эди, ўзакка م-м,

س-с, ن-н ҳарфлари мсин қўшилди. Натижада бу феъл беш ҳарфли феълга айланди. Бу уч ҳарф

шу маънони англатиш учун уч ҳарфли, тўрт ҳарфли, беш ҳарфли феълларга ҳам қўшилади.

Бу феъл арабларнинг تَفَاعُلٌ бобига ўхшайди. Улар تَعَاوَلَ الرَّجُلُ

дейдилар; у ундан хабарсиздек кўринади, ҳолбуки хабардор эди, демакдир. تَضَاحَكَ

сўзи ҳам шундайдир. Кулгандай кўринди, ҳақиқатда кулмаган эди, демакдир.

Бу феълни тузиш қоидаси: феълга бу қўшим-ча қўшилганда, ўзак охиридаги ҳарф али бўлса,

а чўзғиси, ули бўлса, у чўзғиси, или бўлса, и чўзғиси сақланади. Масалан, ўзакнинг охири а билан тугаган сўзга мисол: ال اَنْدِن نَانِك نَلْمَسِنْدِي

ол андін нәц тиләмсінді — у ундан нарса сўраётгандек кўринди. Яна ال بَجَاك بَلْمَسِنْدِي

ол пічәк

biġamsindi — у пичоқ қайраётгандек кўринди, аслида у қайраётган эди. Бу феълларнинг буйруғи — ўзаги **تِيلا** — **tilā** — biġadir. Буларнинг охири **а** бўлгани учун қўшимча қўшилиб; бу хил феъл ясалганда ҳам ўз ҳолида қолади, ўзак охири у бўладиган сўзга мисол: **أَلْ مَنْكَا تَلَمْ كَلْمَسِنْدِي** ол мәнә тәлим кўлүмсинди — у менга кўп кулаётгандек кўринди. Яна **أَلْ يَقَارُو تَرْمَسِنْدِي** ол жуқару турумсінди — у юқори тураётгандек кўринди. Аслида у турмаган эди. Бу феълларнинг буйруғи **كُلْ** кўл, **تُرْ** — турдир. Бу ўзакларнинг охирги ҳарфи **р**-**л** ҳарфлари турғун (чўзғисиз) эди. Бу маънони англатиш учун кўрсатилган ҳарфларга ўзакнинг бош ҳарфидаги чўзғига мос чўзғи орттирилди. Ўзак икки ҳарfli бўлиб, бош ҳарфи али бўлса, у вақт ўзак охирига ҳар қачон **а** эмас, **и** чўзғиси орттирилади. **أَلْ أَفْكَا بَرْمَسِنْدِي** ол әwgä барімсінди — у уйга бораётгандек кўринди. **أَرْ سَفْقا قَرْمَسِنْدِي** әр суwқа қарімсінди — одам сувга чиқаётгандек кўринди. Бу феълларнинг охирги ҳарфи юқорида биз айтган қоидага мувофиқ **а** қилинмади.

Икки ҳарfli феълларда ўзакнинг бош ҳарфи **и** лик бўлса, ўзак охири ўз ҳолича қолади. Чунончи, **أَلْ أَفْكَا كَرْمَسِنْدِي** ол әwgä кiрiмсiндi — у уйга кираётгандек кўринди. **أَلْ يَرْمَاقُ تَرْمَسِنْدِي**

ол жармақ тәримсінди — у танга тераётгандек кўринди. Бошқаси ҳам шундай.

Бу уч ҳарфдан **м**-доим чўзғисиз бўлади. **س**-доим **и** лик бўлади. **ن**-н ҳарфи ҳам доим турғун (чўзғисиз) бўлади. Чўзғиларнинг ҳаммаси ўзакнинг олдинги ҳарфига мослашди. Бу ҳақда мен икки ҳарfliлар бoбидa сўзладим.

Уч ҳарfliларга келганда, **أَلْ أَنَسِي قَجْرْمَسِنْدِي** ол анi қачрумсiндi — у уни ҳақиқатда қочирмагани ҳолда, қочираётгандек, қувлаётгандек кўринди. Яна **أَلْ أَنَكْ يَازُقِنْ كَجْرْمَسِنْدِي** ол анiң жазуқин кәчрүмсiндi — у ҳақиқатда унинг гуноҳини кечирмагани ҳолда, унинг гуноҳини кечириётгандек кўринди. Бу ерда **р**-**у** ҳарфи заммали, яъни **у** билан талаффуз қилинади. Чунки **قَجْرُ** қачур сўзидаги **ج**-**ч** ули эди, уни чўзғисиз қилиниб, **ج**-**ч**нинг чўзғиси **р**-**р** га кўчирилди. Уч ҳарfliларда иккинчи ҳарфдаги чўзғи учинчи ҳарфга кўчирилди. Чунки ўрта ўзак охирига бош ҳарфдан кўра яқиндир.

Тўрт ҳарfliларга келсак, унинг мисоли: **أَرْ أَتْ سَفْعَرْمَسِنْدِي** әр ат суwғарiмсiндi — одам от суғораётгандек кўринди. Бу ерда ёнидаги **غ**-**ғ** ҳарфи **а** бўлгани ҳолда **р**-**р** ҳарфи **и** билан талаффуз қилинди. Чунки **а**—**и** га тескари эмасдир. Икки ҳарfliларда ҳам аҳвол шундайдир. Чунончи:

بَرِمْسِنْدِي барімсінді — бораётгандай кўринди каби.
 Лекин تَلْمَسِنْدِي тіләмсінді — тиланаётгандай кў-
 ринди, сўзи и лик эмас, а ликдир. Чунки бу түрт
 ҳарфли ўзаги تَلْمَسِنْدِي тіләдир. Уч ҳарф м-с-н || мисин
 қўшишда الف ни лафзда ташланди, лекин талаф-
 фузда сақланди. Яъни ل-л ҳарфи. или қилинмай
 али ҳолида қолдирилди. Шундай бўлмаса, бу уч
 ҳарфли икки ҳарфли бошқа феъл билан алмаши-
 нишга элтар эди. Масалан: يَرِنْدَاق تَلْمَسِنْدِي јарін-
 дақ тіләмсінді — у қайиш тилаётгандек кўринди
 гапидаги тілімсінді феъли билан адаштиришга,
 шубҳага сабаб бўлар эди. Шунга ўхшаш يَجَاكُ
 بَلْمَسِنْدِي пічәк біләмсінді — пичоқ қайраётгандек
 кўринди гапидаги білімсінді феълида ҳам и чўз-
 гиси ортдирилса, اِيَش بَلْمَسِنْدِي іш білімсінді —
 ишни биладигандек кўринди, гапидаги білімсінді
 феъли билан адаштириш юзага келар эди. Ҳолбу-
 ки, булар бири уч ҳарфли, иккинчиси икки ҳарф-
 ли, тамом бошқа феъллардир. Уч ҳарфли феъл-
 ларда сўзнинг ўртасидаги чўзғи сўнгги ҳарфга
 кўчирилиш қоидасини юқорида айтган эдик. Ма-
 салан قَجْرُ қачур, كَجْرُ кәчўр феълларида ج-ч
 ҳарфининг و-у чўзғиси ташлангач, ташланган و-у
 чўзғиси ر-р га кўчирилгандир. قَجْرُمْسِنْدِي қачрум-
 сінді қочираётгандай кўринди. А—и га тескари

бўлмагани учун ўз ҳолича қолдирилади, аммо و-у
 чўзғиси ي-и га тескаридир. Шунинг учун ўзгар-
 тирилиб ي-и қилинди деган қоидани юқорида
 баён қилдик.

تَدَغْرُمْسِنْدِي тоғғурумсінді — тўйдираётгандек кўринди.
 اَلْ اَنِي تَدَغْرُمْسِنْدِي ол ані тоғғурумсінді — у уни
 тўйдираётгандай кўринди. Бу баён қилган қоид-
 ларим бутун туркий тилларда ҳамма феъллар
 учун умумийдир. Ҳеч бир нарса (феъл) бундан
 четда қолмайди. Бу хил феълларда, бу маънони
 англамайдиган фақат биргина беш ҳарфли феъл-
 дан бошқа бир сўз йўқ. اَلْ مَنكَا يَرْمَسِنْدِي ол
 мәнцә јарамсінді (феълдир) — у менга хушомад
 қилди, ялинди демакдир. اِرْمَسِنْمَاقُ јарам-
 сінур, јарамсінмақ),

قَسْرَقِنْدِي қісірқанді — қаттиқ ҳаракат қилиб сақлади.
 اَر تَسْرَارُنْ قَسْرَقِنْدِي әр таварін қісірқанді — одам
 молини сақлашга қаттиқ ҳаракат қилди, сарф қи-
 либ юборишдан қўрқди. Шеърда шундай келган:

التَّبْ تَرِغْ قُدْمَدِي سَجْغَانُ نَقِي سَقْرَقَانُ
 كَزَلْبْ نَلْكَ كَتْرَسَنْ اَمْدِي اَنِي قَسْرَقَانُ

Әлітб таріғ қозмаді
 Січған тақі сіқірқан
 Кізіләб кәлүк нўтәрсән
 Әмді ані қісірқан,

Бола-чақасидан қизғониб, дон йиққан кишининг донларини сичқон, каламуш битта ҳам қолдирмай ташиб кетганидан кулади ва унга айтади: сичқон билан каламуш ҳеч нарсани қолдирмай ташиб кетди. Яшириб нима кутасан. Энди бола-чақангдан қизғон.

булїтландї: **كۆك بۇلۇتلىنىدى** көк булїтландї — кўк (осмон) булутланди. **بۇلۇتلانۇر. بۇلۇتلانماق** булїтланур, булїтланмақ).

бағїрландї: **قان باغرىلىنىدى** қан бағїрландї — қон ивиди, тугун-тугун бўлиб қолди. Сут ивиб қатиқ бўлса ҳам шу сўз қўлланади. **باغرىلىنىۇر. باغرىلىنىماق** бағїрланур, бағїрланмақ).

бутақландї **يىغاج بۇتلىنىدى** jīgach бутақландї — дарахт бутуқланди. Яна **سۇف بۇتلىنىدى** суw бутақландї — сув ариқчаларга айрилди. Бунинг асли **بۇتلىنىۇر. بۇتلىنىماق** бутақ—дарахт шохи демакдир. **بۇتلىنىۇر. بۇتلىنىماق** бутақланур, бутақланмақ).

башақландї: **سۈڭۈ بېشقىلىنىدى** сўңу башақландї — найза тишланди. Ўқ учи найза қилинса ҳам шу сўз қўлланади. **بېشقىلىنىۇر. بېشقىلىنىماق** башақланур, башақланмақ).

балїқландї: **كۆل باقىلىنىدى** көl балїқландї²⁰⁴ — кўл балиқланди. Арғулар лойли бўлган жойга нисбатан бу сўзни қўллайдилар. Уйғурлар қўрғонли жой маъносида қўллайдилар. **باقىلىنىۇر. باقىلىنىماق** балїқланур, балїқланмақ).

бїчакландї: **ار بىچاكتلىنىدى** әр бїчакландї — одам пичоқли бўлди. **بىچاكتلىنىۇر. بىچاكتلىنىماق** бїчакләнур, бїчакләнмәк).

тубўтландї — тубут қабиласига ўхшаб қолди. **ار تۇبۇتلىنىدى** әр тубўтландї — киши тубутга ўхшаб қолди. Улар кийимини кийди ва умуман уларга ўхшаб қолди. Тубутлар турк мамлакатларига бошқа ердан келиб ўрнашиб қолган жамоалардир. **تۇبۇتلىنىۇر. تۇبۇتلىنىماق** тубўтләнур, тубўтләнмәк).

татїғландї — **ازم تىغلىنىدى** ўзум татїғландї — узум тотли, мазали ва ширин бўлди. Мазали ва лаззатли бўлган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. **تىغلىنىۇر. تىغلىنىماق** татїғланур, татїғланмақ).

²⁰⁴ Махмуд Кошғарийнинг бу изоҳига кўра, *балиқ* сўзи ҳар хил қабилаларда ҳар хил маъноларда қўлланган. Бизда ҳозир фақат *балиқ* сувда яшовчи жонивор маъносидагина қўлланади. Эски адабиётда шаҳар маъносида ҳам учрайди. *Хон балиқ* — хон шаҳри каби. Навоийда лой маъносида ҳам қўлланган:

Ерни тенгиз этти ашқдин сайл,
Болиғдин ўлуб қубури ҳар хайл.
(„Хамса“, 143-бет).

تتقلندى تۇتۇقلандى — ارغت تتقلندى урағут тۇтۇқланді — хотин тۇтұқ (мояги чиқарилган — бичилган киши) ни дарвозабон қилди — у хотинга хизмат қилади. (تتقلنور. تتقلنماق) тۇтұқланур, тۇтұқланмақ).

تورقلندى تورۇقلандى — ориқ ҳисоблади, ориқ деб тунди. ол бу атіғ торуқланді — у бу отни ориқ деб санади. Шунингдек, отдан бошқани ориқ ҳисоблашга ҳам бу сўз қўлланади. (تورقلنور. تورقلنماق) торуқланур, торуқланмақ).

تلملندى тулумланді — жанг кийимларини, яроғларини кийинди. Эр тулумланді — одам уруш яроғларини тақинди, қуролланди. (تلملنور. تلملنماق) тулумланур, тулумланмақ).

جبرلندى جۇبۇرلاندى — юнгли бўлди, юнги ўсди. ажко эчкинги юнги ўсди. (جبرلنور. جبرلنماق) јубурләнур, јубурләнмәк).

جيشلندى чәпишләнді — боғлаб боқиладиган бўлди. оғлақ²⁰⁵ чәпишләнді — тўқли (қўчқор) чапиш қаторига ўтди, боғлаб боқиладиган бўлди, қўзи олти ойлик бўлганда тўқли бўлади. (جيشلنور. جيشلنماق) чәпишләнур, чәпишләнмәк).

²⁰⁵ Ўғлоқ сўзи „Девон“да бир неча ерда учрайди. Ҳар ерда ҳам эчки боласи маъносидадир. Навоий асарларида ҳам эчки боласи маъносида қўлланган:

Ки андин яхшироқ ўғлоқлик ўчку.

Лекин „Қутадғу билик“да ўғлоқ сўзи йил номи маъносида жадй сўзининг эквиваленти тарзида берилган.

جرقلندى چارۇقلандى: Эр жарқланді — одам чориқли бўлди. (جرقلنور. جرقلنماق) чаруқланур, чаруқланмақ).

ججكلندى چەچәкләндى: Јғач чәчәкләнді — дарахт гуллади. Бошқаси ҳам шундай. (ججكلنور. ججكلنماق) чәчәкләнур, чәчәкләнмәк).

سكتلندى сөкүтләнді — толзор бўлди. Эр сөкүтләнді — ер толзорга айланди. (سكتلنور. سكتلنماق) сөкүтләнур, сөкүтләнмәк).

سغقلندى соғуқланді — совуқ ҳисоблади. ол бу јәриг соғуқланді²⁰⁶ — у бу ерни совуқ санади. Ҳар нарсани совуқ ҳисоблашга ҳам бу сўз қўлланади. (سغقلنور. سغقلنماق) соғуқланур, соғуқланмақ).

سغقلندى суwиғланді — суюқ ҳисоблади. ол баліғ суwиғланді — у асални суюқ ҳисоблади. Бошқаси ҳам шундай. (سغقلنور. سغقلنماق) суwиғланур, суwиғланмақ).

قتلندى қанатланді — учар отлик бўлди. Эр қанатланді — одам учар отли бўлди ва унда

²⁰⁶ XI аср ёзма ёдгорликларида ҳар ерда сўғуқ тарзида қўлланган бу сўз Навоий давридаёқ совиқ шаклига кўчган:

Чашмаларда сув бўлур иссиғ, ҳаво бўлгач совиқ...

Ваҳки ишқингдин юзумга келди кўп иссиғ-совиқ.

учди, ёки тилагига етишга шу сабаб бўлди.
 قوش قاتلاندی Қуш қанатланди — қушнинг қаноти
 ўсди. (قاتلانور. قاتلانماق) қанатланур, қанатланмақ).

قاجلاندی қўличланди — қиличли бўлди. Эр қў-
 қиланди — одам қиличли бўлди. (қилжанор. қилжанмақ)
 қўличланур, қўличланмақ).

چاغیرلاندی чағирланди — чағир (ичкилик)ли бўлди.
 Эр чағирланди — одам чағирли (ички-
 ликли) ёки шарбатли бўлди. (чғирланор. чғирланмақ)
 чағирланур, чағирланмақ).

چىغىرلاندی чўғирланди — йўллар пайдо бўлди.
 Эр чўғирланди — ерда йўллар пайдо бўлди. (чғирланор.
 чғирланмақ).

قازىرلاندى қазірланди — табиати сиқилгандек кўринди.
 Эр қазірланди — одамнинг табиати сиқил-
 гандек кўринди. Бу сўзнинг асли қазрін-
 дидир. Тўғриси ҳам шудир. (қазіранор. қазіранмақ)
 қазірланур, қазірланмақ).

قازىزلاندی қазїзланди — қалинлашди, йўғон бўлди, يىغاج
 јїғач қазїзланди — дарахтнинг пўстлоғи
 ўсди, қалинлашди. (қазїзланор. қазїзланмақ)
 қазїзланур, қазїзланмақ).

قۇزۇزلاندی қузузланди — жувон хотин олди.
 Эр қузузланди — одам жувон хотин олди (арғуча).
 (қузузланур, қузузланмақ).

قىمىزلاندی қўмїзланди — қимизли бўлди.
 Эр қўмїзланди — одам қимизли бўлди. Қимиз — биянинг
 ачиган сутидир. (қўмїзланор. қўмїзланмақ)
 қўмїзланур, қўмїзланмақ).

قوغۇشلاندى қоғушланди — суw қоғушланди —
 сув шовиллаб тез оқди. (қоғушланор. қоғуш-
 ланур, қоғушланмақ).

قامىشلاندى қамїшланди — Эр қамїшланди —
 ер қамїшзорга айланди, қамїшзор бўлди. (қамїшланор.
 қамїшланмақ).

قۇدىغلاندى қўдїғланди — қўдїғланди нэн —
 нарса жиякланди. (қўдїғланор. қўдїғланур,
 қўдїғланмақ).

قۇتىغلاندى қатїғланди — қаттиқ ҳаракат қилди.
 Эр қатїғланди — одам қаттиқ ҳаракат қилди, тириш-
 ди. (қатїғланор. қатїғланур, қатїғланмақ).

Мақолда шундай келган: كىچىكدا قاتىغانسا ۇلغاۋى سۋنۋر — ёш-
 207

²⁰⁷ Кичик сўзи „Девон“да икки маънода: ёшлик ва кучсиз, ҳеч қанча маъноларида қўлланган. Урхун ёдгорлигида фақат ана шу иккинчи маънода учрайди.

تارمۇتلاندی — тармутланді — билаклик, кўрфазлик бўлди.
سوف تارمۇتلاندی — сув тармутланді — сув билаклик,

кема юрар даражада катта бўлди. (تارمۇتلانماق).²⁰⁸
тармутланур, тармутланмақ).

قىزغۇتلاندی — қізғутланді — әр іштан қізғутланді — киши ўз ишининг камчилигини сезгач афсусланиб, у ишдан қайтди. (قىزغۇتلانماق).
қізғутланур, қізғутланмақ).

تاقچانلاندی — тағачланді: ار تاقچانلاندی — әр тағачланді — одам мочинликлар қиёфасига кирди. (تاقچانلاندی).
тағачланур, тағачланмақ).

سورقۇچلاندی — сорқучланді: بىچاڭ سورقۇچلاندی — пичақ сорқучланді — пичоқ дастаси лука ёғочи елими билан маҳкамланди. (سورقۇچلاندی).
сорқучланур, сорқучланмақ).

سورقۇچلاندی — сорқучланді: ار سورقۇچلاندی — әр сорқучланді — одам „лук“ дейилган бир дарахт сувига (қилич банди-ни дастага маҳкамлаш учун ишлатиладиган бир

²⁰⁸ „Девон“нинг босма нусхасида бу феълнинг ўтган замон шакли а ли тарзида, келаси замон феъли у ли тарзида ёзилган (II том, 251-бет). Бу янглишидир. Чунки Маҳмуд Кошғарий ўтган замон феъли қандай чўзғи (а, о, у, и,) билан бошланган бўлса, келаси замон феъллари ҳам бу чўзғиларда унга мос бўлишини қатъий қонда тарзида кўрсатган (II том, 26-бет). Шунинг учун бу ердаги икки хиллик хатодир. Энди бу сўз босма нусхада икки хил: قومت و قومت шаклларида борилган. Тармут ёки турмут тўғрилигига келганда, тармут мувофиқроқдир. Бу сўз шу маънода II том, 218-бетда қўлланган.

дарахт елими) эга бўлди. (سورقۇچلاندی).
сорқучланур, сорқучланмақ).

سورقۇچلاندی — сорқучланді: يېر سورقۇچلاندی — ерда саҳрои ҳиндбо ўсимлиги ўсди. Ер шундай ўтли бўлди. (سورقۇچلاندی).
сорқучланур, сорқучланмақ).

سافدىچلاندی — сафдичланді — саватли бўлди. ار سافدىچلاندی — әр сафдичланді — одам саватли бўлди. (سافدىچلاندی).
сафдичланур, сафдичланмақ).

مندىرلاندی — мандарланді — печак ўт ўралди. يىچاڭ مندىرلاندی — пичақ мандарланді — печак ўти дарахтга ўралди. Дарахтни печак ўти босди. (مندىرلاندی).
мандарланур, мандарланмақ).

چالپۇشلاندی — чалпушланді — ширага бўялди. الك چالپۇشلاندی — элик чалпушланді — қўл шираланди, меваларни ва ширалик нарсаларни ейишдан қўл ширага бўялди, қўлга шира ёпишди. (چالپۇشلاندی).
чалпушланур, чалпушланмақ).

قىرتىشلاندی — қіртішланді: قىز قىرتىشلاندی — қіз қіртішланди, ҳусни ортди, чиройли бўлди. (قىرتىشلاندی).
қіртішланур, қіртішланмақ).

قولداشلاندی — қолдашланді — дўстлардан ҳисобланди. ال منك قولداشلاندی — ол мәннің бірлә қолдашланді — у ўзи-

ни менинг дўстларимдан деб ҳисоблади. **қлдшлнур** (қлдшлнур).
қлдшлнур қолдашланур, қолдашланмақ).

бшлғлнд бушлағланді — такаббурланди. **бшлғлнд** ар аишда бшлғлнд.
Эр ішда бушлағланді — одам ишда манманликка борди. Насиҳатга қулоқ солмади. Мақолда шундай келган: **бшлғлнс** **бхсқлнур** бушлағланса бухсуқланур — киши манманликка борса, ўргатувчини таҳқир қилса, қўли гарданида бўлади, ташвиш торгади. Бу мақол фақат ўзи билганича иш қилишни истовчиларга нисбатан қўлланади. **бшлғлнур** (бшлғлнур).
бшлғлнур бушлағланур, бушлағланмақ).

трқғлнд турқғланді — тортинди, уялди. **ал мндн** ол мэндін турқғланді — у мени сийлаб келишдан тортинди, уялди. **трқғлнур** тарқуғланур, тарқуғланмақ)²⁰⁹.

туғрағлнд: **туғрағлнд** **туғрағлнд** оғлан туғрағланді — қул туғроғли бўлди, шоҳ томонидан ҳарбий машқ вақтида берилиб, қайтиб олинадиган отга эга бўлди. Шунингдек, мактуб (хат), муҳр (печать) билан тамғаланса ҳам шу сўз қўлланади (ўғузча) **туғрағлнур** туғрағланур, туғрағланмақ).

²⁰⁹ Бу феъл босма нусхада икки шаклда: **трқғлнд** турқғланді. **трқғлнур** тарқуғланур шаклларида берилган. Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра, фақат бир хил **турқуғ** бўлиши керак эди, чунки бу феъл уят маънисдаги **турқуғ** сўзидан ясалган феълдир. Бу I том, 385-бетда берилгандир.

тумлуғлнд тумлуғланді **буағрн** **тумлуғлнд** ол бу оғур-ні тумлуғланді — у бу вақтни совуқ ҳисоблаб, мақсадидан, мўлжалидан қайтди. **тумлуғлнур** (тумлуғлнур).
тумлуғланур, тумлуғланмақ).

тумлуғлнд: **тумлуғлнд** **ол** **анар** тумлуғланді — унга жафо кўрсатди ва қаттиқ юзлилик қилди. **қшлғлнд** қшлғлнд: **қшлғлнд** **ол** бу jëpиг қшлғлнді — у бу ерни қишлов ҳисоб қилди ва бу ерда қишлади. **қшлғлнур** (қшлғлнур).
қшлғлнур, қшлғлнур).

қшлғлнд қушлағланді: **қшлғлнд** **хан** бу jëpиг қушлағланді — подшо бу ерни қуш овлайдиган жой қилиб тайинлади. **қшлғлнур** (қшлғлнур).
қушлағланур, қушлағланмақ).

бујғақлнд: **бујғақлнд** **нәң** — нарсда бурчак пайдо бўлди. **бујғақлнур** (бујғақлнур).
бујғақланур, бујғақланмақ).

бурчақлнд: **бурчақлнд** **төр** бурчақланді — дона-дона бўлди (томчи-томчи бўлди). Бошқаси ҳам шундай. **бурчақлнур** (бурчақлнур).
бурчақланур, бурчақланмақ).

башмақлнд: **башмақлнд** **эп** башмақланді — одам сандал-чувак кийди (ўғузча). **башмақлнур** (башмақлнур).
башмақланур, башмақланмақ).

بَغْمَقْلاندى بۇغناقландى — бұлақланди, бұлақ-бұлақ бұлди.
بُلْتُ بَغْمَقْلاندى булут бұғнақланді — булут майда-
майда бұлақларға бұлинди. (بَغْمَقْلانماق: بَغْمَقْلانور) бұғ-
нақланур, бұғнақланмақ).

بوغماقландى — боғичини боғлади. ار بَغْمَقْلاندى
Әр бұғмақланді — киши кийимнинг боғини боғлади.
(بَغْمَقْلانماق: بَغْمَقْلانور) бұғмақланур, бұғмақланмақ).

تارماقландى — ёйилишди. بوي ترمقلىدى бой
тармақланді — қабилалар саҳронинг ҳар тарафига
йиртқич қушлар саҳрога ёйилгандек ёйилишди.

بلا ترمقلىدى бала тармақланді — қуш болаларининг тирноғи
билинди.

سوف ترمقلىدى суw тармақланді — сув ирмоқларга айрилди.

تغراقلىدى тїғрақланді — тийрақланди, ботирланди. ار

Әр тїғрақланді — киши ботирланди, дадил-
ланди. (تغراقلىماق: تغراقلىنور) тїғрақланур, тїғрақ-
ланмақ). Шеърда шундай келган.

تَغْرَقْلانِبْ سَكْرَتِيْ اَرِنْ اَتِيْنْ يَكْرَتِيْ
بِرْزِيْ قَمْعْ اَنْكِيْ اَنْدَاغْ سُوْكا كِمْ يَتَارْ

Тїғрақланіб сәкритті

Әрін, атін жүгүртті

Бізні қамуғ аңитті²¹⁰

Андағ сүгә кім жәтәр

Урушда ҳамла қилган кишини сифатлаб айтади:
ботирлигини кўрсатди, ҳатто бизга ҳамла қилди,
отлиқ ва пиёдаларини бизга қарши чоптирди. Ҳу-
нари билан бизни ҳайратда қўйди. Бундай аскар-
га ким қарши тура олади.

چوқماقландى — кулча бұлди, ўралиб олди.
چاقماقلىدى چاقماقلىدى چاقماقلىدى چاقмақланді — илон чўқмоқ
шаклига кирди, кулча бұлди, ўралиб олди.
(چاقماقلىماق: چاقماقلىنور) чоқмақланур, чоқмақланмақ).

چىمغۇقلىدى — чақимчи бұлди. كشي چىمغۇقلىدى
кіші чімғуқланді — киши ҳаммани ёмонловчи,
чақимчи, ёлгончи бұлди. (چىمغۇقلىماق: چىمغۇقلىنور)
чімғуқланур, чімғуқланмақ).

ساقلىقىدى — сағлиқланді: ار ساقلىقىدى Әр сағлиқланді —
киши совлуқ қўйларга эга бұлди. (ساقلىقىماق: ساقلىقىنور)
сағлиқланур, сағлиқланмақ).

²¹⁰ Ҳозирги ўзбек тилида *ҳанг-манг* бўлиб қолмоқ сўзи *оғзи очилиб*, *ҳайрон бўлиб қолмоқ* маъносидадир. Бу иборадаги биринчи сўз — *ҳанг* ана шу „анг“ сўзининг „ҳ“ лашган вариантыдир. XI асрда „а“ билан бошланган сўзларнинг кўплари бизга „ҳ“лашиб етиб келган: *ўл-ҳўл, ович — ҳович* ва бош-қалар.

Бу сўз Навоийда „Девон“даги каби „а“ билан учрайди:
Хилватда анга бу навқалар иш,

Ангдиб онаси каминда эрмиш.

(„Хамса“, 114-бет).

қапғақланді — қопқоқлагандек бұлди. ^{қиш} қиш
қиш қапғақланді — ұқдон қопқоқланди, ұқ
қини оғзи бекитилган шиша каби бұлди — у ұққа
тұлғазилди. (қишқилмақ. қишқилнур, қапғақ-
ланмақ).

қадруқланді: ^{тағ} тағ қадруқланді —
тоғ очиқ йўлларга эга бұлди. Тоғда очиқ йўллар
пайдо бұлди. (қадруқилмақ. қадруқилнур, қадруқилнур,
қадруқилнур).

қісрақланді — байталлик бұлди. ^{қисрақ} қисрақ
қисрақланді — одам байтал эгаси бұлди. (қисрақилнур,
қисрақилнур, қисрақилнур).

қарлуқланді — қарлуқлар қиёфасига кирди.
қарлуқланді — одам қарлуқлар қиё-
фасига кирди. Қарлуқлар туркманларнинг бир тои-
фаси. (қарлуқилмақ. қарлуқилнур, қарлуқилнур).

қіwчақланді — ^{қиwчақ} қиwчақланді —
одам қипчоқлар қиёфасига кирди. (хулқа ҳам,
одатда ҳам). (қиwчақилнур, қиwчақилнур, қиwчақилнур,
қиwчақилнур).

мунчақланді — мунчоқли бұлди. ^{қиз} қиз
қиз мунчақланді — қиз мунчоқ тақадиган, дур ва
бошқа зийнатли бұлди, мунчоқ тақди. (қизилнур,
қизилнур, мунчоқилнур, мунчоқилнур).

манчуқланді — сандиқда сақлади. ^{ар} ар
ар тонин манчуқланді — киши тўнини сан-
диққа қўйди ва уни эгар орқасига осди. (манчуқилнур,
манчуқилнур, манчуқилнур).

бўрчәкләнді — пешана ёллик бұлди, пешана
ёли ўсди. ^{ат} ат бўрчәкләнді — от пе-
шанаси ёллик бұлди, пешана ёли ўсди. Одам но-
сияси, кокили кўринишига ҳам шу сўз қўлланади.
(бўрчәкләнур, бўрчәкләнмәк).

тўрмәкләнді: ^{тўрмак} тўрмак тўрмәк-
ләнді — овқатга тухум, гўшт, нон ва бошқалар
солиниб, қовурма қилинди. (тўрмакилнур, тўрмакилнур,
тўрмакилнур, тўрмакилнур).

тәwлүкләнді — такаббурлар қаторига ўтди.
тәwлүкләнді — одам ўзини такаббур-
лардан санаб, ўшалар йўлига кирди. (тәwлүкилнур,
тәwлүкилнур, тәwлүкилнур).

чўкрәкләнді: ^{қул} қул чўкрәкләнді —
қул юнг чопонга эга бұлди. (чўкрәкилнур, чўкрәкилнур,
чўкрәкилнур, чўкрәкилнур).

чәлпәкләнді — юмилди. ^{көз} көз чәл-
пәкләнді — күз юмилди. (чәлпәкилнур, чәлпәкилнур,
чәлпәкилнур, чәлпәкилнур).

بۆكسۈكلەندى بۆксүкләнди: قىز بۆكسۈكلەندى قىز бөксүкләнди —
қизнинг эмчаги кўтарилди. (بۆكسۈكلەنۈر. بۆكسۈكلەنمەك) бөксүкләнүр, бөксүкләнмәк).

كىرپۈكلەندى كىرپۈكلәнди — күзга қадаладиган мүй үсди.
كىرپۈكلەندى انك كوزى كىرپۈكلەندى — унинг
күзига қадалувчи мүй үсди. (كىرپۈكلەنۈر. كىرپۈكلەنمەك) кىрпүкләнүр, кىрпүкләнмәк).

كەنجەكلەندى كەنجәкләнди — конжаклар қиёфасига кирди.
كەنجەكلەندى ەر كەنجەكلەندى — киши конжаклашди,
конжак қабиласи қиёфасига кирди. (كەنجەكلەنۈر) кәңжәкләнүр,
кәңжәкләнмәк).

كۈنجۈكلەندى كۈنجۈكلәнди — чалмали, жиякли бўлди. ئون
كۈنجۈكلەندى тон كۈنجۈكلەندى — тўн чалмали, жиякли
бўлди. Тўнга чалма, жияк қилинди. (كۈنجۈكلەنۈر) күңжүкләнүр,
күңжүкләнмәк).

بەچكەملەندى بەчкәмләнди: ەر بەچكەملەندى —
одам жанг куни кийиладиган кийимларни кийди.
Бошқаси ҳам шундай. (بەچكەملەنۈر. بەچكەملەنمەك) бәчкәмләнүр,
бәчкәмләнмәк).

تۇربۇنلەندى تۇربۇنләнди — танлаб олди, аҳамият берди.
تۇربۇنلەندى ەر تۇربۇنلەندى — киши нарсани суриш-
тирди. (تۇربۇنلەنۈر. تۇربۇنلەنمەك) турбунланур, турбун-
ланмақ).

كىرشەنلەندى كىرشәнләнди — уға қўйди. اراغت كىرشەنلەندى
урағут кёршәнләнди — хотин юзига уға сурди.
(كىرشەنلەنۈر. كىرشەنلەنمەك) кёршәнләнүр, кёршәнләнмәк).

تۈركۈنلەندى تۈركۈнләнди: ال بو افنى تۈركۈنلەندى ол бу әвни
түркүнләнди — у бу уйни үз уйи қаторида ҳисоб-
лади ва унга тушди. (تۈركۈنلەنۈر. تۈركۈنلەنمەك) түркүнләнүр,
түркүнләнмәк).

تۈشكۈنلەندى تۈшкۈнләнди: تاغ تۈشكۈنلەندى тағ тўшкүнләнди —
тоғда тушкун дарахти кўпайди. Тушкун — елими
фойдали бир дарахт. (تۈشكۈنلەنۈر. تۈشكۈنلەنمەك) тўшкүнләнүр,
тўшкүнләнмәк).

چىۋكۈنلەندى چىۋкۈнләнди: ال بو اشغ چىۋكۈنلەندى ол бу ашғ
чівкүнләнди — у бу овқатни баданни етилтирадиган,
баданга фойдали овқат деб ҳисоблади. (چىۋكۈنلەنۈر) чівкүнләнүр,
чівкүнләнмәк).

سۈكمەنلەندى سۈкмәнләнди: ەر سۈكمەنلەندى —
одам ўзини ботирлардан санади, уларнинг ҳара-
катларини қилди. (سۈكمەنلەنۈر. سۈكمەنلەنمەك) сүкмәнләнүр,
сүкмәнләнмәк).

Бу феълнинг буйруғи олти ҳарфлидир. سۈكمەن
сүкмәнлән — ботир бўл, ботирларча ҳаракат қил.
Яна كىرشەنلەن كىршәнлән — юзингга уға сур (хо-
тинга буйруқ).

Бу бобдаги феъллар тўрт хилдир:

Биринчи, (сўзловчи) ўзини феълда зикр қилинган нарсадан санади ва улар қилганини қўллади. Чунончи, **أَرَّ قَفْجًا قَلَنْدَى** эр қифчоқланді **أَرَّ اغْرَقَلَنْدَى** эр уғрақланді гапларидаги каби. Одам ўзини қипчоқлардан санади ва улар қиёфасига кирди. Одам ўзини ўғроқлардан санади ва улар қиёфасига кирди, демакдир.

Иккинчи, феълда зикр қилинган нарсага эгалик маъносини билдиради. Чунончи, **أَرَّ قَسْرَقَلَنْدَى** эр қисрақланді — одам байталлик бўлди. Яна **أَرَّ يَرْمَقَلَنْدَى** эр жармақланді — одам танга эгаси бўлди, гапларидаги феъллар каби.

Учинчи, тўрт ҳарфлик исмлардан ясалган феъл сифатида қўлланади. Чунончи, **أَنْكُ كُوزَى جَلْبَكَلَنْدَى** аниң көзі чёлпакланді — унинг кўзи юмилди. Яна **أَنْكُ كُوزَى كِرْبُكَلَنْدَى** аниң көзі кірпүкланді — унинг кўзида кўзга қадаладиган қил ўсди гапларидаги феъллар каби.

Тўртинчи, бу маъноларнинг бирортасини ҳам англатмай мустақил феъл бўлишидир. **تَرَّ بَرَجَقَلَنْدَى** тэр бурчақланді — дона-дона терлади. **يَلَانُ جَقْمَقَلَنْدَى** јлан чоқмақланді — илон кулча бўлди гапларидаги феъллар каби.

Олти ҳарфли феъллар ҳаммаси ҳам деярлик бу бобда тўрт ҳарфли исмлардан тузилади. Улар-

да ҳеч бир туб феъл бўлмайди. Икки ҳарфли, уч ҳарфли, тўрт ҳарфли исмларнинг ҳаммасидан ҳам шу маънолар исталса, исм охирига **لَن-лан** қўшилиб, шу хил феълга айлантиради²¹¹.

Бу қоида ҳамма туркий тилларда ҳам бир хилда қатъий қоидадир. Буларни яхши эсла, унутма. Тангрига шукур, солимлар бўлими битди.

БИР ҲАРФИ ҚАЙТА ТАКРОРЛАНГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

ИККИ ҲАРФЛИ ОТЛАР БОБИ

تَت тат — тот²¹². Чунончи, бу ҳақда шундай мақол бор: **تَتِغْ كُوزَرَا. تِكَايْكَ تَبْرَا** татіғ көзрә тікәнің тубра — тотнинг кўзига ур, тиканни тубидан уз. Яғма, тухсилар наздида бу сўз ислом динини қабул қилмаган уйғурлардир. Мен буни ўз шаҳарларида улардан эшитдим. **تَت. تَفْغَاچ** Тат тавғач уйғурлар ва чинлилар демакдир. Бу ибора **تَت** тат сўзини уйғурларга ҳам, чинлиларга нисбатан ҳам қўлланишидан дарак беради. Мақол маъноси ҳам шунга олиб боради. Чунки улар вафосиздир: тиканнинг ҳақи томиридан узиш бўлса, шунингдек, уйғурга лозими кўзига уришдир. Бошқа бир ма-

²¹¹ Маҳмуд Кошғарийнинг изоҳига кўра, бу феъл формаси уч ҳарфли, тўрт ҳарфли сўзлардан „лан“ аффикси қўшилиб ясалган ва бир қанча маъноларда қўлланувчи махсус феъл туридир. Бу асосда уч ҳарфли исмдан ясалган феъллар мазмун жиҳатидан тўрт ҳарфдан ясалган феъллардан у даврда фарқли қўлланган.

Бу феъл ясалниш жиҳатидан ва шаклда мажҳул феълга ўхшаса ҳам, аслида мажҳул феъл эмас, тамоман бошқа, мустақил бир феълдир.

²¹² Тот сўзи „Девон“нинг биринчи томида изоҳланган.

қолда шундай келган: **تَسْزُ تَرْكُ بَلْمَاسُ بِشَسْزُ**

تَسْزُ تَرْكُ بَلْمَاسُ татсіз түрк болмас, башсіз бөрк болмас. Форслар бор ерда турклар албатта бор. Бошсиз бөрк бұлмагани каби, турксиз форс бұлмайди. Бош бор ерда бөрк, албатта, бор.

تُت тут — қилич ва пичоқлар устида пайдо бұлган занг. Мақолда шундай келган: **قَلِيحٌ تَتَقْسَا اِيشُ يَنْجِيرُ. اَرُ** Қіліч татіқса іш јунчір, әр татіқса әт тунчір — қилич зангласа, ботирнинг ҳоли ёмон бўлади. Чунончи, турк эронли ахлоқи билан юрса, гүшти ўзгаради — ҳидланади. Бу мақолни ботирликка ундалган киши ҳақида ҳар жинснинг ўз жинси билан яшаши ҳақида айтилади.

حُجَّ حُجَّ х о ч-х о ч — эчки подасини ҳайдашда қўлланадиган хўш-хўш деган сўздир.

هَجَّ هَجَّ ҳ ё ч-ҳ ё ч — подани қайтаришда қўлланадиган сўз. Асли **اَجَّ اَجَّ** ё ч-ё чдир. Сўнгра сўз бошига **ه**-**х** ҳарфи орттирилган. Бу арабчага ўхшайди. Чунончи, араблар қўй бошидаги чақиріқларида **مَجْهَجَتْ** дейдилар — қўйларни қайтариш учун бақирдим демакдир.

شَشْ ш і ш — тутмоч ейиладиган чўп, қошиқ ўрнида қўлланадиган махсус чўп.

قَقْ қа қ — данак, мағиз. **اَرُكُ قَقِي** әрүк қақі — ўрик данаги. Бошқаси ҳам шундай.

قَقْ қа қ — **قَقْ اَتْ** қақ әт. Қоқ гүшт ва ҳар бир қотган нарса.

قَقْ қа қ — ёмғир ва сел сувидан пайдо бұлган кўл. Шеърда шундай келган:

قَقْلَرُ قَمَغُ كَلَرْدِي تَغَلَرُ بَشِي الرَدِي
اَرُنُ تَنِي يَلَرْدِي توتو جَجَكُ جَرَكشورُ

Қақлар қамуғ кўларди
Тағлар баші іларди
Ажун тані јіларди
Туту чёчак јёркашур.

Баҳорни сифатлаб айтади: ёмғир ва селдан пайдо бұлган кўллар тўлиб, ҳовузлар каби бўлди. Кўллардаги сувлар кўплигидан тоғларнинг бошлари хаёлий нарса бўлиб қолди. Чунки сув тоғ тағларини ҳам қоплаган эди. Дунёнинг нафаси исиди. Чаман-чаман бўлиб гуллар очилди.

كَكْ к ё к — кек, хусумат, ўч **اَجَلِكُ كَكَلِكُ كِشِي** ё ч-
іўк кёклік кіші — кекли, ўчли одам.

كَكْ к ё к — қийинлик. **اَرُ كَكْتُ كُرْدِي** әр —
одам қийинлик тортди.

كَكْ к ё к — эгар чилвири. Мақолда шундай келган **اَوَجُ اَذَرُ كَكِي** әр сўзи бир эгар кёкі ўч — киши бир сўзли, қайтмайдиган бўлади, эгар чилвири учта бұлгандай, унинг ҳам, бунинг ҳам камайиш-кўпайиши ишни бузади. Бу мақол ваъдага вафо қилишга ундаб айтилади.

كُكُ кўк — асл, томир, таг. كُكُكُكُ كۆк²¹³ уң ким — аслинг ким, қайси қабиладансан демакдир (ўғузлар ва қипчоқлар сўзи). Икки ҳарфлилар боби тугади.

УЧ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

ЎРТА ҲАРФДАН ҲАР ХИЛ УНЛИ (А, И, У)ЛАР

БЎЛГАН ^{فَعَل} ^{فَعِل} ^{فَعَلَ} КАБИ СЎЗЛАР БЎЛИШИ

قَتُّتُ қатут — аралашиш, қотишиш. قَتَّتْ لَغُ اقُ қатутлуғ оқ — тиғи заҳарга қотиштирилган ўқ.

قَتَّتُ қатут — барсағонлар тилида мағиз, данак, уруғ. (أرمت قَتَّتِي армут қатутти).

قَتَّتُ қатут — нашвоти уруғи. Косиплар ишлатадиган елим.

كَتَّتْ كَشِي кэтут кіші — қўлида кўп нарса тутувчи, сертомоқ, хўрак одам.

قَجَجَ қачач — чин товори. Тўғриси قَجَجَ дир. Жорияларни ҳам шу сўз билан атайдилар.

قَجَجَ қачач — кир, нопок. تُونُ قَجَجَ بُلْدِي тон қачач болди — тўн кир бўлди. ج ҳарфи қ ўрнига алмашган. Асли قَجَجَ қақачдир.

²¹³ Кўк сўзи илгариги руник ёзувлар, урхун ёдгорликларида ҳам тез учрайдиган қадимги сўздир. У даврларда бу сўз осмон, ҳаво ранг, уруғ-авлод маъноларида қўлланган. Шу билан бирга у ёдгорликларда осмон ва уруғ-авлод маъноларидаги сўзлар бир хил талаффуз қилинган, бир хил ёзилган. Маҳмуд Кошғарий „Девон“ида бу сўзлар жуда кенг изоҳланган. М. Кошғарий изоҳига кўра, бу сўзлар икки алоҳида ўзаклардан иборат бўлиб, ёзилишида ҳам *кок*, *кук* шаклида фарқли сўзлардир.

بُقُقُ буқуқ — буқоқ.

بُقُقُ буқуқ — гуллар тўдаси, гуллар гунчаси. جَجَكُ

بُقُقَانْدِي чэчак буқуқланди — гуллар гунчалади.

تَكْمَا جَجَكُ اَكْلَدِي بُقُقُلَنْبُ بُكْلَدِي

تَكْسُنُ تُكْنُ تَكْلَدِي يَزَلِبُ يَنَا يِرْكَشُورُ

Тәгмә чэчәк өкүдi

Буқуқлануб бүкүдi

Түгсүн түгүн түгүдi

Јазлиб јана јүркәшүр.

Баҳорни таърифлаб ёзади: ҳар хил гуллар тўптўп бўлиб, гунчалар чиқарди. Бурчакли тугунлар шаклида боғланишди, таралиб кетади ва кўплигидан яна йиғилади.

Кўк: осмон, шегр вазни, оҳанг, ҳаво ранг, хотинлар юзидаги доғ маъноларида;

Кўк: эгар чилвири ва уруғ-авлод маъноларида изоҳланган. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам бу сўз „Девон“даги каби икки мустақил сўз сифатида қўлланади. Икки хил талаффуз қилинади, икки хил ёзилади. Лекин иккинчи сўз жонли тилда ўзгаришга учраган. Охирги „к“ ҳарфи „й“га алмашган, куй тарзида ўзлашган. Лекин Навоийда бир хил талаффуз қилиниб ўзлашган. Чунончи, 1—кўк осмон маъносида:

Кўкка етти садойи нўшонуш.

2-осмони ранг:

Чикти кўк атласин кийиб хуршид,

Кўк либос ичра нилуфар янглиғ.

3-мақом, куй маъносида:

Мутриби навҳа саро навҳа кўкин чолди яна...

4-созламоқ, маълум вазнда тузмоқ:

Эй муғанний, сен наво оҳангда кўкла қўбуз.

بِقُقُ б у қ у қ — буқоқ томоқнинг икки тарафи тери билан гўшт орасида пайдо бўладиган елим, гўшт касали. Фарғона билан Шикни шаҳарларида бир қанча одамлар бу дардга йўлиққанлар, бу дард доим уларнинг болаларига ҳам ўтади. Баъзилариники кўкрагини кўролмас даражада катта бўлади. Мен улардан бу касал сирини сўраганимда шундай жавоб берган эдилар: „Боболаримиз гоят баланд товушли кофирлар экан. Саҳобалар билан жанг қилдилар. Оталаримиз уларга куч билан бостириб борибдилар, бақирибдилар, чақирибдилар. Мусулмонлар уларнинг товушларидан ҳаяжонга тушибдилар. Бу воқеа ҳазрати Умарга эшитилди. Ҳазрати Умар уларни қарғади. Натижада уларнинг бўғизларида шу дард пайдо бўлди. Уларга мерос бўлиб қолди. Ҳозир улар орасида бирор баланд овозлик киши топилмайди.

تَقُقُ та қ у қ — туркман тилида товуқ.

سَقَقُ са қ а қ — ияк. Мақолда шундай келган: **سَقَقُ أَخْشَارُ** сақак²¹⁴ охшар сақал бичар — соқолини қирқади-да ҳийла учун иягини силайди. Бу арабларнинг **يُسْرُ حَسَوًا فِي آرْتِغَاءِ** иборасига ўхшайди.

²¹⁴ Бу сўз Навоийда **سَقَاغُ** сақоғ шаклида учрайди.

Гаҳи кўз суртарамда йўқса ҳар ён шодлиғ ашким
Гул узра қатра шабнамлар каби сиймин сақоғинда.

سُقُقُ су қ а қ — оқ кийик.

سُقُقُ суқак — бу сўзни ўғузлар форсиларга киноя тарзида қўллайдилар. Чунончи, **بُو سُقُقُ نَاتِيرُ** бу суқак²¹⁵ — нётёр дейдилар — бу форсча нима деди, демакдир.

تُكُّكُ т ў г а к — юк боғланадиган арқонларнинг бошларига боғланадиган ёғоч ҳалқа.

جَكُّكُ ч ё к ў к — темирчининг болғаси (ўғузча).

جَكِّكُ ч ё к і к — нуқта, хат нуқтаси.

جَكِّكُ ч ё к і к — чук, ёш болалар чуки.

جَكِّكُ ч ё к і к — чумчуқдан кичикроқ бир хил чинор қуш.

كَكُّكُ к ё к ў к — бир хил қуш. Сўнгаги, бўйинини сеҳргар дуохонлар ишлатадилар.

يَتُّتُ й ё т ў т — аскарга ёрдамчи куч келиши. Бу сўз **يَتُّتُ سَاحِجُ** йётўт сач — дастлабки қўйилишган кейин қўйилган соч иборасидаги **يَتُّتُ** сўзидан олинган.

²¹⁵ Ҳозирги тилда *соқов* тарзида талаффуз қилинувчи сўз ана шу сўздир. Бизга бу сўзнинг маъноси ҳам бир оз ўзгариш билан етиб келган. Бизда ҳозир бу сўз кенг маънода, асосан, *тилсиз* маъносида, баъзан дулдуқланиб, тугилиб гапирувчиларга нисбатан қўлланади. Бу сўзнинг ҳозирги тилда *гунг*, *тилсиз* каби бир неча синонимлари бор. Лекин *гунг* сўзи „Девон“да *уй хизматчиси*—*жория* деб изоҳланган. Уй хизматчиси бошқалар қатори озод гапира олмаслиги натижасида мана шу маъно ўзлашган бўлиши мумкин. Классик адабиётда бу сўзнинг яна бир қанча синонимлари бор:

Навоий ул юзу қад шавқидин ногаҳ наво чекса,
Дам урмас булбулу тўтики улдур кажжа, бу бу пилтак.

Нола қилса қадду юзунг шавқидин мунис агар,
Қумри узвини йўқотгай, булбул ўлғай гунгу лол.

қилинган. Чунончи, худонинг элчиси билан шоҳ элчисини фарқ қилиб биринчиси **يَلاَفِجْ** јалафач, иккинчиси **يَلاَفَر** јалафар дейилади (бу уйғурчадир).

تَلْفُقُ тулқуқ — шишинтирилган меш, тулум.

يُورْكَكْ јуркәк — булут. **كُوكْ يُورْكَكْ بُلْدِي** көк јуркәк болдӣ — осмон қуюқ булутланди.

بِزْكَكْ бәзгәк — безгак.

تُرْكَكْ түргәк — бир бойлам, бир той, бир орқа миқдордаги юк.

تُرْكَكْ آر тәзгәк әр — ишдан, ўқишдан қочувчи (дангаса) киши.

سَرْكَكْ сәргәк — мастликдан эгилиш, қийшайиш, солланиш, гандираклаш. **آسْرُكْ سَرْكَكْلْدِي** әсрүк сәргә-
iädi — маст гандираклади, солланди.

كَرْكَكْ кәркүк — қўйнинг қат-қат қорни ичидаги катакчаларга ўхшаш нарса.

كُسْكَكْ кәсгүк — узум пишган вақтда токзорнинг атрофидаги тўсиқдан ўтолмасин деб ит бўйнига боғланадиган ёғоч.

كُسْكَكْ кәсгүк — ғаллакорларда, токзорларда кўздан (қуш ва бошқа ҳайвонлардан) сақлаш учун тиклаб қўйиладиган одам шаклидаги қўриқчи. Мақолда шундай келган: **آلَيْنْ اَرْسَلَانْ تَتْرَهْ كُوجُونْ كُسْكَكْ تَتْمَاسْ**
Алин арслан тутар, кўчүн көснүк тутмас — ҳийла ва тадбир билан арслон тутиш мумкин бўлса, зўрлик билан қўғирчоқни ҳам тутиб бўлмайди.

كُرْكَكْ кўргәк — кемачаларнинг эшаклари ва ҳар бир нарсага қўлланадиган белкурак.

كَهْفْكَكْ кәфгәк — сўзни тутилиб сўзлайдиган — бир ҳарфни икки қайта сўзлайдиган дудуқ киши.

فَتْلُمْلُ ШАКЛИДАГИ БЕШ ҲАРФЛИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

سَمْرُكُوكْ сәмүркүк — булбулга ўхшаш бир қуш. Баласоғунлар сўзи. Парчада шундай келган:

بُجُّ بُجُّ اَتْرُ سَمْرُكُوكْ بَغْرِي اُجُونْ مَنَكَلْنُورُ

Буч-буч ётәр сәмүркүк

Боғзӣ учун манланур

Ёқимли сайроғи билан кишини шодлантирадиган қуш оч қолса, дон деб тузоққа илинади.

كَنْزْكَكْ قَاغُونْ кәнзгәк қағун — таровати — тозалиги кетиб, юндек, пахтадек, латтадек бўлиб қолган қовун.

كَشْرْكَكْ آر кәшәргәк әр — ўта кетган бахил одам. Уйига мөхмон келса, уйи тор кўринадиган одам.

Бу бўлимнинг ғуннализлари

جَنْكَلْ آر чәңәл әр — ёмон одам.

جَنْكْ чунәк — ёғочдан қилинган сут соғадиган идиш, ёғоч челак (чигилча),

تَرْنُكْ тәриңк — сизинди сув. Арабчаси **تَرْنُقُ** таринқуқдир. к, г га алмаштирилган. Бу сўз арабчага мос келади. Тангрига шукур. Бир ҳарфи икки қайта такрорланган исмлар бўлими битди.

БИР ҲАРФИ ИККИ ҚАЙТА ТАКРОРЛАНГАН ФЕЪЛЛАР БЎЛИМИ

ИККИ ҲАРФЛИЛАР

Бир ҳарфи икки қайта такрорланган сўзлар асосий феъллардан кам топилади²¹⁸. Бундай феъллар фақат охирида т ҳарфи келган феъллардагина бўлади. Бундай феълларда ўтган замон феълининг қўшимчаси д²¹⁹, феъл ўзагидаги т билан бирикиб, д ҳам т га айланади. Бир ҳарфнинг икки марта

²¹⁸ Музоаф таркибидаги ҳарфларнинг бирортаси икки қайта келган, такрорланган сўзлар демакдир. Лекин юқоридаги таърифдан маълум бўлишича, Маҳмуд Кошғарий бу терминдан иккинчи бир хил сўзларга, яъни ассимиляция натижасида бирор ҳарфи ўзгариши билан сўзларда ҳарф такрорланиш хусусияти билан кейинроқ юзага келган сўзларга ҳам риоя қилди. М. К. бу усул билан араб ёзувидаги энг қўпол чалкашликдан сақланишга йўл топди. Чунончи, *отти* сўзи арабча *اتي* шаклида, *калла* сўзи *كله* шаклида ёзилади. Ҳолбуки, бу сўзларни *отти* тарзида ўқиш ҳам, *оти* тарзида ўқиш ҳам; *калла* ва *кала* тарзида ҳам ўқиш мумкин. Лекин М. К. нинг бу сўзларни шу термин билан маълум гурпуага киритиб бериши, у чалкашликдан қутқарди. Бу усулни М. К. узоқ изланиш билангина қўлга киритгани ҳақида шубҳа бўлиши ҳам мумкин эмас. Дастлабки грамматика тузишда унинг бу хилдаги маҳорати ҳар ерда кўриниб туради. Тилшунослар бу томонларга ҳам эътибор беришлари зарур.

²¹⁹ Маҳмуд Кошғарийнинг ўтган замон феъли ҳақидаги бу кўрсатмаси тилшунослар, туркологлар диққатига сазовор алоҳида аҳамиятга эгадир.

Маълумки, жуда кўп туркологлар бу масала ҳақида текшириш олиб борганлар. Лекин ҳануз қатъий бир фикрга келмаганлар ва у масала ҳануз аниқсиз қолмоқда. Шунинг учун XI асрда алоҳида эътибор бериб текширган етук тилшунос олим Маҳмуд Кошғарийнинг маълумоти масалага катта аниқлик киритувчи аҳамиятга эгадир. Маҳмуд Кошғарий бу масалага алоҳида эътибор бериб текширди. Бу ҳақда қатъий бир фикрга келди, унинг бу ҳақдаги кенг изоҳи II том, 28-бетда берилган. Унинг қарашида ўтган замонни англатувчи аффикс „д“ эди. „д“ дан сўнгги „и“ ҳарфи шахсни кўрсатувчи аффикс эди. XI асрда жуда кўпчилик қабилалар тилида ўтган замон феъл ясовчи аффикс ана шу эди. Лекин ўғузлар, баъзи қипчоқлар тилида „ди“ ўрнида „дук“, „дук“ шакллари қўлланар эди. Маҳмуд Кошғарий бунинг қондага хилоф, адаштирувчи камчиликларини кўрсатган. Шунинг учун улар ҳам биринчи вариантни қўллай бошлаганларини уқтирган.

„Қутадғу билик“да ва ундан сўнгги асарларда бирор ерда бу шаклнинг учрамаслиги қадимги даврлардаёқ бунинг сафдан чиққанидан далолат беради-

такрорланиши юзага келади. Биз шуларни музоаф деймиз. Келаси замон феъли ва масдарларда бир ҳарфи икки қайта такрорланганлар йўқлигидан ҳам буни билиш мумкин. Аслида бир ҳарфи икки қайта такрорланган сўзлар жуда камдир. Шунинг учун айириб кўрсатдик.

تۈتتى — тутди. *باش تۈتتى* баш туттӣ. Яра оғритди. (تۈتۈمۈق تۈتۈمۈق) тутар, тутмақ).

تۈتتى — олди, овлади. *ات كىك تۈتتى* *it* *kijik* туттӣ — ит кийик тутди. Бошқаси ҳам шундай. Шунингдек, ҳар ким бир нарсани тутса ҳам шу сўз қўлланади. Чунончи, *ال منكا الك تۈتتى* *ol mē-nā* *ēlik* туттӣ — у менга кафил бўлди. Мақолда шундай келган: *الك تۈتۈنجا ات نۈت* *ēlik* тут-
гінча от тут — кафил бўлгунча оловни ушлаш яхшидир. Чунки кафил бўлган киши сўнг пушаймон бўлади. (تۈتۈمۈق تۈتۈمۈق) тутар, тутмақ).

تۈتتى: *ال انى تۈتتى* *ol anī* *tittī* — у уни қайтарди. Асли *تۈتتى* *tittī*дир. Сўнг бу ҳарфлар бир-биринга сингигандир (*تۈتۈمۈق تۈتۈمۈق* *tittar*, *tittamāq*).

تۈتتى: *ال ات تۈتتى* *ol at* *tittī* — у пишган гўштни титди. Кийимни йиртиб титса ҳам шундай дейилади. *قل بک کا تۈتتى* *qul* *bēkkā* *tittī* — қул бекка қарши турди. Бошқаси ҳам шундай.

تَتْرُو بَقْدِي tītrū baqđi — күз олайтирди, ёмон қаради.
 اَلْ اَنكَارُ تَتْرُو بَقْدِي ол аңар титрӯ бақдї — у унга
 тик қаради. Гўзал ҳақида шундай дейилган:
 اَنكَارُ تَتْرُو بَقْسَا بَلْمَاس — унга
 тик қараш, қараб туриш мумкин эмас. Баъзан бу
 сўз қиё боқиш, ёмон қараш маъносида ҳам келади.
 (تَتْمَاكُ تَتَارُ titär, titmäk). Гўшт ва кийимни йир-
 тиш маъносида бу сўзнинг масдар формаси ق қ
 билан келади. (تَتْمَاقُ تَتَارُ titär, titmäk).

سُسْدِي сўсдї — сузди. اَوْدُ سُسْدِي уд сўсдї — сигир,
 ҳўкиз сузди. Бошқаси ҳам шундай. (سُسْمَاكُ سُسَارُ
 сўсәр, сўсмәк).

شَشْدِي шәшдї — ечди. اَرُ تَكُونُ شَشْدِي эр тўгун шәш-
 дї — одам тугун ечди. От ва бошқаларни боғло-
 видан ечишга ҳам бу сўз қўлланади. (شَشْمَاكُ شَشَارُ
 шәшәр, шәшмәк).

قَقْتِي қақтї — секин урди. اَنِي بَشْرًا قَقْتِي анї башра
 қақтї — у унинг бошига секин урди. (قَقْمَاقُ قَقَارُ
 қақар, қақмақ).

قُقْتِي қуқтї — тутади. يَاغُ اَوْتًا قُقْتِي jaғ отта қуқ-
 тї — ёғ тутуни ўтда кўтарилди. Бу ўчирилган
 чироқнинг тутуни кўтарилишига ўхшайди. Гўшт
 кўйиб, ҳиди чиқса ҳам اَتُ قُقْدِي эт қоқдї дейила-
 ди. (قَقْمَاقُ قَقَارُ қоқар, қоқмақ).

كِكْدِي кїкдї — қайради. اَرُ بَجَاكُ كِكْدِي пичак кїкдї эр —
 одам пичоқ қайради, ёки бирини бирига суртди.
 (كِكْمَاكُ كِكَارُ кїкәр, кїкмәк). Ўзақларнинг ўзидан
 бир ҳарфи икки қайта такрорланганлар мана шу-
 дир. Бошқалари ясалмайди. Улар қуйидагилар:
 بَتْتِي баттї — ботди. كُونُ بَتْتِي кўн баттї²¹⁹ — кун ботди.
 قَرغَرِيْنُ سُقْقَا بَتْتِي қарғарин²²⁰ суwқа баттї — қўрғо-
 шин сувга ботди. Бошқаси ҳам шундай. Ҳар бир
 нарса кўздан ғойиб бўлса ҳам шу сўз қўлланади.
 (بَتْمَاقُ بَتَارُ батар, батмақ).

بُوتْتِي бўттї — бўтди. اَرُ اُونِي بُوتْتِي эр унї бўттї — одамнинг
 кўксидаги бир касаллик ёки бошқа бир иллат са-
 бабли ва ёки калтак зарби сабабли товуши сўнди.
 اَنِكَ اَلْمِي بُوتْتِي анїң алїмї бўттї — унинг бировдан
 оладиган қарзи, пули исботланди ва аниқланди.

بُوتْتِي бўттї: بَاشُ بُوتْتِي баш бўттї — яра тузалди. قُلُّ
 تَنْكِرِي كَا بُوتْتِي қул тәңригә бўттї — қул (банда) худо

²¹⁹ Маҳмуд Кошғарийнинг бу хулосаловчи изоҳи ботмоқ сўзининг XI асрда
 кўздан ғойиб бўлмоқ маъносидагина қўлланганини исботлайди. Бизда ҳозирги
 тилда бу сўз, асосан, шу маънода қўлланади. Сувга ботиб кетди, кун ботди
 ва бошқалар. Шу билан бирга бу сўз яна бир қанча маънолар билан бойиган:
 Қадалмоқ — чўнтакдаги нарсалар баданига ботибди.

Таъсир қилмоқ — Шарифнинг сўзи қаттиқ ботибди ва бошқалар

²²⁰ Қарғарин сўзининг тўғриси قُرْغُرِيْنُ қурғурин бўлиши ҳақида Басим

Аталай тўғри изоҳ берган (II том, 293-бет). Чунки бу бошқа ерларда ҳам шундай.

бирлигига иқроор бўлди. **ات بتی** от бўтти — ўт унди.
Мева ўсса ҳам шу сўз қўлланади.

بتی бўтти — туғилди. **أغلان بتی** оғлан бўтти²²¹ — ўғил туғилди. Ўсган ҳар бир нарсага ёки яратилган ва туғилганга **بتی** бўтти, дейиш қипчоқларга мансубдир.

(**بۇتار. بۇتماк**).

جتی чатти: **آر اغلاق قوزی قا جتی** эр оғлақ қозіқа чатти — одам эчки боласини қўзига чатиштирди, бирлаштирди. Бошқаси ҳам шундай. (**جتماق. جتار. چاتماق**) (ўғузча). Шеърда шундай келган:

أرذلب یكسك تغغ اغلاق جتار

ایغر تنن یفغا الب یمغن ستار

Урзуланіб јуксак тағіғ оғлақ чатар
Уйғур танін јуфға аліб јумғін сатар.

Тоғ тепасига жойлашган одам ҳақида айтади:
тоғ тепасига жойлашиб, ҳар вақт эчки боласини
қўзига бирлаштиради. Яъни у чўпон бўлгани ҳол-

²²¹ Бола туғилмоқ маъносида, юқорида кўрганимиздек, ўғуз қабиласида *бумтоқ* сўзи қўлланса ҳам, кўпчилик қабилалар тилида у даврда бу маънода *яниди* сўзи қўлланган. Маҳмуд Кошғарий бу сўзнинг қоидага мувофиқлигини кенг изоҳлаб берган. М. Кошғарийнинг фикрича, бу сўзнинг ясаилишини икки хил изоҳлаш мумкин: 1-*енгил* сўзидан ясалган бўлиши мумкин — *яниди* — *енгил* бўлди; 2- *бадан* маъносидаги *йин* сўзидан ясалган бўлиши мумкин. *Яниди* — гавда (янги бир жонли гавда) пайдо бўлди. Маҳмуд Кошғарий ҳар икки изоҳга кўра ҳам бу маънода сўнги сўзни асосли сўз деб уқтирган.

да, уйғурларга босқинчилик қилади. Улардан бир нарсалар олиб сотади.

ستی сатти — сотди. **أل تقار ستی** ол тавар сатти — у товар сотди. Бошқаси ҳам шундай. (**ستار. ستماق**) сатар, сатмақ).

ستی сўтти — тупурди. **أل کیشی یوزینکا ستی** ол кіші јузиқа сўтти — у одам јузига тупурди. Асли **سوذتی** сўзтидир: д товуши т га сингиб икки т пайдо бўлган. (**سۇدار. سۇماق**) сузар, сузмақ).

ستی ситти: **آر ستی** эр ситти — одам сийди. Бошқаси ҳам шундай. Асли **سیذتی** сизтидир (**سідар**) сизәр, сизмәк).

قتی қатти — аралаштирди. **أل سركانی یغرئقا قتی** ол сиркани јуғрутқа қатти — у сиркани сузмага аралаштирди. Бирор нарсани иккинчисига аралаштиришига ҳам бу сўз қўлланади. **یۇمشاق نانک قتی** јумшақ нәң қатти — юмшоқ нарса қотди, демакдир. (**قاتار. قتماق**) қатар, қатмақ).

قتی қотти — ташлади, қўйди. **أل نانک قتی** ол нәң қотти — у нарсани ташлади, қўйди. Асли **قوذتی** қозтидир. (**قۇمار. قۇماق**) қозур, қозмақ).

کتی кәтті — кийди. **آر تونن کتی** эр тонін кәтті — одам тўнини кийди. Асли **кәзти** кәзтидир. (**кәмар. кәмак**) кәзәр, кәзмәк).

бојннн чапттн — бек унинг буйнини чопишга буюрди (уйғурча). (جَبْتَمَاقُ: جَبْتَمَاقُ чаптур, чаптмак).

سابتتн — қимирлатди. اَت قُذْرُق سَبْتن ат қузруқ²²² сабттн — от думини қимирлатди, ҳаракатлантирди.

سابتتн — ликиллатди. اَت قُذْرُق سَبْتن ит қузруқ сабттн — ит думини ликиллатди. (سَبْتَمَاقُ: سَبْتَمَاقُ сабтур, сабтмак).

سابتتн: اَل نَانِكْنن سَبْتن ол нәднн субттн. У нарса ни ўткирлатди. Бу бир нарсанинг учини, масалан, миҳнинг учини чўзиш орқали юзага келади (سَبْتَمَاقُ: سَبْتَمَاقُ субтур, субтмак).

كَبْتن кәбттн — қуритди. يِل تُونُغ كَبْتن jil тонуг кәбттн — шамол тўнни бир оз қуритди. (كَبْتَمَاقُ: كَبْتَمَاقُ кәбтўр, кәбтмак).

²²² Бизда ҳозир қуйруқ тарзида қўлланадиган бу сўз „Девону луғотит турк“да ҳар ерда қузруқ шаклида берилган бўлса ҳам, „Қутадғу билик“да қудруқ тарзида учрайди.

Балиқ қудруқиндин қўзи бурнига.

Бу хил мисоллар кўп. Бу хил фактлар, яъни „д“, „з“ ҳарф алмашиниши тил тарихи устида ишловчиларга сўз этимологиясини аниқлашда катта ёрдам беради.

كَبْتن кәпттн: اَل تُونن كَبْتن ол тоннн кәпттн — у гуппи тўн тикишга буюрди. (كَبْتَمَاقُ: كَبْتَمَاقُ кәптур, кәптмак).

بِتْتن битттн — биттирди. اَل بَتِك بَتْتن ол битк битттн — у китобни ёздирди. (بَتْتَمَاقُ: بَتْتَمَاقُ биттўр, биттмак).

تَاتْتن татттн — тотли қилди, таъм киргизди. تُوْز اَشِغ تَاتْتن туз ашғ татттн — туз ошга маза киргизди. Бир нарсанинг мазасига таъсир этган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (تَاتْتَمَاقُ: تَاتْتَمَاقُ таттўр, таттмак).

تُتْتن тўтттн — тутатди. اَوْت تُونن تُتْتن от тўтўн тўтттн — ўт тутун тутатди, олов тутади. (تُتْتَمَاقُ: تُتْتَمَاقُ тўтатўр, тўтатмак)²²³.

قُتْتن қутттн — қутли бўлди. اَر قُتْتن эр қутаттн — киши бахтли, давлатли, баланд мартабали бўлди. Улуғланган, мартаба топган ҳар нарсага ҳам шу сўз қўлланади. (قُتْتَمَاقُ: قُتْتَمَاقُ қутатур, қутатмак).

²²³ Босма нусхада бу сўз икки хил шаклда берилган. *Тўтатмак, тўтитўр* тарзидадир. Бу — янглиш. Аслида бир хил бўлиши керак эди. Биз тўғрилаб ёздик.

ساجتې سачитти — сачратди. اَلْ اَنَكْرُ سَفْ ساجتې ол аңар суу сачитти — у унга сув сачратди. Бошқаси ҳам шундай. (ساجتور. ساجتماق) сачитур, сачитмақ).

ساجتې ол аниң миңисин сачитти — у уни уриб димоғини ёрди. Тарқатишга, сочишга буюрилган ҳар нарсага ҳам шу сўз қўлланади.

ساجتې сўчитти — чўчитди. چۈچۈك قىلدى. اَلْ اَجِغْ نَانَكْنِي ол ачиг нәнни сўчитти — у аччиқ ва нордон нарсани чучутди.

ساجتې сўчитти: اَلْ يېرِكْ ساجتې ол jəriг сўчитти. У экин битмас (шўрхок), ерни ишга солди. (ساجتور. ساجتماق) сўчитур, сўчитмақ).

ساجتې сичитти — тўсди, бўшалтирди. اَلْ اَنِي ساجتې ол ани сичитти — у уни тўсди. (ساجتور. ساجتماق) сичитур, сичитмақ).

ساجتې сочитти — чўчитди. اَلْ اَتِغْ ساجتې ол атиғ сочитти — у отни чўчитди, хуркитди, қўзғатиб юборди. Бошқаси ҳам шундай. (ساجتور. ساجتماق) сочитур, сочитмақ).

قاجتې қачитти — қочтирди. اَلْ اَنِي قاجتې ол ани қачитти — у уни қочтирди. (قاجتور. قاجتماق) қачитур, қачитмақ).

كچتې кэчитти — кечтирди. اَلْ اَنَكْرُ سَوْفْ كچتې ол анар суу кэчитти — у унга сув кечтирди. (كچتور. كچتماق) кэчитур, кэчитмақ).

كچتې кўчәтти — кучлади. اَلْ اَنَكْ تَفَارِنْ كچتې ол аниң таварин кўчәтти — у унинг молини қўлидан тортиб олишга ундади. (كچتور. كچتماق) кўчәтур, кўчәтмақ).

كچتې кичитти — қичитди. اَنَكْ اُدوزِي كچتې аниң ўзўзи кичитти — унинг қўтирини қичитди (كچتور. كچتماق) кичитур, кичитмақ).

كچتې кэчитти — кечиктирди. اَلْ ايشِغْ كچتې ол ишиғ кэчитти — у ишни кечиктирди. (كچتور. كچتماق) кэчитур, кэчитмақ).

بَدْتې бэдўтти — катта қилди, ўстирди. اَلْ اُوغْلَانِغْ بَدْتې ол оғланіғ бэдўтти²²⁴ — у болани тарбия қилди ва улғайтирди. (بَدْتور. بَدْتماق) бэдўтур, бэдўтмақ).

²²⁴ *Бадук* сўзи „Девон“да кўп ерда учрайди. Ҳар ерда шу шаклда, лекин *катта, гавдали* маъносидагина қўлланган. Бу ердаги изоҳда *маънавий тарбия* маъноси ҳам бор. Ҳозирги ўзбек тилида *буюк* шаклида, *катта, улуғ* маъноларида қўлланади.

Навойда *бийик* шаклида, *мартабаси баланд, устунлик, ғолиблик, юқорилик, кўтарилганлик* маъноларида қўлланган:

Айлади олингда **бийик**ларни паст...

Анга **бийиклик** санга афгандалик...

Йўқ ажабким паст ўлур соя, қуёш бўлгач **бийик**.

қадіттi — қайтди. **قَدَيْتِي** әр барір әр-
кән қадіттi — одам йұлда бора туриб қайтди,
тұхтади. (**قَدَيْتَمَاقُ** қадітар, қадітмақ). Одам

совуқ қотиб ұлса **قَدَيْتِي** әр тумлуғқа қа-
діттi дейилади — одам совуқ қотиб ұлди, демакдир.

қадіттi — қайтарди. **قَدَيْتِي** ол тонуғ
қадіттi — у түнни қайириб тикишга буюрди.
(**قَدَيْتَمَاقُ** қадітур, қадітмақ).

қидіттi — қайтарди. **قَدَيْتِي** ол бөркін қи-
діттi — у қалпоғининг зийини қайтариб тикишга,
қайтарма қалпоқ қилишга буюрди. (**قَدَيْتَمَاقُ**
қидітүр, қидітмақ). Бу феълларнинг ҳаммасадаги **د**
ларни **ذ** **з** гумон қилиб, **د** **д**²²⁵ ни **ی** **й** қилувчилар
бор. Яғмо, тухси, ұғуз, уйғурлар теварагида ҳам
буни эшитдим. **د** **д** ни **ذ** **з** га алмаштириш араб-

²²⁵ „Девон“да у давр ёзувида қўлланадиган ҳарфлар кўрсатилган ерда „д“
ҳарфи кўрсатилмаган эди. Шунинг учун бу ҳақда ўша ерда ўз мулоҳазамизни
ҳам ёзиб ўтган эдик (к. I т., 47—48-бетлар).

Бу ердаги Маҳмуд Кошғарий изоҳи ўша шубҳамизга аниқлик киритади.
Маҳмуд Кошғарийнинг бу ердаги кўрсатмасы „д“ ҳарфининг қадимги эканини,
уни айрим диалект вакилларигина „з“ га алмаштирганликларини аниқлаб беради.

„Д“ ҳарфи қадимги даврлардаёқ шарқий ва ғарбий группа диалектларини
айиришда тутган алоҳида мавқеи билан тил тарихидаги аҳамияти улугдир. Бу
ҳарфнинг у даврдаги мавқеини белгилаш, сўнгги давр туркологларининг тас-
нифларига ҳам катта аниқлик киритувчи аҳамиятга эгадир.

ларда ҳам бор. Чунончи, **مَادَّقْتُ عَدُوًّا وَلَا عَدَفًا**
дейилгандаги каби айрим сўзлар ҳам **د** билан, ҳам
ذ билан тенг қўлланади.

ол **قَدَيْتِي** жузуттi — қотирди. **قَدَيْتِي** ол
кiшiни тумлуғқа жузуттi — у одамни совуқда қол-
дириб қотирди, ҳатто одам ўлди. (**قَدَيْتَمَاقُ**
жузутур, жузутмақ).

бузўттi — ўйинга солди. **قَدَيْتِي** ол оғлiнi
бузўттi — у ўғлини ўйинга солди, у ўйнади.
(**قَدَيْتَمَاقُ** бузўтүр, бузўтмәк).

сизiттi — сийдирди, тўсди. **قَدَيْتِي** ура-
ғут оғлiн сизiттi — хотин ўғлини тўсди. От эгаси
отини сийдиришига ҳам бу сўз қўлланади. (**قَدَيْتَمَاقُ**
сизiтүр, сизiтмәк).

буруттi — буғлатди. **قَدَيْتِي** от ашiчнi бурут-
тi — олов қозонни буғлатди. Бошқаси ҳам шундай.
буруттi — саситди. **قَدَيْتِي** оғлан буруттi —
бола сассиқ ел чиқарди. **قَدَيْتِي** бiрiттi талаффузи
ҳам бор. (**قَدَيْتَمَاقُ** бурутур, бурутмақ).

таруттi — торайтирди, тор қилиб қўйди. **قَدَيْتِي**
ол аңар эwin таруттi — у унга уйни
тор қилди. Ҳар нарса торайтирилса ҳам шу сўз
қўлланади. (**قَدَيْتَمَاقُ** тарутур, тарутмақ).

تَنْكُرِي يَلْنِكُو تۇرۇتتى — яратди, пайдо қилди.

تَرْتِي тэңри жаліңуқ тۇрۇтти — худо одамни яратди.

Бошқа махлуқлар ҳақида ҳам бу сўз қўлланади.

(تَرْتِي تۇرۇتۇر, тўрүтмәк).

Шеърда шундай келган:

تَنْكُرِي اَزُنْ تَرْتِي جَغْرِي اذ (*) تَرْكَنُورُ

يَلْدُزَلَرِي جَرْكَشِبْ اِنْ كُنْ اوزا يَرْكَنُورُ

Тэңри ажун тўрүтти

Чіғрі із (?) тэзгінүр

Јулдузларі јүркәшіб

Түн күн ўзә бүркәнүр

Худо оламни яратди, фалак доим айланиб туради. Юлдузлар саф тортиб тизилгандир, кеча кун устига қопланади.

تَرْي تэри тэри тэри — одам

терлади. Бошқаси ҳам шундай. Бу сўз жилд — тери маъносидаги تَرْي тэридан олингандир.

تَرْي тэри — тер теридан ўтди демакдир; у ҳарфи туширилгач, ёлғиз феълга айланди. Ёки бу сўз تَرْي тэри атти — бадан тер чиқарди иборасидан олинган, а ҳарфи туширилиб, бир феъл ҳолига келган. (تَرْتِي تэритәр, тэритмәк).

سَرْتِي сарутти — қоплади, ўради.

ол аңар суwlуқ сарутти — у унга салла ўратди.

Ҳар нарсани ўрашни, буюришга ҳам бу сўз қўлланади. (سَرْتِي سَرْتِي саритур, саритмақ).

سَرْتِي сурутти: سَرْتِي سَرْتِي урағут гәнчга²²⁶ сўт сурутти — хотин боласига сўт эмизди.

سَرْتِي суритти — артди, қуритди, суртди. سَرْتِي әр јүзін суритти — одам јузини суртди. (سَرْتِي سَرْتِي суритур, суритмақ).

سَرْتِي сиритти — қайиртирди, буклатди. سَرْتِي ол қізқа киз сиритти — у қизга наmatни пишитиб буклатди. Бу кийимни қайтариб тикиш кабидир. (سَرْتِي سَرْتِي сиритур, сиритмақ).

²²⁶ Бу гапларда иккита жўналиш келишиги қўлланган: бири гәнчга, иккинчиси қизқа (қ: 351-бет) сўзларидир. Биринчи мисолнинг аффикси „га“, иккинчи мисолнинг аффикси „қа“ дир. Бу икки аффикс XI аср тилида энг кўп қўлланувчи аффикслардир. Буларнинг „ка“, „га“ вариантлари кам учрайди. Шу билан бирга бу гапларда аффиксларнинг бири ажратилиб, бири ўзакка қўшилиб ёзилган. Бизнинг кузатишларимизга кўра, у даврда булар баъзи сўзларда қўшилиб, баъзи сўзларда ажратилиб ёзилар эди. Бу аффиксларнинг ўзакка қўшилиб ёки айрилиб ёзилишида маълум қонуният бор эди. Чунончи, тамқа, тоғқа, қуғушқа, ишқа, йўлқа каби қатор сўзларда „қа“ варианты ҳар ерда ўзакка қўшилиб ёзилган. Аммо яғақ қа, йиғач қа, қаз қа каби сўзларда „қа“ варианты ажратиб ёзилган. „га“ аффикси манга, терига, авга каби қатор сўзларда ўзакка қўшилиб, бир га битик га, киши га, каби сўзларда ажратилиб ёзилган.

Бу гаптаги келишиклар баъзан (манга) ман учун маъносида сабаб, баъзан ҳаракат йўналган томон маъносида келган.

XI аср тилида жўналиш келишиги ёлғиз шу маънолардагина эмас, яна кўп маъноларда қўлланган.

Шу билан бирга, XI аср тилида жўналиш келишигининг аффикси ёлғиз шуларгина эмас, улар кўлдир.

قَرَتِي қаритти — қаритди, қаритиб қўйди. اذلك اني قَرَتِي озлак ани қаритти — замон (вақт) уни қаритди. Мақолда шундай келган: اذلك قَرَتْمَشَقَا بَدُغُ تَلْقَمَاسُ озлак қаритмишқа бозуғ талиқмас — замона қаритганга бўёқ бўяш айб қилинмайди.

قُرَتِي қуритти — қуритди. كُونُ تُونُغُ قُرَتِي кун тонуг қуритти — қуёш тўнни қуритди. Бошқаси ҳам шундай. (قُرْتَمَاقُ қуриттур, қуритмақ).

كُرَتِي кўратти — қочиртирди. اَلْ اَنَكْتُ قَلْنُ كُرَتِي ол аниң қулн кўратти — у унинг қулини қочиртирди. (كُرْتَمَاقُ кўраттур, кўратмақ).

كُرَتِي кўратти — куратди. اَلْ اَنَكُرُ قَسَارُ كُرَتِي ол аңар қар кўратти — у унга қор куратди. Бошқаси ҳам шундай. (كُرْتَمَاقُ кўраттур, кўратмақ).

كِرَتِي кэритти — вовуллади. اَلْ اَتْسُنُ كِرَتِي ол итин кэритти — у итини вовуллади*. (كِرْتَمَاقُ кэриттур, кэритмақ) (қарлуқча).

بَزَتِي бэзатти: اَلْ اَفْنُ بَزَتِي ол эвин бэзатти — у уйини безатишга, бўяб гул солишга буюрди. (بَزْتَمَاقُ бэзаттур, бэзатмақ).

تَزَتِي тэзитти — тарқатиб юборди. اِتْ كِيكْنِي تَزَتِي ит кийкни тэзитди, қочириб юборди, тарқатиб юборди. (تَزْتَمَاقُ тэзиттур, тэзитмақ).

بَزَتِي бэзитти — титратди. تَمْلُغُ اَنِي بَزَتِي тумлуғ ани бэзитти — совуқ уни қалтиратди, титратди. Титратувчи иситма касалини безгак дейилиши шундандир. (بَزْتَمَاقُ бэзиттур, бэзитмақ).

تَزْتِي тозутти — тўзитди,²²⁷ чангитди. اَلْ تَبْرَاقُ تَزْتِي ол тупрак тозутти — у тупроқни тўзитди, чангини чиқарди. (تَزْتَمَاقُ тозиттур, тозитмақ).

سَزَتِي сизитти — суритди. اَلْ اَنَكُرُ يَاقُ سَزَتِي ол аңар јағ сизитти — у унга қуруқ ёғ суртишга буюрди. Бошқаси ҳам шундай. (سَزْتَمَاقُ сизиттур, сизитмақ).

قَزَتِي қозутти — қўзитди, қўзғатди, иштаҳасини очди. اَلْ اَنَكُ بَغْزَنُ قَزَتِي ол аниң боғзин қозутти — у унинг иштаҳасини қўзғатди. Бу феълдаги з нинг асли

²²⁷ Ҳозирги ўзбек тилида ҳам бу сўз айнан қўлланади. Лекин бу сўзнинг ўзаги XI асрда тўз шаклида қўлланган бўлса, бизда ҳозир тўзон тарзида қўлланади. Шу билан бирга тўзитмоқ сўзи XI асрда фақат тупроққа нисбатан қўлланган, бизда ҳозир шу билан бирга одам ва қушларни тарқатиб юбормоқ маъносида ҳам қўлланади.

* Ўринсиз гаплар гапириб керилаётган кишига қарши жонли тилда қўлланадиган кўп қариллама ибораси ана шу ўзакдандир.

р дир. Гўёки унинг таомга бўлган иштаҳасини биров бўғиб қўйган, деган маънодадир. (قَزْتَمَاقُ). Бу ҳол, яъни ўтимли феълнинг з билан қўлланиши кам учровчи ҳолатдир. Чунки ўтимсиз феълларнинг ўтимлига айланиши, албатта, р билан бўлади.

كَزَيْتِي ол мэнi жёр кэзиттi — у менга ерларни кездирди. (كَزَيْتِي).
كَزَيْتِي ол мэнi жёр кэзиттi — у менга ерларни кездирди.
(كَزَيْتِي).
كَزَيْتِي ол мэнi жёр кэзиттi — у менга ерларни кездирди.
(كَزَيْتِي).

كُزَاتِي ол мэнi кўзаттi²²⁸ — у мени кутди, менга кўз тикди. Бунинг асли كُوزَاتِي кўз аттидир. У менга кўз отиб — тикиб мунтазир бўлди, демакдир. (كُزَاتِي).

بُشَاتِي бошаттi — бўшатди. (بُشَاتِي). ол тағар бошаттi — у тоғора идишни унда бўлган нарсдан бўшатди. Ҳар бир идишни ичида бор нарсалардан бўшатишга ҳам бу сўз қўлланади. (بُشَاتِي). ол тўгўн бошаттi — у тугунни бўшатди. Бошқаси ҳам шундай.

بُشَاتِي бошаттi — талоқ қилди, қўйди. (بُشَاتِي). ол урағут бошаттi — у хотинни қўйди (арғучадир).
بُشَاتِي бошаттi — бўшатди, озод қилди. (بُشَاتِي).

²²⁸ Кузатмоқ сўзи ҳозирги ўзбек тилида кузатмоқ — олиб бормоқ, зеҳн солмоқ ва текишириб турмоқ маъноларида қўлланади. Демак, бу сўз маъноси бизга бир оз янглиш ўзлашган. Тўғри маъноси „Девон“дагичадир.

ол булунуғ бошаттi — у асирни бўшатди. Банддан, бошқадан бировнинг, бирор нарсанинг қутқазилишига ҳам бу сўз қўлланади. (بُشَاتِي).

تَشَيْتِي ташиттi — ташитди. (تَشَيْتِي). тарғ ташиттi — у донни бир жойдан иккинчи жойга ташитди. Бошқаси ҳам шундай. (تَشَيْتِي).

تَشَيْتِي тўшаттi — тўшатди, ўрин солдирди. (تَشَيْتِي). ол тўшак тўшаттi — у ўрин солдирди. (تَشَيْتِي).

تَشَيْتِي тишаттi — тишлатди. (تَشَيْتِي). ол орғақ²²⁹ тишаттi — у ўроқни тишлатди, тишини чиқариб ўткир қилдирди, қайратди. Тегирмон тишини ўткирлатишга ҳам бу сўз қўлланади. (تَشَيْتِي).

جَشَيْتِي чiшаттi — тўсди. (جَشَيْتِي). урағут ганжин чiшаттi — хотин боласини тўсди. (جَشَيْتِي).

قَشَيْتِي қашиттi — қашитди. (قَشَيْتِي). ёр танiн қашиттi одам танини қашитди. (قَشَيْتِي).

²²⁹ Бизда ҳозир ўроқ тарзида қўлланивчи сўз XI аср тилида ўроқ тарзида қўлланади. Демак, бизга „ғ“ ҳарфи тушиб етиб келган. Маҳмуд Кошғарий бу ҳарф тушиш ҳолисасини ўша даврдаёқ диалектал ҳолат сифатида юзага келганини, бу хусусият ўғуз ва қипчоқ тилининг хусусияти эканини кенг ва тўла изоҳлаб берган (қ. „Девон“, I-т., 25-бет).

كُشِتِي к у ш и т т и — қоплади. بُلْتُ كوكُكُ كُشِتِي булīt кō-
күг күшītтi—булут осмонни қоплади. Бирор нар-
сани қоплаган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади.
(كُشِتْمَاكُ кўшītүр, кўшītмāk).

بَقِيَتِي б а қ и т т и — қаратди. اَلْ اَنِي اَقْدُنْ بَقِيَتِي ол анi ғw-
дiн бақītтi — у уни уйдан қаратди, қарашга буюрди.
Ҳар кимни бир ердан туриб бошқасига қаратишга
ҳам бу сўз қўлланади. (بَقِيَتْمَاكُ бақītур, ба-
қītмақ).

بُقَاتِي б у қ а т т и — буқа бўлди. بَزَاغُو بُقَاتِي бузағу буқаттi²³⁰
бузоқ буқа бўлди. Буқалар қаторига ўтди, буқа-
лардан саналди. Асли بُقَاذِنِي буқазтiдир. (بُقَاتْمَاكُ
буқатур, буқатмақ).

تَوَقُّتِي т о қ у т т и — урдирди. اَلْ اَنِكُ بَيْنِنِ تَوَقُّتِي ол анiғ
бојнiн тоқуттi — у унинг бўйнига урдирди.
(تَوَقُّتْمَاكُ тоқītур, тоқītмақ).

تَوَقِّتِي т о қ и т т и — тўқитди. اَلْ اَلْ بُوَزُ تَوَقِّتِي ол боз тоқītтi—
у бўз тўқитди.

²³⁰ Буқатти — буқа бўлди, буқалик даражасига етди, демакдир. Маҳмуд Кошғарий кўрсатишича, бу феъл буқа (исм)га атти қўшилиб ясалган феъллардандир. У давр тилида сифатга ҳам атти қўшимчаси қўшилиб, феъл ясалар эди. Қалнатти—қалин бўлди; кўрк атти каби.

Бу хил феъл яшаш жуда илгарилар истеъмолдан чиқиб қолган. Шунинг учун бу хил усул билан ясалган феълларнинг жуда оз қисми, яъни феъллардан ясалган қисмигина бизга етиб келган: тўқитти, бекитти ва бошқалар.

* Бу сўзлар босма нусхада шундай берилган.

تَوَقِّتِي т о қ и т т и — занг бостирди. اَلْ اَلْ قَلِجُ تَوَقِّتِي ол қiлiч
тоқītтi — у қиличини занг бостирди. Пичоқни занг
бостиришга ҳам бу сўз қўлланади. (تَوَقِّتْمَاكُ
тоқītур, тоқītмақ).

تَوَقِّتِي т о қ и т т и — тақиллатди. اَلْ اَلْ قَبِغُ تَوَقِّتِي ол қапуғ то-
қītтi — у эшикни тақиллатди.

تَوَقِّتِي т и қ и т т и — зўрлаб ошатди. اَلْ اَلْ اَنَكْرُ اَشُّ تَوَقِّتِي ол
анар аш тiқītтi — у унга зўрлаб ош ошатди. Асли-
да бир нарсани идишга қаттиқ тепиб тiқишдир.
(تَوَقِّتْمَاكُ тiқītур, тiқītмақ).

قَوَقِّتِي қ а қ и т т и — унга ғазаб қилди. اَلْ اَلْ اَنِي قَوَقِّتِي ол анi
қақītтi—у уни хафа қилди, азоблади, ҳатто ундан
юз ўғирди. (قَوَقِّتْمَاكُ қақītур, қақītмақ).

قَوَقِّتِي қ о қ и т т и — ҳидини чиқартирди. اَلْ اَلْ اَنَكْرُ سَكُنَجُو قَوَقِّتِي ол
ол анар сўкiлiнчў қоқītтi — у унга кабоб, кабоб
ҳидини чиқартирди. Пилик, чироқ ўчириб, ёқимсиз
ҳид чиқишига ҳам бу сўз қўлланади. (قَوَقِّتْمَاكُ
қоқītур, қоқītмақ).

بَكِّيَتِي б ғ к ў т т и — мустаҳкамлади, маҳкамлатди. اَلْ اَلْ اِبِشِغُ
о л iшiғ бғкўттi — у ишни мустаҳкамлатди.
Аслида, тугунни маҳкам боғланганда қўлланади.
(بَكِّيَتْمَاكُ бғкiтүр, бғкiтмāk).

بُكَّتِي бөкүттү — бүктирди, айнитди (күнгилни). ياغَلِّغْ бөкүттү — ёғлиқ ош қорним тўймасдан күнглимни тутди. Шунингдек, биров бошқа бировга нарса бериб, кўзини тўйдирди маъносида ҳам бу сўз қўлланади.

بُكَّتِي бөкүттү — тўйдирди. اَلْ مَنِي تَقَارِنُ بُكَّتِي ол мени таварин бөкүттү — у мени мол билан тўлдирди. (بُكَّتَمَاكُ бөкүтүр, бөкүтмәк).

تُكَّتِي тўғәттү — тугатди. اَلْ ايشِنُ تُكَّتِي ол ишин тўғәттү — у ишини тугатди. Ишини битириб қутулди. (تُكَّتَمَاكُ тўғәтүр, тўғәтмәк).

سَكَّتِي сәкиттү — жимо қилдиртирди. اُرَاغْتَنِي سَكَّتِي урағутни сәкиттү — хотинни жимо қилдиртирди.

سَكَّتِي сәкиттү: اَلْ اَنِي سَكَّتِي ол ани сәкиттү — у уни шоширди. (سَكَّتَمَاكُ сәкитүр, сәкитмәк).

بُلَّتِي булаттү: اَلْ قُوْزِي بُلَّتِي ол қозы²³¹ булаттү — у қўзини қозон буғида пиширишга буюрди. Қозон буғида пиширилган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. Асли بُولادَتِي булазтүдир. Енгиллатиш мақсадида و ташланди. Сўнг ҳарфлар бир-бирига сингдирилди. (بُلَّتَمَاكُ булатүр, булатмәк).

²³¹ Қўзи сўзи „Девон“да ҳар ерда қўзичоқ маъносида қўлланган. „Қутадғу билик“да бу сўз йил номи сифатида ҳамалга тенг қўйиб кўрсатилган.

بِلَّتِي биләттү: اَلْ بَجَاكُ بِلَّتِي ол пичақ биләттү — у пичоқ қайратди. Пичоқни қайроққа суртишга буюрди. (بِلَّتَمَاكُ биләтүр, биләтмәк).

تِلَّتِي тиләттү — сўратди. اَلْ اَنِي تِلَّتِي ол ани тиләттү — уни тилатди, сўратди. (تِلَّتَمَاكُ тиләтүр, тиләтмәк).

تُلَّتِي тўләттү — туғдирди. اَلْ قُوْیُ تُلَّتِي ол қој туләттү — у қўй туллатди, туғдирди (ўғузча). Бу сўзнинг асл маъноси эски юнгини туширтиришдир. (تُلَّتَمَاكُ тўләтүр, тўләтмәк).

چِلَّتِي чілаттү — ислатди. Асли چِيَلْتِي чілаттүдир. اَلْ كَبَاكُ چِلَّتِي ол кәпәк чілаттү — у кепакни ҳўллади. Бошқаси ҳам шундай. (چِلَّتَمَاكُ чілатүр, чілатмәк).

چِلَّتِي чіллиттү — терлатди. اَلْ اَتِغُ چِلَّتِي ол атғ чіллиттү — у отни чоптирди, ҳатто терлатди.

قَلَّتِي қалаттү — қолатди. اَلْ تُونُغُ قَلَّتِي ол тонуг қалаттү — у тўнни қолатди. Шунингдек ҳар нарсани бўғча, сандиқда тахлаб қўйишга ҳам бу сўз қўлланади. Асли قَلَّتَمَاكُ қалаттүдир. (قَلَّتَمَاكُ қалатүр, қалатмәк).

كَلَّتِي кәлиттү — кўмдирди. اَلْ الكُنْيُ كَلَّتِي ол кўкни кә-

итти—у ўликни кўмдирди²³². Бошқаси ҳам шундай.
(كَلْتَمَاكُتْ. كَاتُورُ. كُولِتُورُ, كُولِتْمَاК).

تامитти—томизди. اَلْ سُوْفُنِي تَمِيَّ ол суwnи
тамитти—у сувни томизди. Бошқаси ҳам шундай.
(تَمْتَاقُ. تَمْتُورُ. تَامِيْتُورُ, тَامИТМАҚ).

қаматти—қамаштирди. كُونُ كُوْزُكُ قَمِيَّ кўн кō-
зўғ қаматти—кун кўзни тиглари билан қамаштирди.
(قَمْتَاقُ. قَمْتُورُ. قَامَاتُورُ, қَامАТМАҚ).
ачіғ awja²³³ тiшiғ қаматти—нордон беҳи тишни
қамаштирди. Бошқаси ҳам шундай. Мақолда шун-
дай келган. اَتَاسِيْ اَجِغُ اَلْمَلَا يِيْسَا اُعْلِيْ نَنِكِ تِيْشِي قَمَارُ
Атаси ачiғ алмiла jәsә оғлиниң тiшi қамар—отаси
аччиқ олма еса, ўглининг тиши қамашар. Бу ма-
қол отаси қилган жиноят, отаси ўлгач, боласига
ҳам иснод тегизади деган маънода қўлланади.
қумитти—ҳаяжонга солди. اَذِكُ مَنِي قَمِيَّ ози
мәни қумитти—севичлига ёки ватанга бўлган муҳаб-
батим мени ҳаяжонга солди. (قَمْتَاقُ. قَمْتُورُ. قُمِيْ-
тур, қумИТМАҚ).

²³² Бу сўз II том 23-бет ва II том 155-бетларда ҳозирги тилимиздаги вари-
антдагидек кўммак тарзида учрайди. Демак, у даврда бу сўз икки хил вариантли
бўлган.

²³³ Проф. А. П. Якубинский ўзининг „История древне-русского языка“
номли асарида *ўтук, кирпич, айва, товар, карандаш* каби қатор сўзлар жуда
илгарилардаёқ рус тилига туркий тиллардан кирган сўзлар деб кўрсатган (қ.
юқоридаги асар, 346-бет). „Девон“дан маълум бўлишича, *айва* сўзининг асли
авя экани маълум бўлади. Демак, бу сўз рус тилига метатеза хусусиятига мос
ўзгариб ўзлашган экан.

Шеърда шундай келган:

بِسْمِلِ سُوْسِنِ قُمِيَّ بَرَجَا كَلِبِ يَمِيَّ
اَرَسْلَانُ تَبَا اَمِيَّ قَرَبُ بَشِي تَزْكَوْرُ

Басмил сўсин қумитти
Барча кәлиб юмитти
Арслан таба әмитти
Қорқуб баші тәзгинур.

Ғози Арслон Тегин билан жанг қилган Басмил
аскарлари ҳақида ёзади: Басмиллар аскарларини
бизга қарши курашга ҳаяжонлантирди. Ҳаммалари
тўпланишдилар. Арслон томонга юришдилар. Биз-
ни кўргач, кўзлари қоронғуланиб, бошлари ай-
ланди.

танутти: اَلْ مَنَكَ سُوْرُ تَنِّيَّ ол мәнә сōз танутти—
у сўзни мөндан бошқага етказишга буюрди.
(تَنْتَاقُ. تَنْتُورُ. تَانُتُورُ, тَانУТМАҚ).

тўнәтти—тунатди. اَلْ قَنَفْعُ اَفْدَا تَنِّيَّ ол қону-
қуғ әwdә тўнәтти—у меҳмонни бир кеча уйда
тунатди. (تَنْتَاكُ. تَنْتُورُ. تُونَاتُورُ, тُونАТМАҚ).

тонатти—тўн кийгизди. اَلْ مَنِي تَنِّيَّ ол мәнi
тонатти—у менга ҳадя йўсинида тўн кийгизди.
Асли تُونُ اَذْتِي тон iзти—тўн юборди демакдир.
(تَنْتَاقُ. تَنْتُورُ. تُونَاتُورُ, тОНАТМАҚ).

سِنَاتتِي sīnat tī — синатди. اَلْ مَنِي بُو اِيْشْتَا سِنَاتتِي ol mē-ni bu īшта sīnat tī — у бу ишда мени синатган одамга топшириб, синашга буюрди, синатди. (سِنَاتْمَاق. سِنَاتتِي sīnatūr, sīnatmaq).

قَنَاتتِي qanat tī — қонатди. اَلْ اَيْنِيْكَ بَرْنِيْ قَنَاتتِي ol anīq bərnī qanat tī — у унинг бурнини қонатди. (قَنَاتْمَاق. قَنَاتتِي qanatūr, qanatmaq).

قَوْنَاتتِي qonāt tī — қўндирди. اَلْ اوزِنْكَ قَنَمُ قَنَاتتِي ol ōzin-ka qanmū qanat tī — ўз уйи атрофида ўз уруғларини ва улар билан бирга турувчиларни, ўзига ёрдам берадиганларни тўплади. (قَوْنَاتْمَاق. قَوْنَاتتِي qonātūr, qonātmaq).

قَيْنَاتتِي qīnat tī — қийнатди. اَلْ بَكْ اَنِيْ قَيْنَاتتِي ol bəq anī qīnat tī — бек уни қийнашга, азоб беришга буюрди. (قَيْنَاتْمَاق. قَيْنَاتتِي qīnatūr, qīnatmaq).

كۈنۈتۈر künütür — тўғрилатди. اَرْ يِغَاجْ كۈنۈتۈر ar yigaj künütür — ёр jīgач кўнитти — одам ёғоч тўғрилатди. Бошқаси ҳам шундай. (كۈنۈتۈر. كۈنۈتۈر künütür, künütmaq).

Бу бўлимнинг мисол тури²³⁴

يَاتتِي jat tī — ётди. اَرْ يَاتتِي ar jat tī — одам ухлаш учун ётди. Бошқаси ҳам шундай. (يَاتْمَاق. يَاتتِي jatūr, jatmaq).

²³⁴ Мисол деб бу ерда Маҳмуд Кошғарий бу бўлимнинг бош ҳарфи й бўлган сўзларни кўзда тутган.

يۈتۈر jütür — ютди. اَلْ يَمِرْتَفَانِيْ يۈتۈر ol jūmurtqanē jütür — у тухумни ютди. Бошқаси ҳам шундай. Ўғуз ва қипчоқлар сўзи. (يۈتۈر. يۈتۈر jutar, jutmaq).

يَاتتِي jat tī — ёйди. اَلْ تُونُغْ كۈنۈكَا يَاتتِي ol tonuq kūn-gā jat tī — у тўнини кунга ёйди. Бошқаси ҳам шундай. Асли²³⁵ يَازتِي jaz tī — аз билан ت-т сингишгандир. Сингиш натижасида يَاتتِي jat tī бўлган. (يَازْمَاق. يَازتِي jazār, jazmaq).

يَاتتِي jāt tī — ятти нәң²³⁶ — нарса йитди, йўқ бўлди.

يَاتتِي jat tī — етишди. اَلْ مَنِي يَاتتِي ol mēni jat tī — у менга етишди. Бошқага етишишга ҳам бу сўз қўлланади. (يَاتْمَاق. يَاتتِي jatūr, jatmaq).

²³⁵ Маҳмуд Кошғарийнинг сўзларнинг асли ҳақидаги бу хил изоҳлари тез учрайди. Бу изоҳлар унинг луғатда тутган принципини аниқлаб берувчи алоҳида аҳамиятга эгадир. Чунончи, дастлабки қарашда китобхон бу сўзни *ётмоқ* сўзининг омоними деб тушуниши мумкин. Ҳолбуки, бу сўзнинг ўзаги тамом бошқа бўлгани ҳолда ассимиляция қондасига мувофиқ сўнг талаффузда ўхшашлик пайдо бўлган эди. Бу сўз ҳақидаги бу изоҳ ўқувчидаги ана шу шубҳани кўтариш учун берилган. Маҳмуд Кошғарийнинг ҳар бир изоҳи ана шундай муҳим бир илмий асосни кўрсатиш жиҳатидан тилшунослар диққатига сазовордир. ²³⁶ Йўқ ўлмоқ маъносидagi *йитмоқ* сўзи „Девон“да *йитмоқ* ва *итмоқ* шаклларида учрайди. Навоий асарларида, қўпинча, *итмак* шакли, баъзан, *йитмоқ* шакли учрайди:

Итурдум оҳ ила агёрни ул юз ҳавосидин
Анингдек ким киши сувдин кетаргай ҳаснидам бирла
(„Бадойиъ“ дан).

Чун ҳуш ила ақлини йитургай,
Бошига ҳақим ҳам кетургай.

²³⁷ Бу сўзнинг ёзилишида биз асосланган нусхада шундай аниқсизлик бор, яъни يَاتتِي шаклида берилган, биз ҳам ўзича қолдирдик.

يَتِي jətti — етаклади. اَلْ اَتُّ يَتِي ол ат jətti — у отни етаклади. Кўр ва бошқаларни етаклашга ҳам шу сўз қўлланади. (يَتَارُ. يَتْمَاكُ) jətār, jətmāk). Ўғуз ва қипчоқлар сўз бошидаги ج-ج²³⁸ни алмаштирадидлар. Чунончи, улар اَلْ مَنِي جَتِي — ол мəни jətti — ул менга етишди маъносидаги يَتِي jətti^{ни} جَتِي jətti дейдилар. Турклар سَوْقَا يَنْدَم سَوْقَا يَنْدَم суwда јундум десалар, улар جَنْدَم јундум дейдилар. Турклар билан ўғузлар орасидаги бу хусусият ўзгармовчи, доимийдир.

Бу бўлимнинг мисоли*

يَتِي јупатти — ишга ғофиллик қилди, бошқага юклади. اَلْ اِشِغُ يَتِي ол ишғ јупатти — у ишни билмасликка солди, бошқа бировга тўнкади, يِتُورُ (يِتُورُ) јупатур, јупатмақ). Асли алдаш маъноси-

²³⁸ Маҳмуд Кошғарийнинг „й“ ҳарфи ҳақидаги бу изоҳи туркология тарихига катта аниқлик киритувчи аҳамиятга эгадир. Маълумки, кўпинча туркологлар туркий тилларда „й“ ҳарфининг мавқеи ҳақида фикр юритганлар. Лекин ҳануз бу ҳақда аниқ фикрга келинмаган. Ҳаттоки, айрим олимлар бирмунча хом фикрлар ҳам юритганлар. Чунончи, Г. И. Рамстедт ўзининг Олтой тилларида „й“ нинг тақдирини номли ишида „й“ товуши „д“, „ч“ товушларидан келиб чиққан деган фикрни илгари сурган. Ҳолбуки, етук олим М. Кошғарийнинг бу масаладаги фикри бунинг зиддир. Бизнингча, „й“ товуши туркий тилларда асосий товушдир. Чунки бу товуш урхун ва уйғур алифбеларида аниқ кўрсатилган. У урхун ва уйғур текистларида тез учрайди. Ҳаттоки, урхун алифбесида бу товуш учун уч хил белги (0, а з) билан берилган. Бу ҳол ана шу товушнинг энг қадимги тилдаёқ жуда актив қўлланганидан, сўз бошида, сўз ўртасида, сўз охирида, юмшоқ сўзларда, қаттиқ сўзларда ҳам қўлланилганлигидан дарак берувчи асосдир. „Девон“ да бу ҳарф қўлланган сўзлар энг катта қисмини ташкил этиши ҳам шунини тасдиқлайди. Туркологларнинг фикрини бу масалага тортиш учун шу билан чекланамиз.

* Мисол бўлими такрорланган. Бирор аниқсизлик бор.

дадир²³⁹. Ўғузлар اَلْ اَنِي يِيْلَادِي ол ани јупіладі дейдилар — у уни алдади демакдир.

يَرَتِي јаратти — яратди, ҳал қилди. تَنْكُرِي يَلَنْكُكُ يَرَتِي тəнрї јалəнцук јаратти — худо одам ва бошқа махлуқларни яратди. Ўғузлар اَلْ تَوْنُغُ يَرَتِي ол то-нуғ јаратти дейдилар — у тўнни мўлжаллади демакдир. Яна بُو اَتْكُ نِي مَنكَا يَرَتُ бу ətүкнї мəңа јарат дейдилар — бу этикни менга мўлжалла демакдир.

يَرَتِي јаратти — тўқиди. اَلْ اَوْزَنْدُنْ سَوْزُ يَرَتِي ол ɔзін-дін сɔз јаратти — ўзидан ɛлғон сўз тўқиди. (يَرْتَمَاقُ. يَرْتُورُ) јаратур, јаратмақ).

يُرْتِي јуритти — юрғизди. اَلْ مَنِي تَلْمُ يُرْتِي ол мəни тəлім јуритти — у мени талай юритди, юрғизди.

يُرْتِي јурутти — сурди (сурги ўрнида). اَتُّ اَنَكُ قَرْنِي от аніц қарнін јурутти — ўт (дори) унинг ичини юритди, бўшатди, сурди. (يُرْتَمَاقُ) јур-рїтур, јурїтмақ).

²³⁹ Бу ерда дастлаб Маҳмуд Кошғарийнинг сўз маъноси ҳақидаги қарашни муҳимдир. Унинг бу сўз маъноси ҳақидаги изоҳи, Маҳмуд Кошғарийнинг сўз маъноси алоҳида шароит талаби билан бирор функциядаги муносабатга мувофиқ ўзгарувчи ҳодисадир деган қарашига ишорат бор. Маҳмуд Кошғарийнинг сўз маъносининг ҳар хил хусусиятларига доир ишоратлари ҳам „Девон“ да тез учрайди. Бу феъл маъноси бизга *овунтирмоқ* маъносида ўзгариб етиб келиши ҳам семантик қонуниятга мосдир. Бу масала тилшунослар диққатига сазовордир.

اَلْ اَنِي يِرَتِي jīrat tī — йироқ қилди, узоқлатди.
 ол анī jīrat tī — у уни йироқлатди, узоқлатди.
 (يِرَتُور. يِرَتْمَاق) jīratūr, jīratmaq).

اَر ايشكا يِرْتِي jǝr ät tī — ялқовлик қилди.
 jǝr ät tī — одам ишга эринчоқлик, ялқовлик қилди.
 (يِرَتْمَاق. يِرَتْمَاق) jǝr ät tūr, jǝr ät mäk).

اَلْ اَتَغ مَنكا يَغْتِي jaғut tī — яқинлаштирди.
 ол атғ мәнә jaғut tī — у менга отни яқинлаштирди.
 Бошқаси ҳам шундай. (يَغْتُور. يَغْتْمَاق) jaғutūr, jaғutmaq). Шеърда шундай келган:

كَلْسَا اَمَّا تَشْرِكَلْ تَنْسِن اَنْكْ اَرْقَلِقْ
 اَرْبَا سَمَنْ يَغْتَلْ بَلْسِن اَتِي يِرَقَلِقْ

Kälsä ума түшүргil
 Тінсін анің аруқлуқ²⁴⁰
 Арпа саман jaғутғil
 Булсін аті жаруқлуқ.

²⁴⁰ Ҳозирда *чарчаганлик* маъносида қўлланадиган اَرْقَلِقْ аруқлуқ сўзи дастлабки қарашда ҳозирда бизда йўқ сўз каби туюлади. Дарҳақиқат биз ҳозир бу сўзни айнан қўлламаймиз. Бу маънода ҳозир *чарчамоқ*, *ҳоримоқ* сўзларини қўллаймиз. Бу ердаги *аримоқ* — *ҳоримоқ*нинг диалектал фарқли вариантидир. Маҳмуд Кошғарий унлилар олдига бир „ҳ“ орттириб қўллаш у давр тилида борлигини, бу хусусият диалектал ҳодиса эканини кенг изоҳлаб берган. Шу ҳам характерлидирки, „Девон“да *ўл*, *ович*, *ўкуз* тарзида берилган сўзлар бизга *ҳўл*, *ҳович*, *ҳўкиз* шаклида етиб келган. Демак, у даврда бу ҳодиса тилда тор эди, у аста-секин кенгайдигандир. Лекин Навоий асарлари устидаги кузатишларимиз Навоийда бу сўзлар икки вариантда қўлланганини *ўл* — *ҳўл*, *ович* —

Сеникига меҳмон келса, уни қўндир, у ҳордиқ чиқариб, дам олсин, отига арпа, сомон сол, оти ёруғлиқ роҳатидан баҳра олсин.

جاغيتتِي jaғit tī — ёғдирди. تَنْكُرِي يَغْمَر يَغْتِي тәңри jaғмур jaғit tī — худо ёмғир ёғдирди. (يَغْتُور. يَغْتْمَاق) jaғitūr, jaғitmaq).

اَر سَجْن يَلْتِي jūlūt tī — юлдирди. jūlūt tī — одам сочини олдирди. (يَلْتُور. يَلْتْمَاق) jūlūt tūr, jūlūt mäk).

بَكْت بُوِنِي jūlit tī — талатди. Талон-торож қилди. بَكْت بُوِنِي бәг бојні jūlit tī — бек қабилани талон-торож қилдирди. (يَلْتُور. يَلْتْمَاق) jūlit tūr, jūlit mäk).

اَر يَلْتِي jīlit tī — иситмалади. jīlit tī — одам иситмалади, иситмадан танаси қизиди. Бу феъл ўтимсиздир. اَر سُوْفَغ يَلْتِي jīlit tī — одам сувни иситди, дейдилар. Бу ўтимлидир. (يَلْتُور. يَلْتْمَاق) jīlit tūr, jīlit mäk).

ҳович, *ўкуз* — *ҳўкуз* шаклларида учрашини кўрсатади. Демак, бу шева хусусиятининг ўзбек тилида ўзига хос тарихий мавқеи бордир.

Шу ҳам муҳимки, бу хусусият ҳозир ҳам ўз таъсирини йўқотмаган. Ҳаттоки, ҳозир янги кирган сўзларда ҳам кўринади: *автомобил* — *ҳаптамабил*, *автобус* — *ҳаптобус* каби. Айрим шеваларда жуда кўп сўзлар шундай қўлланади: *узр* эмас, *ҳузр*, *абжувоз* — *ҳапжувоз*, *аста-секин* — *ҳаста-секин* каби. Демак, XI аср тилида бор бу шева хусусияти ўзбек тилида алоҳида ўринга эгадир.

يُمْتِي jумитти — тўпланди. كِشِي يُمْتِي кiшi jумитти — одам тўпланди. Бошқаси ҳам шундай. (يُمْتُورُ. jумитур, jумитмақ).

يَتْتِي jититти — ўткирлатди, чархлатди. اَلْ اَنْكُرُ بِجَاكُ ол аңар пичақ jититти — у унга пичоқни қайроққа ёки қўлга суртиб чархлатишга буюрди. (يَتْتُورُ. jититур, jититмақ).

يَتْتِي jinätти — яра яхши бўлди. بَاشُ يَتْتِي баш jinätти — яра тузалди. (يَتْتُورُ. jinätур, jinätмақ). Асли jänäzти jänäzтидир. Ҳарфлар бир-бирига сингишгандир.

يَتْتِي jänätти — туғдирди. اَرَّ اَرَاغْتُنِي يَتْتِي эр урағутни jänätти — одам хотинни туғдирди. * (يَتْتُورُ. jänätур, jänätмақ).

Қоида: аслида бир ҳарфи икки қайта такрорланган сўз туркий тилларда сира йўқдир. У фақат охирги ҳарфи т т бўлган феъллардагина пайдо бўлади. Исmlарда эса бу ҳолат жуда оздир. Бу хил феъл турида ўтган замон феъл формасида бир ҳарф икки қайта такрорлангани учун, биз буларни музоаф деб атадик. Бу ерда такрорланган ҳарфларнинг бири т-т ҳарфидир. У ўзакдаги т-т дир. Иккинчи ҳарф ўтган замон феъли охи-

ридаги, ўтган замон феълнинг белгиси д-д дир. Бу д-д қаттиқ ҳарф ёнида келганлиги сабабли унга сингиб, бу ҳам т-т га айланган. Натижада бир ҳарф икки қайта такрорланиши юзага келган. Аслида асосий музоаф (бир ҳарфи икки қайта такрорланган сўз), юқорида ёзганимиздек, жуда оздир.

Бу феълларнинг буйруғи уч ҳарфлидир. Чунончи, اَفْ بَزَتْ af бэзät — уйга гул солдир. Яна بَتِّكُ بَتِّتْ битик битит — хат ёздир гапларидаги бэзät, битит буйруқлари каби.

Бу бобда таркибида ҳарфи иллат бўлмаган феълларнинг ишловчи формаси بَتِّكُ بَتِّكُوجِي битик бититгўчи — хат битувчи, яна اَتَّ كَزَّتَكُوجِي ат кўзätгўчи — от кузатувчи, отбоқар гапларидаги бититгўчи, кўзätгўчи шаклларида бўлади.

Ўғуз ва қипчоқларда бу шакл بَتِّدَجِي бититдäчи, كَزَّتَكُوجِي кўзätтäчи шаклида қўлланади. Бунинг асли كَزَّتَدَجِي кўзätдäчи эди. Сўнг т-т билан д-д сингишгандир.

Ишнинг давомийлигини билдирувчи ишловчи феъл ўзагининг охирига غ -ғ, ا (алиф), ن-н ёки غ -ғ ўрнида ك -г алмаштириб, яъни гап қўшиб ясалади. Бу ҳақда юқорида тўлиқ маълумот берилган. Чунончи, اَلْ اَتَّغْ كَزَّتَكَانُ اَلْ ол атиг кўзätгән ол — у доим отини сақлайдигандир. Яна

* Босма нусхада шундай.

ол эвн бэзатган ол — у доим
уйни безатадигандир. Қаттиқ сўзларда **اَلْ تَرِغْ**
ол таріғ тарітган ол — у доим дон эка-
дигандир. Яна **اَلْ بُغْدَى اَرْتِغَانْ اَلْ** ол буғдај аріт-
ган ол — у доим буғдой тозалайдигандир. Бошқаси
хам шундай. Бу сўзни ясада сўз ўзагининг
қаттиқлик, юмшоқлиги сўз таркибида **ك-к, г, ёки**
ق, غ-ғ, ڤ ҳарфларининг бор-йўқлигига асосланилади.

Ишни бажариш ишловчининг мақсади, орзуси
эканини билдирувчи шакл **تَرْتِغْسَاقُ** тарітғсақ
шаклидир. Чунончи, **اَلْ تَرِغْ تَرْتِغْسَاقُ اَلْ** ол таріғ
тарітғсақ ол — у экин экишни орзу қилади, унинг
мақсади деҳқончиликдир. Яна **اَلْ اَفْنُ بَزَتِكْسَاكُ اَلْ**
ол эвн бэзатігак ол — у уйни безатишни истай-
ди, уйни безатишга берилган. Бу хил сўзлар
ясалишида асосий қўшимча **س-** ва **ق-** сақ қўшим-
часи олдига қаттиқ сўзларда, ҳамда таркибида
ق-қ ва **غ-ғ** ҳарфлари бор сўзларда **غ-** орттири-
лади. Юмшоқ сўзларда ва таркибида **ك-к, г**
ҳарфлари бор сўзларда **ساق-сақ** қўшимчаси ол-
дига **ك-г** ҳарфи орттирилади. Бу қонда саҳиҳ
февъллар ҳақида юқорида айтилганчадир.

Ишни бажариш унинг вазифаси — мақсади эка-
нини билдирувчи шакл **تَرْتِغْلِقُ** тарітғліқ шак-

лидир. Чунончи **اَلْ تَرِغْ تَرْتِغْلِقُ اَلْ** ол таріғ та-
рітғліқ ол — деҳқончилик унинг интилишидандир.
Яна **اَلْ اَتُ كُزْتِكْلِكُ اَلْ** ол ат кўзатіглік ол — от
кузатиш, от сақлаш унинг вазифаси ва мақсади.

Бу формада **ك-к** ёки **ق-қ** ни ўз ўрнида қўл-
лаш масаласига эътибор бериш зарур.

Баъзи ўғузлар бу февлдаги **ل-л** ўрнида **س-с**
қўллайдилар. Мен бунни юқорида баён қилганим
каби.

Кўнглидаги ишни қилишга муваффақ бўлган-
ликни билдирувчи шакл **تَرْتِغْلِي** тарітғлі шакли-
дир²⁴¹. Чунончи, **اَلْ تَرِغْ تَرْتِغْلِي اَرْدِي** ол таріғ та-
рітғлі эрді — у тариқ тортиш мақсадида эди, шу
мақсадига киришди. Яна: **اَلْ اَتِغُ كُزْتِكْلِي اَرْدِي** ол
атіғ кўзатіглі эрді — у отни кузатиш мақсадида
эди, унга эришди. Бу хусусият билан у солим
февъл формасига яқиндир.

²⁴¹ XI аср тилида ишни ишлаш ишловчининг вазифаси, мақсади эканини
англатувчи сифатдош М. Кошғарий изоҳига кўра, у даврда ўзак охирига қаттиқ
сўзларда **غْلِقُ** гліқ, юмшоқ сўзларда **كْلِكُ** глік қўшилиб ясалар экан.

Навойда ўзакка галі, galі, қалі аффикслари қўшилиб ишнинг сабаби, ишловчининг
мақсади маъносини англатувчи шакл ана шу шаклнинг бир оз ўзгарган варианты
бўлса керак. Чунончи, Навойда:

Навой кўнгли қонин **тўккали** асраб сен, эй қотил...

Бу нав ики сипоҳи хунрез,

Қон **тўккали** барча даҳшат ангез.

Ишланганликни билдирувчи мафъул шакли كُزْتَمِش кўзятмишдир. Чунончи, كُزْتَمِشْ اَت кўзятмиш ат — кузатилган от гапидаги كُزْتَمِش кўзятмиш шакли каби. Яна: بِتَمِشْ بَتِك бититмиш битик — ёздирилган китоб. **Ш** ҳарфининг қўшилиш қоидаси юқоридаги бобларда кўрсатилди²⁴².

Пайт исми, ўрин исми, қурол исмларининг ясаши тартиби ҳаммаси бир хилдир, Чунончи, вақт оти: $\text{بِتِك بَتِكُو اَغْر}$ битик бититғу оғур — хат ёза-

²⁴² Маҳмуд Кошғарийнинг „миш“ ҳақидаги бу изоҳи „миш“ аффикси у давр тилида икки функцияни бажаргани: 1-гусмол феъли аффикси, (қ. II т. 49—50 бетлар); 2-ўтган замон сифатдоши ясовчи аффикс функциясида қўлланигандан далолат беради. Маҳмуд Кошғарий ўз асаридида бу ҳақда батафсил изоҳлаб берган.

„Қутадғу билик“да бу шаклдаги сўз ҳар икки функцияда қўлланишига мисол кўп:

Нағу яхши аймиш киши удруми

(кишиларнинг ақллиси қандай яхши айтибди).

Ўгуш нанг кўруб тўдмиш эрса кўзи (кўп нарсалар кўриб кўзи тўйган бўлса).

Навоний асарларида ҳам бу феъл формаси кўп учрайди:

Ваҳки мажнун менинг оллимда хирадманд ўлмиш..

Ким кезиб оламини маҳвашлардин танламиш.

Шуни айтиш керакки, Маҳмуд Кошғарий бирор ерда ҳам буни бирор диалектга нисбат бермаган. Демак, бу форма у давр диалектларида фарқсиз умумий бир форма эди.

Негадир айрим туркологлар буни ўғуз диалекти хусусияти сифатида қайд қиладилар.

Бу шакл ҳозирги ўзбек тилида гумон феъли функциясида актив қўлланилса ҳам, сифатдош функциясида адабий тилдагина онда-сонда учрайди. Ҳозирги ўзбек тилида бу хил сифатдош ўрнида, асосан, „ған“, „ган“ аффикси билан ясалган сифатдош қўлланади.

диган вақт, $\text{اَت كُزْتَمِشْ اَغْر}$ ат кузатғу оғур — от кузатадиган вақт. Бошқаси ҳам шундай.

Жой оти, чунончи, $\text{تَرِغْ تَرِغُو يِر}$ таріғ тарітғу јёр — тариқ тортадиган жой. اَرِغُو يِر таріғ аритғу јёр — экин экиладиган жой.

Қурол оти, чунончи, $\text{تَرِغْ اَرِغُو نَانِك}$ таріғ аритғу нәң — тариқ аритадиган нарса (асбоб). Яна $\text{بِتِك بَتِكُو نَانِك}$ битик бититғу нәң — ёзув ёзадиган нарса каби.

Пайт исми, жой исми, қурол исмларининг фарқи шуки, пайт исми яшаш исталганда у сўздан сўнг اَوُز өз ёки اَغْر оғур сўзлари келтирилади. Чунончи, $\text{تَرِغْ تَرِغُو اَغْر}$ таріғ тарітғу оғур²⁴³ — дон тозалайдиган вақт. Ўрин исми яшаш учун у сўздан сўнг يِر — јёр сўзи келтирилади. Чунончи, اَرِغُو يِر аритғу јёр — аритиладиган жой.

Қурол исми яшаш учун у сўздан сўнг نَانِك нәң сўзи орттирилади. Чунончи, $\text{تَرِغْ اَرِغُو نَانِك}$

²⁴³ Бу гапнинг арабчаси босма нусхада $\text{وَقْت تَنْقِيَه الْبِر}$ яъни тариқ тозалайдиган вақт, деб берилган. Бу изоҳга кўра, ўзбекчаси اَرِغُو اَغْر бўлиши керак эди. Лекин нусхада $\text{تَرِغْ قَرِغُو اَغْر}$ деб берилган.

таріғ арітғу нәң — таріқ аритадиган (тозалайдиган) нарса каби.

Ўғузлар бу хил исмларнинг ҳаммасида **ك، غ** -к, ғ- ҳарфларини **а** га алмаштирадилар. **و** -в ҳарфини **س**-с га айлантирадилар. Улар айтадилар: **تَرِغْ اَرْتاسِي اَعْرُ** таріғ арітасі оғур — таріқ аритадиган вақт. Яна: **تَرِغْ اَرْتاسِي يِيرُ** таріғ арітасі jёр — дон аритадиган ер. **تَرِغْ اَرْتاسِي نَانِكْ** таріғ арітасі нәң — дон аритадиган нарса. Бу қоида ҳамма феъл боблари учун умумийдир.

Ишнинг икки ёки ортиқ киши орасида бўлганини, ёрдам ёки баҳслашиш асосида воқе бўлганини исталса, бу хил маъно англатувчи феъл ўзагига **ش**-ш ҳарфи орттириб ясалади. Чунончи, **اَلْ مَنكَا تَرِغْ اَرْتَشْدِي** ол мәнқә таріғ арітшди — у менга таріқ тозалашда ёрдам берди. **اَلْ مَنكَا اَت** ол мәнқә ат кўзатшди — у менга от кузатишга ёрдам берди, ёки мен билан от боқишда баҳслашди. Бошқаси ҳам шундай.

Билгилки, бу боб икки хилдир: 1) манқус бобидан уч ҳарфли ёки 2) тўрт ҳарфли ўтимсиз феъл бўлиб, ўтимли феъл ясовчи **ت**-т қўшилиб ўтимли бўлган. Бу хил феълдан ҳарфи иллат тушиб, унинг ўрнини **т** эгаллайди. Феъл яна аввалгисича уч ҳарфлик феъл ўрнини олади.

Масалан, манқуслар мисоли: **اَرُ بُرْنِي قَانْدِي** эр бурні қанади — одамнинг бурни қонади. Бу гаптаги қонади феъли ўтимсиздир. Бунинг ўтимлиси: **اَرُ بُرْنِي قَتْتِي** эр бурнн қанаттї — одам бурнини қонатди, демакдир. Бу феълнинг буйруқ формаси **اَنْكُ بُرْنِي قَنْتُ** қанатдир. **اَنْكُ بُرْنِي قَنْتُ** анің бурнн қанат — унинг бурнини қанат. Бунда **قَانْدِي** қонадїдан **الف** **а** туширилган. Яна **اَلْ بَلِكْنِي قَوْقْتِي** ол пиликни қоқиттї — у пиликни ўчириб саситди. Асли **قَوْقُدِي** қоқдї, буйруғи **قُتْتُ** қоқит бўлиб, **و**-в туширилди.

Тўрт ҳарфликлар мисоли; **اَرُ قَمَنْدِي** эр қомнндї — одам ҳаяжонланди. Бу ўтимсиз феълдир. **اَنِي قَمْتُ** анї қомит — уни ҳаяжонлантир. Бу ерда **и** туширилиб, ўрнига **т** орттирилиб, ўтимли қилинган. Яна: **اَلْيَدِي نَانِكْ** оліді нәң — нарса ҳўлланди. Бу ўтимсиздир. **اَلَّتِي** олиттї дейилса ўтимли бўлади, яъни бошқа бировни ҳўллади демакдир. Буйруғи **اَلْتُ** олит — уни ҳўлла демакдир.

Бу хилдаги шаклнинг ўтимли ясалиши ўтимсиз манқус шаклида рўй беради. Тўрт ҳарфлилар **ت**-т билан ўтимли қилинади. Буларда саҳиҳ феълини ўтимликка айланттирувчи **р, ғир, гир** қўшимчаларига ўрин йўқдир. Чунончи, **قَشْ اَجْدِي**

қуш учдi — қуш учди ўтимсиздир. **أَجْرَدِي** учурдi — биров уни учирди ўтимлидир. Бунда ўтимсиз феъл **р — ур** билан ясалган. Яна: **أَلْكَ تَرَلْدِي** оlўк тiрiлдi — ўлик тирилди, ўтимсиздир. **تَنْكُرِي تَرِكْرَدِي** тѐңрi тiргўрдi — худо тирилтирди. Бунда ўтимли феъл **гур** қўшимчаси билан ўтимли бўлган. Яна: **أَرُ تَذَنِي** эр тозтi — одам тўйди, бу ўтимсиздир. **أَلُ تَذَغْرَدِي** ол тозғурдi — у уни тўйдирди. Бунда ўтимлидир. Бир ҳарфи қайта такрорланган ҳамма феъл бобларига оид қоидалар шудир. Эзлик феълнинг манқус ва тўрт ҳарфлиларига келганда, буларга т қўшилиб, икки фоилдан мафъулга ўтувчи ўтимли феъл ясалади. Уларнинг бири буюрувчи, иккинчиси бажарувчидир. Чунончи, **أَرُ** эр битiк битiдi — одам хат ёзди. Бу феъл иш биргина ишловчи томонидан ишланганлигини англатади. Аммо **أَلُ أَنْكُرُ أَنْكُرُ بَتِي** ол аңар битiк битiттi — у унга хат ёздирди гапида **بَتِي** битiттi феъли мафъулга икки ишловчи фоилдан ўтгандир. Бири хат ёзишга буюрган, иккинчиси ёзган: Яна: **أَرُ بَجَاكُ بِلَادِي** эр пiчак биләдi — одам пичоқ қайради. **بَلِي** биләттi — қайратди ҳам юқоридаги каби икки ишловчи томонидан бажарилган.

Бу феълларда яна бошқа хосият шуки, бу феъл бу маъниларда қўлланмай, ўз мазмунида қўлланади. Чунончи, **تَامُ أَمْتِي** там амiттi — девор эгилади, қийшайди. Бошқаси ҳам шундай. Яна: **أَرُ سُوْزُ أَنْتِي** эр сўз унiттi — одам сўзини унутди каби, бу хил феълларда ўтимлилик йўқдир.

Бу бўлимнинг манқус тури

بَيْتِي бајуттi — бой қилди. **تَنْكُرِي مَنِي بَيْتِي** тѐңрi мѐнi бајуттi — тангри мени бойитди. **بَايْتُورُ بَيْتِمَاقُ** бајутур, бајутмақ).

تَيْتِي тајiттi — тойдирди. **أَلُ أَنِي سَفَقَا تَيْتِي** ол анi суwқа тајiттi — у уни сувга тойдирди. Ҳар нарсани тойдиришга ҳам бу сўз қўлланади. **تَيْتُورُ** тајiтур, тајiтмақ).

قَيْتِي қујуттi — қочирди. **أَلُ أَتَغُ قَيْتِي** ол атiғ қујуттi — у отини қочирди. **قَيْتُورُ** қујутур, қујутмақ).

ҒУННАЛИЛАР БЎЛИМИ

تُنْكَتِي тўңиттi — мункутди. **أَرُ بَشْنُ تَنْكْتِي** эр башiн тўңиттi — одам бошини мункутди, энгаштирди. **تُنْكَتُورُ** тўңитур, тўңитмақ).

*, ** Бу сўзлар босма нусхада ҳам шундай аниқсиз берилган.

تۆنۈتتى — баландлатиб отди. **تۆنۈتتى** ۋر
оқін төңитті — одам ўқини осмон томонга баланд-
латди. (تۆنۈتۈر. تۆنۈتمەك).

кәңитті — кенгайтирди. **кәңитті** ۋر ۋين
кәңитті — одам уйини кенгайтирди. Бошқаси ҳам
шундай. (кәңитۈر. кәңитмәк).

Бу бۆлимнинг мисол тури

jәңитті — бурун тозалادي, қоқди. **jәңитті** ۋر jәңит-
ти — одам бурун тозалادي. Асли **jәңитти** ۋر
(jәңитۈر. jәңитмәк).

jүңәтти — чақди. **jүңәтти** ۋر ол ані бәк-
кә jүңәтти — у уни бекка чақди. Бошқаси ҳам
шундай. (jүңәтۈر. jүңәтмәк).
Уч ҳарфлилар тугади.

ТҮРТ ҲАРФЛИЛАР БҮЛИМИ

ШАКЛИДАГИ СҮЗЛАР БҮЛИМИ

бурбатти: **бурбатти** ۋر ол анің ішін бур-
батти — у унинг ишини чатоқ қилди галга соғди.
(бурбатۈр. бурбатмақ).

тўрбатти — йўндирди. **тўрбатти** ۋر ол мөнүз-
тўрбатти — у шох йўндирди. Бошқаси ҳам шундай.
(тўрбатۈр. тўрбатмақ).

бағдатти — боғлатди. **бағдатти** ۋر ол анің
азақін бағдатти — у курашда унинг оёғини ча-
лиштирди. (бағдатۈр. бағдатмақ).

сіхтатти — йиғлатди. **сіхтатти** ۋر ол ані сіх-
татти — у уни йиғлатди. Бу сўзнинг **сіхтатти**
дадти талаффузи ҳам бор. (сіхтатۈр. сіхтатмақ).

көкләтти — тўқитди, тўқиттирди. **көкләтти** ۋر
ол ۋәәр јаліғін көкләтти — у ۋғар ёнларининг
қайишини тўқитди. Бу сўзнинг **көкләтти**
ти шақли ҳам бор. (көкләтۈр. көкләтмәк).

сурчәтти — суркатди. **сурчәтти** ۋр ол атін
сурчәтти — у отини тойдирди, қоқилтирди. Отдан
бошқага ҳам бу сўз қўлланади. (сурчәтۈр. сурчәтмақ).

қірчатти — ёрди. **қірчатти** ۋр ол анің
қашін қірчатти — у унинг қошини ёрди. У унга
тош отди, тош унинг қошининг бир тарафига
тегиб ёрди. Бошқаси ҳам шундай. Шеърда шун-
дай келган:

* Бу сўз босма нусхада шундай.

الِكْمِ اَرِغْ قَرِجَتُرْ اُقْ بَشَقِي
اُنْمِشْ اَلْغْ تَرْنَكْكَ اَزَا كَبْ قَشَقِي

Әлігім әріг қірчатур оқ башақи

Онмиш улуғ тәріңәк ұзә көп қашақи

Ўқнинг темири қўлимни ёрди, қонга булади. Мен
булоқлар сувидан ўсган ўтлар орасидан ўтар эдим.
(қиржатур, қирчатмақ).

қирчатти — тегди, тегиб ўтиб кетди. اق اماجغ قرجتي
оқ амаҷғ қирчатти — ўқ омочга тегиб ўтиб кетди.
төрчитти — кўрсатди, бошлатди, ишга солди. ترجتي
ол аңар іш төрчитти — у унга
иш бошлатди. (ترجتماک) төрчитүр, төр-
читмәк).

қафчитти — хафа қилди, افجتي ол ані қаф-
читти — у уни хафа қилди. ҳатто қилаётган ишини
ташлади. Яна: افلان اربني قفجتي
оғлан аріні қаф-
читти — бола арининг жаҳлини чиқазди. Мақол-
да шунлай келган. اري قفجتسا اسرور
арі қаф-
читса усірур — киши арини ғазаблантирса, уни ча-
қади. Бу мақол ташвишли бир ишни бошлаб, ўзи
ҳам ундан қийналишига ишорат қилиб айтилади.
(قفجتور, қафчитмақ).

тафчитти — тепчитди, тиктирди. اف تونن تفجتي
ол тонін тәфчитти²⁴⁴ — у тўниғи тепчитди. У тўни-
ғи чоклаб эмас, кўклаб тиктирди. (تفجتماک)
тәфчитүр, тәфчитмәк).

тәбрәтти — ҳаракатга солди. اف تبرتي نانکي
ол тәбрәтти нәңни — у нарсани ҳаракатлантирди.
(تبرتور, تبرتмак) тәбрәтүр, тәбрәтмәк).

тәбрәтти әр јағиқа тәбрәтти — одам
душманга ҳужум қилди. تبرتي ار يغيقا تبرتي

тәбрәтти — тебратди, қўзғотди. اف تقي سن تبرتي
әр тәwәсин тәбрәтти — одам туясини ўрнидан турғи-
зиб чоптирди. Одамдан бошқага²⁴⁵ ҳам бу сўз қўлла-
нади. (تبرتور, تبرتмак). Бу сўз
туядан бошқага қўлланмайди.*

²⁴⁴ Бу сўз бошқа ерларда теҗчимак тарзида берилган. Қўлэзмада ҳам шундай, тўғриси ҳам шундир. Бу сўз бизга бир озгина шаклий ўзгариш билан *тепчи-моқ* тарзида етиб келган. „Девон“да *ф* ундоши билан берилган сўзлардаги *ф* ҳарфи ҳозирги тилда, баъзан „в“ билан, баъзан „п“ билан алмашганини, баъзи сўзларда эса ҳар икки вариантда тенг қўлланганини кўрамыз.

Бу сўз у даврда *тўнни зичлаб* эмас, *орасини очиб-очиб тикмоқ* маъносида қўлланган бўлса, ҳозир бу сўз, асосан, дўппига нисбатан қўлланади. Шу билан бирга фақат сийраклаб тикишгагина хос бўлмай, зичлаб тикишга ҳам қўлланади. Лекин *майда тепчук, сийдак (йирик) тепчук* деб фарқланади.

Шу билан бирга бир нарсани омонатгина тикиш маъносида ҳам бу сўз қўлланади.

²⁴⁵ Бу ерда *туядан бошқага* дейилмоқчи бўлса керак.

* Бу ерда бир оз зиддият бор. Дастлаб *ذاک کذلك* *وغر ميل* деб берилган, яъни бу сўз одамдан бошқага ҳам қўлланади демакдир. Ҳолбуки, туядан бошқага дейиши керак эди. Шунингдек, бу ҳақда қуйироқда яна бир қарама-қарши жумла бор. *هزالد تباقي غرالابل* дейилади. Яъни бу сўз туядан ҳам бошқага қўлланмайди (қ. 11 т. 265-бет).

تۇبرأتتى — тупроғини чиқарди. قوی انغ نبرتی қој
отуғ тўбрәттi — қўй ўтни еб тугатди, тамом қилди.
Ҳаттоки ерда бирор нарса қолмади. Ердан шўр
чиқиб кетди. (تبرتماک. تۇبرأتۇر, тўбрәтмәк).

тоғратти — тўғратди. اَلْ اَنْكَرَاتُ تَغْرَتِي ол анар-
ёт тоғратти — у унга гўшт тўғратди. Ейилмайди-
ган нар ага бу сўз қўлланмайди. (تغرتماق. تغرتور,
тоғратур, т.ғратмақ).

ташратти — шошилди. اَر تَقْرَتِي ەر ташратти — одам
шошилди. (تقرتماق. تقرتور, ташратур, ташратмақ).

ташратти — йигирди. اُرَاغْتُ يَبْ تَقْرَتِي урағут йiп
ташратти — хотин ип йигирди.

тиғратти — иш ўргатди, ишга уста қилди.
تَغْرَتِي اَغْلِنُ ايشقا تَغْرَتِي оғлiн iшқа тиғратти — одам ўғли-
ни пишитди, ўғлига иш ўргатиб, турмушнинг ҳар
хил ишларига уста қилди. (تغرتماق. تغرتور,
тиғратур, тиғратмақ).

тигрәттi — пишқиртирди, кишнаттирди, пишқир-
тириб, кишнаб юрадиган қилди. اَلْ اَتْنِ تَكْرَتِي ол
атiн тiгрәттi — у отини пишқиртириб, кишнатиб юра-
диган қилди. * ағлiнi тiгрәттi* дейилади.
Бу сўзнинг -ғ ли варианты ҳам бор.
(تكرتور. تىگرятۇر, тiгрятмәк).

* Бу кейинги жумлага М. Кошғарай изоҳ бермаган. Шунинг учун биз ҳам ўзимизча таржима бермадик.

сачратти — сачратди. اَلْ مَنكَا سُوْفُ سَجْرَتِي ол мәнә
суу сачратти — у мәнга (беҳосдан, атайлаб эмас) сув
сачратди. Чунончи, бир идишдан бир идишга сув ва
бошқа суюқликлар қуяётганда сочилиб чиқиб сачра-
ши, ёки ўтин ёраётганда, синиғи келиб тегишига ҳам
бу сўз қўлланади. Бир турли тузоққа سَجْرَتَغُو сачi-
ратғу дейиш ҳам шундандир. У тузоқ шундай: бир-
бирига ёпишган иккита айри шох олинади. Улар-
нинг ораларига тузоқли ип боғланади. Сўнг уни
тупроққа кўмилади ва устига дон сочилади. Дон
емоққа келган қушни тузоқ бўйнидан ёки оёғидан
ушлаб қолади. Сўнг уни ушлаб оладилар.

Мақолда шундай келган: سَجْرَتَغُوْدُنْ قَرَقْمِشْ قُشْ

Сачiр.тғудiн қорқмiш
قَرَقْ يِيْلْ اَذْرِي يَغَاچْ اَزَا قَنَمَاسْ
қуш қiрқ jiл азрi jiғач ўзä қонмас — туз қдан бир
марта қўрққан қуш қiрқ йилгача айрилиқ ёғочга
қўнмайди. Бу пайғамбар алайҳиссаломнинг لا يَلْسَعُ
سَجْرَتَمَاقْ) деган сўзи кабидир. (سَجْرَتَمَاقْ)
сачратмақ, сачратур).

сәдрәттi — сийраклатди. اَلْ تُوْنُغْ سَدْرَتِي ол то-
нуғ сәдрәттi — у тўнини сийрак қилдирди. اَلْ
كشِي نِي سَدْرَتِي ол кiшiн сәдрәттi — у одамлар
меҳнатини енгиллатди. Ҳар нарсаичи камайтиришга,

енгиллатишга ҳам бу сўз қўлланади. (سَدْرَتُور) سَدْرَتُمْاَك. (сәдрәтүр, сәдрәтмәк).

سُغْرَتِي суғратти — суриштирди. اَلْ اَنْكُ اَفْنُ سُوْرَتِي ол анің әwin суғратти — у унинг уйини суриштирди. Уйда бұлган нарсаларнинг ҳаммасини кўрди. (سُغْرَتُمْاَق. سُغْرَتُور. суғрутур, суғрутмақ).

سُوْوَْرَتِي сўwрiттi — ўткир қилди, тезлади, қирралик қилди. اَلْ اَبْغَاغِجُ سُوْرَتِي ол jғачiғ сўwрiттi — у ёғоч ва бошқа нарсанинг бир тарафини қирралик қилди. Қайраб ўткир қилишга ҳам бу сўз қўлланади. (سُوْرَتُمْاَك. سُوْرَتُور. сўwрiтүр, сўwрiтмақ).

سَفْرَتِي сәwрiттi — молу матоҳлардан бўшатди. اَلْ اَفْنُ سَفْرَتِي ол әwin сәwрiттi — у унинг уйини молу матоҳлардан бўшатди. اَلْ اَيْشِنُ سَفْرَتِي ол iшiн сәwрiттi дейди ар — у ишини тамомлади, демакдир²⁴⁶. (سَفْرَتُمْاَك. سَفْرَتُور. сәwрiтүр, сәwрiтмәк).

سَكْرَتِي сәкрiттi — сакратди. اَلْ اَنْ اَرْقَتِنُ سَكْرَتِي ол атiн арiқтiн сәкрiттi — у отини ариқдан, бошқа нарсадан хатлатди. Яна: اَلْ بَتِيكُ اَقْرُ اَرْكَانُ سَكْرَتِي ол битiк оқiр әркән сәкрiттi — у хатни, китоб ёки куръонни ўқишда сакратиб кетди. Орада баъзи жойларни қолдириб ўқиди. (سَكْرَتُمْاَك. سَكْرَتُور. сәкрiтүр, сәкрiтмәк).

جَلْرَتِي jiлратти — жилдиратди, шилдиратди. اَلْ اُقْنُ جَلْرَتِي ол оқiн кiштә jiлратти — у ўқини ўқдонда шилдиратди. Ҳар нарсани шилдиратишга ҳам бу сўз қўлланади. (جَلْرَتُمْاَق. جَلْرَتُور. jiлратур, jiлратмақ).

سَمْرَتِي сәмрiттi — семиртирди. اَلْ اَتْنُ سَمْرَتِي ол атiн сәмрiттi — у отини семиртирди. Бошқаси ҳам шундай. (سَمْرَتُمْاَك. سَمْرَتُور. сәмрiтүр, сәмрiтмәк).

جَفْرَتِي чiғрiттi — тепди, урди. اَلْ اَبِيْرِكُ جَفْرَتِي ол jәриг чiғрiттi — у ерни оёғи билан тепиб, қаттиқ қилди. Ҳар нарсани қаттиқ босиб, тепиб пишитишга ҳам бу сўз қўлланади. Чунончи, унни идишга босиб қўйиш каби. Яна اَرُ اَعْلَنُ اَيْشَتَا جَفْرَتِي әр оғлiн iшта чiғрiттi — одам ўғлини ишга ўргатиб пишитди. (جَفْرَتُمْاَق. جَفْرَتُور. чiғрiтүр, чiғрiтмақ).

جَقْرَتِي чоқратти — қайнатди. اَلْ اَشْحُ جَقْرَتِي ол ашiч чоқратти — у қозонни ва бошқани қайнатди. Бу қозоннинг кам сув, кўп дон билан буғланиб қайнашидир. (جَقْرَتُمْاَق. جَقْرَتُور. чоқратур, чоқратмақ).

جَقْرَتِي чақратти — чақчайтирди, олайтирди. اَرُ كُوْرُنُ جَقْرَتِي әр кбзiн чақратти — одам кўзини чағир кўз, ғилайга ўхшатиб чақчайтирди. (جَقْرَتُمْاَق. جَقْرَتُور. чақратур, чақратмақ).

²⁴⁶ Биз асосланган босма нусхада бу сўз шундай ноаниқ шаклда берилган.

چِقْرَاتِي чіқратті — қисирлатди. اَل تِيشِن جِقْرَاتِي ол тішін чіқратті — у тишини ғижирлатди. Яна: بَغْرًا تِيشِن جِقْرَاتِي буғра тішін чіқратті — нор туя тишини ғижирлатди. Қалам ва эшикнинг ғижирлаган овозига ҳам бу сўз қўлланади. (جِقْرَاتِي جِقْرَاتِي чіқратур, чіқратмақ).

قَقْرَاتِي қақратті — тартарак чалди. اَل قَقْرَاتِي قَقْرَاتِي ол қақратғу қақратті — у чумчуқ ва бошқа қушларни экиндан қочириш учун тартарак чалди. (قَقْرَاتِي قَقْرَاتِي қақратур, қақратмақ).

قُقْرَاتِي қуқратті — қақратди, камайтирди. اَل سُوْفَغ قُقْرَاتِي ол сууғ қуқратті²⁴⁷ — у сувни қақратди, камайтирди. Ҳар бир суюқ нарсани камайтишга ҳам бу сўз қўлланади. (قُقْرَاتِي قُقْرَاتِي қуқратур, қуқратмақ).

كَقْرَاتِي кәwrätті — пасайтирди, заифлатди. اَل اَنِك كَقْرَاتِي ол анің кўчин кәwrätті — у унинг ку-

²⁴⁷ Бу сўз бу ерда قُقْرَاتِي қуқратті тарзида берилган. Ҳолбуки, бу сўз II ва III томларда ҳар ерда қақ тарзида учрайди. Тўғриси шудир. Шу ҳам борки, бу сўз ҳозирги ўзбек тилида ҳам икки хил талаффуз қилинади. Қоқ гўшт, олма қоқи, қовун қоқи ибораларида „о“ билан, қақрамоқ сўзида „а“ билан талаффуз қилинади. Бу сўз XI асрда қуруқлик ва секин урмоқ маъносида қўлланган. Ҳозирги тилда бу сўзнинг ўша қадимги маъноси асосида истеъмол доираси анча кенгайган мих қоқиш (урмоқ), қозиқ қоқмоқ, олма қоқмоқ ва бошқалар

чини заифлатди. كَقْرَاتِي كَقْرَاتِي кәwrätур, кәwrätмақ).

Шеърда шундай келган:

اَذَلِك كُنِي تَقْرَاتِي يَلِنَكُنِي كَجُن كَقْرَاتِي
اَرْدِن اَرْن سَفْرَاتِي قَجَسَا تَقِي اَرْتَلُور

Özläk күни тәwrätур,
Жалңуқ күчин кәwrätур,
Әрдін ажун²⁴⁸ сәwrätур
Қачса тақі артлур.

Замон одам кучини заифлатди, у дунёни одамдан (Афрасиёбдан) бўшатишга шошилиб ҳаракат қилаётир. Қочганни ҳам у излаб топади.

تَبْزَاتِي тәбзätтi а́л мени бу ишқа тәбзätтi — у мени бу ишда ҳасад қилдирди. (تَبْزَاتِي تَبْزَاتِي тәбзätур, тәбзätмақ).

قَبْزَاتِي қобзätтi қўбиз чалишга йўйди, күндирди. اَل اَنِي قَبْزَاتِي ол ані қобзätтi — у уни қўбиз чалдирди. (قَبْزَاتِي قَبْزَاتِي қобзätур, қобзätмақ).

بُخْسَاتِي бухсätтi буйсунмайдиган қилди. اَل اَغْلِنِي اِشْقَا بُخْسَاتِي ол оғилни ішқа бухсätтi — у ўғлини ишга

²⁴⁸ Бу сўз Лутфийдан тортиб Навоий асарларида очун тарзида учрайди:

Сендек очунда бир қўзи айни балё қани,
Мендек анинг жафоси била мубтало қани.

ди, ўлчатди. Бошқаси ҳам шундай. (قَرَشْتَوْرُ قَرَشْتَمَاقُ) қаршатур, қаршатмақ).

қуршаттӣм: قُرَشْتَمُ مَنَ اَنَكُ قور қуршаттӣм — мен унга белбоғ боғлашга буюрдим, у боғлади. (قَرَشْتَمَاقُ) қуршатурман, қуршатмақ).

қуғшаттӣ — бўшаштирди, футур етказди قُيَاشُ قُغَشْتِي қуғшаттӣ қујаш ані қуғшаттӣ — қуёш ҳарорати уни бўшаштирди. Ҳар бир қаттиқ нарсани ҳам бўшаштиришга бу сўз қўлланади. Бу сўздаги ғ ўрнига х қўлловчилар ҳам бор. (قُغَشْتَمَاقُ) қуғшатур, қуғшатмақ).

қушшаттӣ — ғилофлатди. اَلْ اُقُ قُشْتِي ол оқ қушшаттӣ — у ўқни ғилофлатди, ўққа ёғоч ғилоф қилдирди. (قُشْتَمَاقُ) қушшатур, қушшатмақ).

кəwшätтӣ — юмшатди. اَلْ اَقْتَعُ نَانِكُنِي كُشْتِي ол қатӣғ нəңни кəwшätтӣ — у қаттиқ нарсани юмшатди, заифлатди. (كُشْتَمَاقُ) кəwшätтүр, кəwшätтӣмақ). ол тəwəсін кəwшätтӣ — у туясини кавшатди. Масдар формаси юқоридагича.

тасғаттӣ — تَسْغَتِي اَلْ قَلْنُ تَسْغَتِي ол қулін тасғаттӣ — у қулини ва бошқани урдирди. (تَسْغَتَمَاقُ) тасғатур, тасғатмақ).

қарғатдӣ — қарғатди. اَلْ يَاكُنِي قَرْغَتْدِي ол jəк-ни қарғатдӣ — у шайтонни қарғатди. Бошқаси ҳам шундай. (قَرْغَتَمَاقُ) қарғатур, қарғатмақ).

қурғаттӣ — қурғади. يِيرُ قَرْغَتِي jəp қурғаттӣ — ер намсизликдан қақраб қурғади. Асли قَرْغَاذْتِي қурғазтӣдир. (قَرْغَتَمَاقُ) қурғатур, қурғатмақ).

қїрғаттӣ — ёмонлатди. اَلْ اَنِي بَكْكَ قَرْغَتِي ол ані бəккə қїрғаттӣ — у уни бекка ёмонлади. Бек ундан юз ўгириб, ҳайдади. (قَرْغَتَمَاقُ) қїрғатур, қїрғатмақ).

қарваттӣ: اَلْ اَنَكُ قُوِيْدا نَانِكُ قَرْفَتِي ол анің қојунда нəң қарваттӣ — у унинг қўйнидан бир нарса қидиртирди. Ҳар нарсани кўз билан кўрмай қўл билан тимискилашга ҳам бу сўз қўлланади. (قَرْفَتَمَاقُ) қарватур, қарватмақ).

бурқїттӣ: اَلْ يُوْزُنُ بَرْقَتِي ол jузін бурқїттӣ — у юзини буриштирди. (بَرْقَتَمَاقُ) бурқїтур, бурқїтмақ).

тїлқаттӣ — кечиктирди. اَلْ اَنَكُ اِيْشُنُ تَلْقَتِي ол анің ішін тїлқаттӣ — у унинг ишини кечиктирди.

тїлқаттӣ — боғични мустаҳкамлаш учун орага бирор нарса қўйиб сиқтирди. اَلْ يَكُنِي تَلْقَتِي ол jўкни тїлқаттӣ — у юкни мустаҳкамлади. Юкни ту-

затиш, яхши ўрнатиш учун юк билан арқон орасига бирор нарса қўйиб, пишиқлашга ҳам бу сўз қўлланади. (تَلْقَمَاقُ. تَلْقَمَاقُ. تَلْقَمَاقُ. تَلْقَمَاقُ).

сарқитти — силқитди. **السَّرْقَاتُ** ол тондін суw сарқитти — у тўннинг сувини силқитди. Бошқаси ҳам шундай. (سَرَقَاتُ. سَرَقَاتُ. سَرَقَاتُ. سَرَقَاتُ). сарқитур, сарқитмақ).

қорқутти — қўрқитди. **الْقُرْقَاتُ** ол анї қорқутти — у уни қўрқитди. (قُرْقَاتُ. قُرْقَاتُ. قُرْقَاتُ. قُرْقَاتُ). қорқитур, қорқитмақ).

бёркітті — бекитди. **الْبَرْكَاتُ** ол бёркітті нёңни — у нарсани, ишни бекитди, пишиқ қилди, мустақкамлади. (بَرْكَاتُ. بَرْكَاتُ. بَرْكَاتُ. بَرْكَاتُ). бёркітур, бёркітмақ).

кёркўтти — кўрсатди, кўргазди. **الْمَنْكَا نَانِكُ** ол мёна нёң кёркўтти — у менга нарса кўрсатди. (كُرْكُتُورُ. كُرْكُتُورُ. كُرْكُتُورُ. كُرْكُتُورُ). кёркітур, кёркўтмақ).

кёркятти — чиройли бўлди. **الْقِيَزُ كُرْكُتُ** қіз кёркятти — қизнинг юзи, ранги чиройли бўлди. Бу сўзнинг асли **كُرْكَاذُتُ** кёргяэтидир. Сўнг **ذ** ғарфи **ت** га сингишган. (كُرْكُتُورُ. كُرْكُتُورُ. كُرْكُتُورُ. كُرْكُتُورُ). кёркятур, кёркятмақ).

بِلْكَتُتُ билгятти — ақлли бўлди. **اَغْلَانُ بِلْكَتُتُ** оғлан билкятти — бола ақлли бўлди, ҳушёр бўлди. (بِلْكَتُتُورُ. بِلْكَتُتُورُ. بِلْكَتُتُورُ. بِلْكَتُتُورُ). Асли **بِلْكَاذُتُ** билгяэтидир. Сўнг **э** ғарфи **т** га сингиган. Билгинки, **اَذُتُ** аэти қўшимчаси билан табиатга дахлдор, сўзлардан феъл ясалади. Чунончи, **كُرْكُتُ** кёрк — чиройли демакдир. Чиройли бўлди демоқчи бўлинса, бунинг охирига **اَذُتُ** аэти қўшилади. Чунончи, **كُرْكَاذُتُ** кёркяэти — чиройли бўлди каби. Яна: **بِلْكَ** билік — ақл демакдир. Бунинг охирига **а** туширилиб **э** ғарфи **т** га сингдирилса, бир ғарф, яъни **т** қайта такрорланган шакл ҳосил бўлади.

بَزْلُتُ бозлатти — бўкиртди. **اَلْبُتُونُ بَزْلُتُ** ол ботуні²⁵⁰ бозлатти — у туя боласини онасидан айирди. Бош-

²⁵⁰ Буту сўзи бизга бумалоқ тарзида етиб келиши сўзларда мавжуд тўлиқ ва қисқа вариантлик хусусиятига мувофиқ қонуний ҳолатдир. Бизнинг текширишларимиз бу хусусиятни илгариги даврлардан бошлаб тилда алоҳида бир қонуният даражасига етган махсус бир ҳолат деб қараш кераклигини исботлайди. Ҳозирги тилимизда ҳам бунга мисоллар кўп. Ўзбекча-русча луғатда *чанг* — *чангал*, *яланг* — *яланғоч* каби қатор сўзларнинг бир хил изоҳланиши ҳам шуни тасдиқлайди (қ. 514, 517-бетлар). Демак, бу хусусиятни шу хил термин билан умумлаштириш ҳам мумкин.

қаси ҳам шундай. **بَزَلَتُورُ** **بَزَلَتَمَاقُ** бозлатур, бозлатмақ).

بَشَلَتَمُ башлаттım — бошлатдим. **مَنْ اَنْكَرُ اَيْشُ بَشَلَتَمُ** мэн аңар иш башлаттım — мен унга иш бошлашга буюрдим. (**بَشَلَتَمَاقُ** **بَشَلَتُورُ** башлатур, бошлатмақ).

بَغَلَتَمُ бағлаттım — боғлатдим. **اَنْكَرُ اَتْنَكُ بَغَلَتَمُ** аңар отуц бағлаттım — унга ўтин боғлатдим. Бошқаси ҳам шундай. **بَغَلَتَمُ** **بوغُ** аңар буғ бағлаттım — унга бўғча ёки тугунни боғлатдим. (**بَغَلَتُورُ** **بَغَلَتَمَاقُ** бағлатурман, бағлатмақ).

بَكَلَتَمُ бәкләттi — қаматтирди. **بَكُ اُغْرِيْنِي بَكَلَتَمُ** бәк оғринi бәкләттi — амир ўғрини боғлаш, қамашга буюрди. **مَنْ اَت بَكَلَتَمُ** мэн ат бәкләттiм — мен отни сақлашга буюрдим (ўғузча) **بَكَلَتَمَاقُ** **بَكَلَتُورُ** бәкләтүрмән, бәкләтмәк).

تَبَلَتَمُ таплаттım — рози қилдим. **مَنْ اَنْبِي بُو اَيْشَقَا تَبَلَتَمُ** мэн ани бу ишқа таплаттım — мен уни бу ишга рози қилдим. (**تَبَلَتَمَاقُ** **تَبَلَتُورُ** таплатурман, таплатмақ).

تَبَلَتَمُ тўпләттi — тублатди, тагли текширди. **اَل بُو اَيْشِغُ** ол бу ишiғ тәлим тўпләттi — у бу ишни талай (жуда) синчиклаб текширди. (**تَبَلَتُورُ** **تَبَلَتَمَاقُ** тўпләтүр, тўпләтмәк).

تَرْلَتَمُ тәрләттi — терлатди. **اَل اَتْن تَرْلَتَمُ** ол атiн тәрләттi — у отини терлатди. Яна **اَل اَتْنِغُ تَرْلَتَمُ** ол атiғ тәрләттi — у отини қашлогич билан қашлатди (**تَرْلَتَمَاقُ** **تَرْلَتُورُ** тәрләтүр, тәрләтмәк).

تُزَلَتَمُ тузлаттi — тузлатди. **اَل اَتُّ تَزَلَتَمُ** ол эт тузлаттi — у гүшт тузлатди. Бошқаси ҳам шундай. (**تُزَلَتَمَاقُ** **تُزَلَتُورُ** тузлатур, тузлатмақ).

تِزَلَتَمُ тизләттi: **اَل تِزَلَتَمُ نَانَكُنِي** ол тизләттi нәңни — у нарсани тизза билан тепди, босди. (**تِزَلَتَمَاقُ** **تِزَلَتُورُ** тизләтүр, тизләтмәк).

تُشَلَتَمُ тәшләттi: **اَل اَنِي تُشَلَتَمُ** ол ани тәшләттi — унинг тўшига урдирди. (**تُشَلَتَمَاقُ** **تُشَلَتُورُ** тәшләтүр, тәшләтмәк).

تُشَلَتَمُ тушлаттi: **اَل اَل يَيْرِكُ اَنْكَرُ تُشَلَتَمُ** ол jәриг аңар тушлаттi — у уни узоқдан бир ерга рўпара қилиб қўйди. Узоқдан рўпарама-рўпара турган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (**تُشَلَتُورُ** **تُشَلَتَمَاقُ** тушлатур, тушлатмақ).

تَشَلَتَمُ ташлаттi: **اَل اُغْنِي تَشَلَتَمُ** ол оғулнi ташлаттi — у ўғлини ташқарилатди, ташқарига чиқарди, сафар қаттиқлигини кўрсин деб сафарга юборди. **اَل اَنِي تَشَلَتَمُ** ол ани ташлаттi — у уни тош билан урдирди. (**تَشَلَتَمَاقُ** **تَشَلَتُورُ** ташлатур, ташлатмақ).

تیشلاتتی — тишлатди. **أَلْ أَانِي تَشَلَّتِي** ол ані тішлатті — у уни тишлатди. Шеърда шундай келган:

جَغْرِي يَرْبُ قُشَلْتُو تَيْغَنُ اذْبُ تَشَلْتُو
تِلْكِ تَنْكُزُ تَشَلْتُو اَرْدَمُ بِلَا اَكَلَلَمُ

Jaғrī bərib quşlatu
Taǵan izib tişlatu
Tilki toquz taşlatu
Ərdəm bilä ögälim.

Ов ва шодликни мақтаб ёзади: ов қушларини болаларга бериб ов қилдирамиз. Оҳу, тўнғиз, тулқиларни овлаш учун итни қўйиб юборамиз. Уларга ёрдам учун уларни тош билан урамиз. Фазилат билан фахрланамиз. (تَشَلْتُو. تَشَلْتَمَاقُ) тішлатур, тішлатмақ).

تاғлатті — доғлатди. **أَلْ اَتْنِ تَغَلَّتِي** ол атін тағлатті — у отини тамға уриб доғлатди. (تَغَلْتَمَاقُ) тағлатур, тағлатмақ). Форслар бу сўзни турклардан олиб, داغ²⁵¹ дағ дейдилар. Шунингдек, улар

²⁵¹ Доғ сўзи XI асрда фақат молларга уриладиган белги вазифасида қўлланган. Навоийда бу сўз бир неча маънода келган: 1—одам баданидаги доғга нисбатан ҳам қўлланган:

Жисм узра бордур янги бутган кўкумтил доғдек.

2—азоб, алам маъносида:

Вонзо, дўзах ўти доғин ўқарсен англадим,

Ким санга йўқтур ҳамоно доғи ҳижрондин хабар.

Ҳозирги жонли ўзбек тилида: бирор нарсанинг юқи ёки хафалик маъносида ишлатилади.

қалъа исмини ҳам турклардан олиб دوز²⁵² дейдилар. Туркча تيز²⁵³ тиз jəp — баланд жой демакдир.

تумлётті — яхлатди, совутди. **أَلْ سَوْفُ تَمَلَّتِي** ол суw тумлётті — у сувни яхлатди. Сут ва бошқаларни яхлатишга ҳам бу сўз қўлланади. (تَمَلْتُو. تَمَلْتَمَاقُ) тумлётур, тумлётмақ).

тумлутті — совутди, совуқ кўрсатди. **أَلْ اَنِكُ تَمَلْتِي** ол аниң көңин тумлутті — у унга ғазаб қилди, унинг кўнглини совутди, ҳатто у уни хафа қилиб қўйди. (تَمَلْتَمَاقُ. تَمَلْتَمَاقُ) тумлётур, тумлётмақ).

саплатті — соплатди, соп қилдирди. **أَلْ قَلِيحُ سَبَلْتِي** ол қилч саплатті — у қилични соплатди. Пичоқ, ханжар ва бошқа шунинг кабиларга соп қилишга ҳам бу сўз қўлланади. (سَبَلْتَمَاقُ. سَبَلْتَمَاقُ) саплатур, саплатмақ).

Ҷарлатті — йиғлатди. **أَلْ اُغْلَانِي جَرَلْتِي** ол оғланиғ Ҷарлатті — у болани йиғлатди. Филни бақиртиришга ҳам бу сўз қўлланади. (جَرَلْتَمَاقُ. جَرَلْتَمَاقُ) Ҷарлатур, Ҷарлатмақ).

Ҷәрләтти — бузди, ишдан чиқарди. **أَتُ اِنِكُ كُوزُنُ جَرَلْتِي** от аниң көзин Ҷәрләтти — усимлик (даво) унинг

күзини ишдан чиқарди. Ғализ овқат ва шунга ўхшаш ёқимсиз нарсалар ейишдан кишида пайдо бўлган оғирлашишга ҳам бу сўз қўлланади. (جرلتور. jörләтүр, jörләтмәк).

جرلتی jörләтті — олдирди. اَلْ اَنْدَنْ نَانِكُ جرلتی ол андін нәң jörләтті — у унинг молидан бир нарса олдирди. (جرلتماق. jörләтүр, jörләтмәк).

جغتی чоғлатті — ўлчатди, ўлчатишга буюрди. اَلْ ол тонін жуғлатті²⁵² — у тўнини бўғчалатди. (جغتور. жуғлатур, жуғлатмақ).

جغتی чіғлатті: بوز جغتی ол боз чіғлатті — у туркча ўлчов гази билан бўз ўлчатди. Туркча ўлчов гази бошқа бир газ ўлчовининг учдан икки ҳиссасига тенгдир. (جغتور. чіғлатур, чіғлатмақ).

جنتی чінлатті — чин қилдирди, унинг айтганини, фикрини тасдиқлашга буюрди. اَلْ اَنْكُ ايشِنْ جنتی ол анің ішін чінлатті — у унинг ишини тасдиқлашга буюрди. (جنتماق. чінлатур, чінлатмақ).

²⁵² Бу сўзнинг арабча иборасида бир аниқсизлик борлигига ишорат қилинган. Басим Аталай изоҳига кўра, бу аниқсизлик қўлэмада ҳам бор (II том, 345). Басим Аталай, III том, 92-бетдаги тўғри таржимага асосланиб, тузатиб тўғри қилган. Биз ҳам шундай тузатдик.

سرلتی сарлатті — ўрашга буюрди. اَلْ سَفْلَقُ سرلتی ол суwлуқ сарлатті — у салла ўратди. Ҳар бир нарсани ўрашга ҳам бу сўз қўлланади. (سرلتماق. сарлатур, сарлатмақ).

سرلتی сірлатті — сирлатди. اَلْ اَيَاقُ سرلتی ол ајақ сирлатті — у туркларнинг идишлари (пиёла, коса)ни нақшлашга буюрди. (سرلتور. сирлатур, сирлатмақ).

سزلتی сөзләтті — сўзлатди, сўзлашга буюрди. اَلْ مَنِي سزلتی ол мәнī сөзләтті — у мени сўзлашга буюрди. (سزلتور. сөзләтүр, сөзләтмақ).

سزلتی сїзлатті — зириқтирди. بوز تيشغ سزلتی буз тїшїғ сїзлатті — муз тишни зириқтирди. Бу музнинг тишни қоплаши ёки оғриқни ва ёки чумоли ўрмалашини сезиш каби. Совуқ сувга қўл тиқилганда, совуқ таъсири қоплашига, пайдо бўлишига ҳам бу сўз қўлланади. (سزلتور. сїзлатур, сїзлатмақ).

سغلتی суғлїттї — суқтирди, тиқтирди. اَلْ اَنْكُ قوينكا سغلتی ол анің қојица элїк суғлїттї — у бир нарсани қидириш учун, унинг қўйнига қўл тиқтирди. (سغلتور. суғлїтур, суғлїтмақ).

سۈۋلاتتى — сув септирди, сув сепишга буюрди.
سۈۋلاتتى — у бир нарса-
нинг устига, пўстига, турпига сув септирди. Бош-
қаси ҳам шундай. (سۈۋلاتور. سۈۋلاتماق) суۋлатур,
суۋлатмақ).

سەنلاتتى — сенлатди, сенсиратди.
سەنلاتتى — ол ані сәнілатті — пастга уриб, таққир қилиб, сан-
лаб сўзлатди, сансиратди.

Юқорида айтганимизча, турклар катталарга сиз,
ёшларга сен дер эдилар. Катталарни сен дейиш
таққир ҳисобланар эди.
سەنлатتى — ол ані сәнілат-
ті²⁵³, яъни сансираб таққир қилди, демакдир.
(سەنлатور. سەنлатماق) сәнлатур, сәнлатмақ).

سۈزلەتتىم — сизлашга буюрдим.
سۈزلەتتىم — мән ані сизләтти — мен унга уни улуглаб, сизлаш-
га буюрдим. (سۈزلەتور. سۈزلەتماق) сизләт-
урман, сизләт-
мақ).

²⁵³ Санлаттининг яна ҳам тўғри таржимаси ҳозирги ўзбек тилидаги каби сан-санлади, санлаб таққир қилиб пастга урди, демакдир. Маҳмуд Кошғарий «Девон»да бу сўзнинг ана шундай қўшимча маъносини диалектал хусусият сифатида юзага келганини кенг изоҳлаб берган. Бу сўзнинг ана шу қўшимча маъносининг ҳам бизга етиб келиши муҳимдир. Шу билан бирга М. Кошғарийнинг изоҳига кўра, сан сўзининг яна бошқа бир хусусиятининг ҳам бизга тўла етиб келиши диққатга сазовордир.

Маҳмуд Кошғарийнинг изоҳига кўра сен, мен каби қатор сўзлар у давр тилида икки хил: бир хил диалектларда сан, бир диалектда сен шаклида қўлланган. Демак, ҳозирги тилимизда диалектал хусусиятни кўрсатувчи фарқ ва-зифасидаги бу хусусият ўша даврдан бизга етиб келган. Лекин бу диалектал хусусият сўнгги даврлардаги бу диалектлар вакилларининг алоқаси кучайиши натижасида фақат айрим сўзларда сақланиб қолган бўлса ҳам, кўп сўзларда тенг қўлланувчи бир ҳолга келган: кема — кама, чечак — чачак, чекка — чакка, сенчти — санчти, секратмак — сакратмоқ каби.

سۈملەتتى — гапини туркий одамлар тушунмайдиганга йўйди.
سۈملەتتى — ол ані сۈмлётті — унинг гапини турклар тушунмайдиган гапга йўйди. Бу шундайки, турклар ҳамма туркча билмайдиганларни
سۈملەتتى — сумлём дейдилар. Чунончи, араблар арабча билмаганларни ажам деганлари каби. Бу асосдир. Агар арабчани сўнг билса ҳам, араблар ҳар вақт уни ажам дея берадилар. Лекин туркларда ундай эмас. Туркчани билганларидан кейинги ҳолда сумлём демайдилар. У сумлимликдан қутулади. (سۈملەتور. سۈملەتماق) сۈмлётур, сۈмлётмақ).

قارلاتتى — қор ёғдирди.
قارلاتتى — худо қор ёғдирди. (قارلاتور. قارلاتماق) қарлатур, қарлатмақ).

قىرلاتتى — марза қилдирди.
قىرلاتتى — ол ариқ қилдирди, ариқ четини яхшилаб ишлатди. (قىرلاتور. قىرلاتماق) қирлатур, қирлатмақ).

قوشلاتتى — қуш овлатди, қуш овлашга буюрди.
قوشلاتتى — ол аңар қуш қушлатті — унга қуш овлашга буюрди. (قوشلاتور. قوشلاتماق) қушлатур, қушлатмақ).

قىشلاتتى — қишлатди, қишда қолдирди, сақлади.
قىشلاتتى — ол ані эвўнда қишлатті —

у уни уйда қишлатди. Бошқаси ҳам шундай.
(**قشلاتور. قشلماتق.** қишлатур, қишлатмақ). Биров бир

нарсани уддаласа, сақласа ҳам шу сўз қўлланади.

قغلاتتى қўғлатти: **ال ييرك قغلى** ол jëриг қўғлатти —

у ерини гўнг билан кучлатди. (**قغلاتور. قغلماتق.** қўғлатур, қўғлатмақ).

قغلاتتى қўғлатти — тезаклатди. **ال اتن قغلى** ол атін қўғлатти — у отини тезаклатди.

ققلاتتى қақлатти — қоқлатди, қуриттирди. **ال انكر ات**

ол аңар эт қақлатти — у унга гўшт қоқлатди, қуриттирди. Қоқ гўшт қилдирди. (**ققلاتور.**)

ققلاتق қақлатур, қақлатмақ).

كوتلاتتى көтлätтi — **ال اغلانغ كوتلى** ол оғланіг көтлätтi — у боланинғ кўтига урди. Бошқаси ҳам шундай. (**كوتلاتور. كوتلماتق.** көтлätүр, көтлätмäк).

كوزلاتتى кәзіätтi — тузаттирди. **ال اق كوزلى** ол өк кәзіätтi — у ўқ учини тузаттирди. (**كوزلاتور. كوزلماتق.** кәзіätүр, кәзіätмäк).

كيزلاتتى кiзiätтi — яширтирди, яширишга буюрди. **ال منكا سوز كوزلى** ол мәңгä сөз кiзiätтi — у менга сўз яширишга буюрди. Бошқаси ҳам шундай. (**كيزلاتور. كيزلماتق.** кiзiätүр, кiзiätмäк).

كۆملاقتى көмlätтi — мазасини қочирди. **بوت ات اغ كمتلى**

бу от атіг көмlätтi — бу ўт отини мазасини қочирди, тобини қочирди. Бошқаси ҳам шундай. (**كۆملاقتور. كۆملاقتى.** көмlätүр, көмlätмäк).

تارماتتى тарматтi — тирнатди. **ال انك يوزن ترمتى** ол

анін jүзін тарматтi — у унинг юзини тирнатди. (**ترماتور. ترماتق.** тарматур, тарматмақ).

چىرماتتى чëрмätтi — тугди. **الب ار اتن چىرمتى** али әр

атін чëрмätтi²³⁴ — ботир одам отининг думини ипак билан ўрдирди. Отнинг думини ипак билан ўриш ботирлик аломатидандир. Фатила-фатила қилиб ўрилган, тугилган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. Чунончи, қамчин учини қайиш билан ўриб, тўқини каби. (**چىرماتور. چىرماتق.** чëрмätүр, чëрмätмäк).

سۈرماتتى сëрмätтi — овлатди. **ال انكر بلق سىرمتى** ол аңар

баліқ сëрмätтi — у унга сувдан баліқ чиқарттирди, овлатди.

سۈرماتتى сëрмätтi — сувидан айирди, сувини айирди.

ال تىماج سىرمتى ол тутмач сëрмätтi — у тутмоч су-

²³⁴ Ўзбек тилидаги *чирмашмоқ, чирмаштирмоқ* сўзи ана шу ўзакдандир. Фақат бизга биринчи бўғиндаги „а“ „и“га алмашиб, етиб келган.

Бу ўзгарин Навоий давридаёқ бошланган эди:

Гоҳ икки ришта янглав ким тонар бир-бирга тоб,

Иккинлик фаҳм ўлмагудек бир-бирига *чирмашиб*,

(Фавоидул-қибар, 64-бет)

вини айиртирди. Ҳар бир нарсанинг сувини айириш-
га ҳам шу сўз қўлланади. (سەرماتمۇر. سەرماتماق) сәр-
мәтүр, сәрмәтмақ).

сарматтӣ — ўратди. ^{س-و-س} اَلْ يَشْغِي يَغَاجِقًا سَرْمَتِي ол
јішіғні јіғачқа сарматтӣ — у ипни ёғочга ўратди.
Бошқаси ҳам шундай. (سارماتمۇر. سارماتماق) сарма-
тур, сарматмақ).

қаннаттӣ — қайта-қайта қайтарди. ^{ق-ن-ت} اَلْ اَنْكَ سُوْرُنْ ол анің сөзін қаннаттӣ — у унинг сўзини бир
неча мартадан қайтарди.

қаснаттӣ — титратди, зирқиратди. ^{ق-س-ت} تَمَلِّغْ اَنِي قَسْتِي тумлуғ ані қаснаттӣ — совуқ уни титратди. Ҳатто
совуқдан юқори жағ тишини қуйи жағ тишига
уриб тарақлатди. (قاستماتمۇر. قاستماتماق) қасна-
тур, қаснатмақ).

булнаттӣ — асир қилишга буюрди. ^{ب-ل-ت} اَلْ اَنْبِي بَلَّتِي ол ані булнаттӣ — у уни асир қилишга буюрди.
У асир бўлди. (بلناتمۇر. بلناتماق) булнатур,
булнатмақ).

қалнаттӣ — қалинлашди. ^{ق-ل-ت} اَلْ يَفْقَا نَانِكْ قَلَّتِي јуфқа
нән қалнаттӣ — юпқа нарса қалиндашди. Бу сўз-
нинг асли ^{ق-ل-ن-ت} قَلْنَاتِي қалназтӣдир. Сунг товушлар
идғом қилиш, сингийн билан ўзгарган. (قلناتمۇر. قلناتماق)
қалнатур, қалнатмақ).

АСЛИДА МУЗОАФ БЎЛГАН СЎЗЛАРДАН БАЎЗИСИ

^{ش-ف-ش-د} اَلْ اَنْكَ بَرَلًا شَفْشَشْدِي шу w ш а ш д і — шивирлашди. ол анің бірлә шуwшашдӣ — у, у билан махфий
сўзлашди. (شفششامۇر. شفششاماق) шуwшашур, шуw-
шашмақ).

^{ق-غ-ش-د} كَشِيْلَارْ قَمَغْ қуғш а ш д і — сусайишди, бўшашди. кишиләр қамуғ қуғшашдӣ — одамлар ўзла-
рини ўраб олган иссиқдан ва бошқа шу каби ҳол-
лардан сусайишди, бўшашишди. Бу сўзда ^غ ўрнига
алмаштириб²⁵⁵ қўллаш ҳам бор. (قغششامۇر. قغششاماق) қуғшашур,
қуғшашмақ).

^{ق-ف-ش-د} اَلْ اَنْكَ قَاW شَاشْدِي йўнишда ёрдамлашди. ол анің оқін қавшашдӣ — у унинг
ўқини ёғоч билан қайтаришда ёрдам қилишди.
(قافششامۇر. قافششاماق) қавшашур, қавшашмақ).

^{к-в-ш-д} تَقِي اَوْتْ كَفْشَشْدِي кәw ш ä ш д і — кавшашди. от кәwшәшдӣ — туялар бир-бирини кўриб, ўт кавуш
қайтаришди. (кәвшшамۇр. кәвшшамак) кәwшәшүр, кәw-
шашмақ).

²⁵⁵ Маҳмуд Кошғарий „ғ“нинг „х“га алмашиниши ҳақида бир неча ерлар-
да изоҳ берган. Бу ердаги изоҳ бу хусусият фақат бир тилда эканини кўрса-
тади. Лекин бошқа ерлардаги изоҳига кўра умумий ҳодисадир. Чунончи.
ахтармоқ (I т., 188—425-бетлар).

МУЗОАФНИНГ БОШҚА БИР ТУРИ

تَلْقَلْنَدِي تَلْقَلْنَدِي نَانَكْ толқуқланді: толқуқланді нәң —
нарса тулумға ўхшаш шишди. (تَلْقَلْنَمَاقْ تَلْقَلْنَمَاقْ
толқуқланур, толқуқланмақ).

تُرْكَاكْلَانْدِي تُون تُرْكَاكْلَانْدِي — тугилди тон түркәк-
ләнді — чопон бұғчага тугилди. (تُرْكَاكْلَانْمَاقْ تُرْكَاكْلَانْمَاقْ
түркәкләнүр, түркәкләнмақ).

Бу бўлимнинг мисол тури

يَرْبَتِي جَرْبَاتْتِي — ер босди, оёққа турди. اِكْلِكْ يَرْبَتِي
iglik jərbattī — касал ер босди, оёққа босди.
اَغْلَانْ يَرْبَتِي اَغْلَانْ jərbattī — бола ер босди, оёқ
қўйди. Асли يَرْبَاذْتِي jərbattīdir. Сўнг ز ڤ ڤ ڤ ڤ
фи т т га сингиган. (يَرْبَتَمَاقْ يَرْبَتَمَاقْ jərbatur, jərb-
battmaq).

يَلْبَتِي جَالْبِيتْتِي — намлатди. اَلْ اَتْمَا اَشْبَارْ يَلْبَتِي ол атқа
ашбар жалбїттї — у от емини, чунончи, хашак,
кепак кабиларни ҳўллади. (يَلْبَتَمَاقْ يَلْبَتَمَاقْ жал-
бїтур, жалбїтмақ). Шунингдек, шивиллаб ёққан
ёмғирдан ер усти чиройли намланишига ҳам бу
сўз қўлланади. Чунончи: يَغْمُرْ يِيرِكْ يَلْبَتِي jaғмур,
jərig жалбїттї дейилади — ёмғир ерни намлатди,
демакдир.

يَلْبَتِي جَالْبَاتْتِي: اَلْ اَنَكْرُ سِنَكَاكْ يَلْبَتِي ол аңар сінгәк
jəlbattī — у унга елпиғич билан пашша-чивин ел-
питди. (يَلْبَتَمَاقْ يَلْبَتَمَاقْ jəlbatur, jəlbattmaq).

يُنْجَتِي جُونْجُوتْتِي — инжитди, ранжитди, хафа қилди.
اَلْ اَبِي يُنْجَتِي ол ані jūnjūtti — у уни инжитди,
хафа қилди, озор берди. (يُنْجَتَمَاقْ يُنْجَتَمَاقْ jūn-
jītūr, jūnjittmaq).

يَاپْرَاتْتِي جَاپْرَاتْتِي — чимирди. اَتْ اَقْلَاقِنْ يَابْرَاتْتِي ат қулақин
jəprattī — от қулоғини чимирди. Бу бир нарсадан
хуркканда, бир нарса истаган вақтда бўлади.
(يَاپْرَاتَمَاقْ يَاپْرَاتَمَاقْ jəpratur, jəprattmaq).

يَاҒРІТТІ جَاҒРІТТІ — яғир қилди. اَلْ مَنِكْ اَتَغْ يَاҒРІТТІ ол
мәнің атғ яғрїттї — у отимнинг орқасини яғир
қилди. Бошқаси ҳам шундай. (يَاҒРІТَمَاقْ يَاҒРІТَمَاقْ jaғ-
rītūr, jaғrīttmaq).

يَاҒРІТТІ جَاҒРІТТІ — заифлатди. اَلْ اَنِي يَاҒРІТТІ ол ані jaw-
rītti — у уни заифлатди, суслатди. (يَاҒРІТَمَاقْ يَاҒРІТَمَاقْ jawrītūr,
jawrīttmaq).

يَاЛРІТТІ جَاЛРІТТІ — чақнатди, алангалатди. اَلْ اوتْ يَلرِتِي ол от jūlrītti — у ўтни алангалатди.

يَاЛРІТТІ جَاЛРІТТІ — ялтиратди. اَلْ تَوْجُغْ يَلرِتِي ол тучуғ
jūlrītti — у жезни ялтиратди, кун тушса - тушма-
са, ялтираб турувчи қалқон ва жом каби жило-
ланадиган бўлди. (يَلرِتَمَاقْ يَلرِتَمَاقْ jūlrītūr, jūl-
rīttmaq).

يَاЛРАТТІ جَاЛРАТТІ — оқартирди. كَرشَانْ اَنِكْ يوزُنْ يَلرِتِي ол қаршан анің jūzin jūlrattī — уна ва бошқа нарса-

лар хотин юзини оқартирди. Бир нарсани оқартирган, ялтиратган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

يُلْرَاتِي ^۱ јулратти — жилолатди. ^۱ اَلْ قُمْغَانِغِ يُلْرَاتِي ол қумғаниг²⁵⁶ јулратти — у қумғонни жилолатди. Ялтираган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (يُلْرَاتُورُ). ^۱ يُلْرَاتْمَاقُ јулратур, јулратмақ). Бу икки феълнинг бош ҳарфини Т а билан талаффуз қилиш, ^۱ و-у билан талаффуз қилишдан кўра тўғрироқдир.

يَرْسِي ^۱ јарситти — йиргантирди. ^۱ اَلْ اَنِي يَرْسِي ол ані јарситти — у йиргантирди. Ҳатто у овқат емайдиган бўлиб қолди. (يَرْسِيْتُورُ. јарситур, јарситмақ).

Асли ^۱ يَار سُوذْتِي јар сузти — йирганганидан тупук тупурди. Сўнг ^۱ ز э ҳарфи ^۱ ت т га сингиган.

يُكْسِي ^۱ јўксәтти — юксатди, юқори кўтартирди. ^۱ اَلْ تَامُ ол там јўксәтти — у деворни юқори кўтарди ва мустаҳкамлади. Ҳар нарсани мустаҳкамлашга ҳам бу сўз қўлланади. (يُكْسِيْتُورُ. јўксәтмақ). ^۱ јўксәтүр, јўксәтмақ).

يُمَشِي ^۱ јумшатти — ошлаб юмшатди. ^۱ اَلْ تَرِي يُمَشِي ол тәри јумшатти — у терини ошлаб юмшатди. ^۱ اَلْ قَنِغِ نَانَكْنِي

²⁵⁶ XI асрда қумғон сўзининг бир неча синонимлари бор эди: *Ивриқ* — сув идиши, *кўзаж* — сопол идиш, буни аргулар *кўзаж* тарзида қўллар эдилар, *сусиқ* — челақ, буни М. Кошғарий фақат бир тилдагина деб изоҳлаган. *Тутак* — ювинадиган идиш, чилопчин. *Кунак* — сув идиши, буни „Қутадғу билик“ автори ой номларидан *далв* ўрнида қўллайди.

يُمَشِي ^۱ ол қатїғ нәнни јумшатти — у қаттиқ нарсани юмшатди. ^۱ اَلْ اَر سُوْرِكْتِي يُمَشِي ол әр сөзиг јумшатти — у одам сўзни тез гапирди. Қуръонни тез ўқиш ва ёдлашга ҳам бу сўз қўлланади. (يُمَشِيْتُورُ. јумшатур, јумшатмақ).

يُفَغِي ^۱ јуфғатти — ўжарланди. ^۱ اَلْ اَغْلَانِ يُفَغِي оғлан јуфғатти — бола ўжарланди. Ҳатто бутунлай хулқи бузилди. Асли ^۱ يُفَغَاذْتِي јуфғазтидир. (يُفَغِيْتُورُ. јуфғатур, јуфғатмақ).

يُلْغِي ^۱ јалғатти — ялатди. ^۱ اَلْ اَنَكْرُ بَالُ يُلْغِي ол аңар бал јалғатти — у унга бол ялатди. (يُلْغِيْتُورُ. јалғатур, јалғатмақ).

يُلْفِي ^۱ јалфатти — ялатди. ^۱ اَلْ اَنَكْرُ يَابُغُ يُلْفِي ол аңар јағ јалфатти — у унга ёғ ялатди. Бу сўздаги ^۱ ف ф ҳарфини ^۱ غ г га алмаштириладиган варианты ҳам бор. (يُلْفِيْتُورُ. јалфатур, јалфатмақ).

يُورْغِي ^۱ јōргәтти — йўргатди. ^۱ اَلْ اَلْ يِبُ يُورْغِي ол јіп јōргәтти — у ип йўргатди. Оёққа пайтава ва бошқани ўрашга ҳам бу сўз қўлланади. (يُورْغِيْتُورُ. јōргәтүр, јōргәтмақ).

يُيْلِي ^۱ јіплатти — иплатди. Мўйларини ип билан тердирди. ^۱ اَلْ اُرَاغْتُ يُوْرُنُ يُيْلِي урағут јўзин јіплатти — хотин юз тукларини ип билан тердирди. (يُيْلِيْتُورُ. јіплатур, јіплатмақ).

یاتلاتتی — фол очтирди. **بَکْ یَاتَلَتِّ** бәг ятлат-
ті — бек яда тошини ўқитди. Бек ядачига дуо
ўқитди. Шунинг учун шамол эсди. Ёмғир ёғди.
(**یَاتَلَتُّورُ یَاتَلَمَاقُ** ятлатур, ятлатмақ). Бу ҳодиса турк-
лар мамлакатада машҳурдир. Тош орқали шамол,
ёмғир, совуқ қўзғотилади.

јазлатті — ёзлатди. **أَل قَوین ییلاغدا یزلتی** ол қо-
јін јајлағда јазлатті — у қўйини яйловда ёзлатди.
(**یَزَلَتُّورُ یَزَلَمَاقُ** јазлатур, јазлатмақ).

јіғлатті — йиғлатди. **أَل أَنی یغلتي** ол ані јіғ-
латті — у уни йиғлатди. (**یَغَلَتُّورُ یَغَلَمَاقُ** јіғлатур,
јіғлатмақ).

јағлатті — ёғлатди. **أَل قُغشنى یغلتي** ол қоғишні
јағлатті — у чармни ёғлатди. Бошқаси ҳам шун-
дай. (**یَاغَلَتُّورُ یَاغَلَمَاقُ** јағлатур, јағлатмақ).

јуқлатті — юқорилатди. **أَل أَنی نَاغما یقلتی** ол
ані тағқа јуқлатті²⁵⁷ — у уни тоққа юқорилатди.

²⁵⁷ Бизда ҳозир *юқори* тарзида қўлланувчи сўз „Девон“да бир неча ерда учрайди. Ҳар ерда ҳам бу сўз *юқ* тарзида қўлланган. „Қутадғу билик“да ҳам бу сўз *юқ* шаклида қўлланган:

Қути кунда артти уру **юқ**лади...
Тағи бир иничка соғи **юқ** тилар.

Демак, ҳозирги *юқори* сўзи XI асрда *юқ* шаклида эди. *Юқори* сўзи эса у даврда *юқ* сўзига жўналиш келишиги қўшимчаси қўшилиб, жўналиш келишиги функциясида қўлланар эди. Қандайдир шароит натижасида бу сўз бизга жўналиш келишиги функциясида эмас, бош келишик функциясида етиб келган. Лекин бу сўздан бир „қ“ тушган. Қарши шевасида бу сўз ҳозир ҳам икки „қ“ билан *юққари* шаклида талаффуз қилинади. Навоийда ҳам бу сўз баъзан икки „қ“ билан қўлланган:

Уч қўйи, уч **юққори** қилди шитоб.
Юққоридин инди икки бургут.

Бошқаси ҳам шундай. **یُقَلَتُّورُ یُقَلَمَاقُ** јуқлатур,
јуқлатмақ).

یُکَلَتِّ јүклатті — юклагди. **أَل یُکْ یُکَلَتِّ** ол јүк јүк-
латті — у юк юклатди. (**یُکَلَتُّورُ یُкَلَمَاقُ** јүклатур,
јүклатмақ).

یُкَلَتِّ јүклатті — пат тақтирди. **أَل أَقْ یُкَلَتِّ** ол оқ јүк-
латті — у ўққа пат тақтирди. (**یُкَلَمَاقُ** јүклатур,
јүклатмақ). Бу сўз аслида **یُкَلَتِّ** јүк-
латтидир.

یَمَلَتِّ јамлатті — супурди, тозалатди. **أَل أَفْنْ یَمَلَتِّ**
ол ёвин јамлатті — у уйини супуртирди, тозалатди.
(**یَمَلَتُّورُ یَمَلَمَاقُ** јамлатур, јамлатмақ).

یَشَنَتِّ јашнатті — яшнатди, қаттиқ равшанлатди.
تَنْکَرى یَشَنْ یَشَنَتِّ тәңри јашін јашнатті — худо яшин
(чақмоқ) яшнатди. Шунингдек, одам қилич ва
бошқани ялтиратишига ёки ҳар бир ялтироқ тов-
ланадиган нарсага ҳам бу сўз қўлланади. Шеърда
шундай келган:

یَشَنَبْ قَلِجْ بَشى اَزَا قَقَلْ یَرا
بَجَلْبْ اَنکْ بِنِی تَقى قَلقنْ تَرا

Јашнаб қіліч баші ўзә қаққіл јара
Бічліб анің бојні тақі қалқан тура.

Қилични душман боши устида ялтират, у билан душман буйни кесилсин. Қилични душман бошига ур. У билан душман қалқонлари пачоқлансин.

БУ БЎЛИМНИНГ БОШҚА БИР ТУРИ

يَا لَاتُ ⁰ јајлатті — яйлатди, яйратди, турғизди. ⁰ اَلْ اَنِ ⁰ ол ані тағда јајлатті — у уни ёзда тоғда яшатди. Бошқаси ҳам шундай. ⁰ يَيْلَتُورُ ⁰ يَيْلَتَمَاقُ ⁰ јајлатур, јајлатмақ).

БУ БЎЛИМНИНГ МАНҚУС ТУРИ

بُيْتِي ⁰ бојнатті — буйин товлаттирди. ⁰ اَلْ اُغْلِي ايشقا ⁰ يېتى ⁰ ол оғлуні* ішқа бојнатті — ўғлидан ишга буйин товлаттирди, ⁰ بېيْتُورُ ⁰ يېيْتَمَاقُ ⁰ бојнатур, бојнатмақ).

سېيْتِي ⁰ сајпатті — сарф қилди. ⁰ اَلْ تَقَارُنْ سېيْتِي ⁰ ол таварин сајпатті — у молини исроф қилдирди ⁰ سېيْتُورُ ⁰ ⁰ سېيْتَمَاقُ ⁰ сајпатур, сајпатмақ).

سېرْتِي ⁰ сајратті — кўп гапиртирди. ⁰ اَلْ اَنَكْرُ سېرْتِي سوزك ⁰ ол аңар сајратті сўзүг — у унга кўп гапиртирди. ⁰ سېرْتُورُ ⁰ سېرْتَمَاقُ ⁰ сајратур, сајратмақ).

قېيْتِي ⁰ қажнатті — қайнатди. ⁰ اَلْ اَشْحُ قېيْتِي ⁰ ол ашч қажнатті — у қозон қайнатди. ⁰ قېيْتُورُ ⁰ قېيْتَمَاقُ ⁰ қажнатур, қажнатмақ).

* ⁰ اُغْلِي ⁰ сўзи галат равишда ⁰ اُغْلِي ⁰ шаклида берилган.

БУ БЎЛИМНИНГ ҒУННАЛИЛАРИ

اِنْكِرْتِي ⁰ іңратті — инғратди. ⁰ اَلْ اَنِ اِنْكِرْتِي ⁰ ол ані іңратті — у уни инғратди. ⁰ اِنْكِرْتُورُ ⁰ اِنْكِرْتَمَاقُ ⁰ іңратур, іңратмақ).

مِنْكِدْتِي ⁰ миңдәтти — юмдалатди. ⁰ اَلْ اَنَكْتُ سَجْنُ مِنْكِدْتِي ⁰ ол анің саҷн миңдәтти — у унинг сочини юмдалатди. ⁰ مِنْكِدْتُورُ ⁰ مِنْكِدْتَمَاقُ ⁰ миңдәтүр, миңдәтмақ).

جَنْكِرْتِي ⁰ јіңратті — жинғирлатди. ⁰ اَلْ قَنْكِرَاغُو جَنْكِرْتِي ⁰ ол қонғрағу јіңратті — у қўнғироқни жинғирлатди. ⁰ جَنْكِرْتُورُ ⁰ جَنْكِرْتَمَاقُ ⁰ јіңратур, јіңратмақ).

مَنْكِرْتِي ⁰ маңратті — бақиртирди. ⁰ اَلْ اَنِ مَنْكِرْتِي ⁰ ол ані маңратті — у уни бақиртирди. ⁰ مَنْكِرْتُورُ ⁰ مَنْكِرْتَمَاقُ ⁰ маңратур, маңратмақ).

مُؤْجِرْتِي ⁰ муҷрәтти — маъратди. ⁰ اَلْ اُوْدُنِي مُؤْجِرْتِي ⁰ ол удні муҷрәтти — у ҳўкизни маъратди.

مُؤْجِرْتِي ⁰ муҷрәтти — шақиллатиб қайнатди. ⁰ اُوْتُ اَشْحِنِي ⁰ ⁰ مُؤْجِرْتِي ⁰ от ашчннн муҷрәтти — олов қозонни шақиллатиб қайнатди.

مُؤْجِرْتِي ⁰ муҷрәтти — бўкиртирди. ⁰ اَلْ اَرْنِي اُوْرُبُ مُؤْجِرْتِي ⁰ ол әрни уруб мўнрәтти — у одамни ҳўкиздай бўкиртириб урди. ⁰ مُؤْجِرْتُورُ ⁰ مُؤْجِرْتَمَاقُ ⁰ мўнрәтүр, мўнрәтмақ).

مَنْكِرْتِي ⁰ мәңзәтти — ўхшатди. ⁰ اَلْ بېرُ نَانَكْنِي بېرْكَا مَنْكِرْتِي ⁰ ол бір нәцннн бїргә мәңзәтти — у бир нарсани бир нар-

сага ўхшатди. (مَنْكَرَتُمْ مَعْنَاؤُور. مَنْكَرَتُمْ مَعْنَاؤُور, мән-
зәтмәк).

تَنْكَلْتِي таңлаттї — танг қолдирди. اَلْ مَنِي تَنْكَلْتِي ол
мәни таңлаттї — у мени танг қолдирди, ҳайрон
қилдирди. (تَنْكَلْتُمَاؤُور. تَنْكَلْتُمَاؤُOR. таңлатур, таңлатмақ).

تَنْكَلْتِي тїңлаттї — тинглатди. اَلْ مَنِي سَوْرُ تَنْكَلْتِي ол мән-
ни сөз тїңлаттї — у менга сўз эшиттирди. (تَنْكَلْتُمَاؤُOR.
тїңлатур, тїңлатмақ).

سَنْكَلْتِي саңлаттї: اَلْ قَشْنِي سَنْكَلْتِي ол қушнї саңлаттї —
у қуш патини юлдирди. Бошқаси ҳам шундай.
(سَنْكَلْتُمَاؤُOR. سَنْكَلْتُمَاؤُOR. саңлатур, саңлатмақ).

مَنْكَلْتِي мәнләттї — донлатди, дон едирди. اَلْ قَاذِغُ
مَنْكَلْتِي ол қазїғ мәнләттї — у ғозни донлатди, дон
едирди. Бошқаси ҳам шундай. (مَنْكَلْتُمَاؤُOR. مَنْكَلْتُمَاؤُOR.
мәнләтүр, мәнләтмәк).

Бу бўлимнинг мисол тури

يَنْكَرْتِي јаңзаттї — очиб ташлатди. اَلْ اَنْكَرُ سُوْرُكْتُ يَنْكَرْتِي
ол анар сөзүг јаңзаттї — у унга яшириш керак
бўлган сўзни очиб ташлатди. (يَنْكَرْتُمَاؤُOR. يَنْكَرْتُمَاؤُOR.
јаңзатур, јаңзатмақ).

يَنْكَشْتِي јаңшаттї — кўп сўзлаб бош оғритди. اَلْ اَنْكُ
يَنْكَشْتِي ол анїң башїн јаңшаттї — у унинг

бошини оғритди (кўп сўзлаб). (يَنْكَشْتُمَاؤُOR. يَنْكَشْتُمَاؤُOR.
јаңшатур, јаңшатмақ).

يَنْكَلْتِي јуңлаттї — юнгини қирқтирди, олдирди, кестир-
ди. اَلْ قُوْبِغُ يَنْكَلْتِي ол қојуғ јуңлаттї²⁵⁸ — у қўй-
нинг юнгини кестирди. Туя учун ҳам шу сўз
қўлланади. (يَنْكَلْتُمَاؤُOR. يَنْكَلْتُمَاؤُOR. јуңлатур, јуңлатмақ).

Қоида. Бу бобнинг буйруғи тўрт ҳарфлидир.
Чунончи, تَقْرُتُ тақрат — тезлат, تَبْرَاتُ тәбрәт —
ҳаракатлантир каби. Бу бобнинг бўлишсизи تَقْرُتُمَاؤُOR
тақратма — тезлатма, шоширма. تَبْرَاتُمَاؤُOR тәбрәтмә —
ҳаракатлантирма каби.

Бу бобнинг буйруқ шаклида бир ҳарфнинг ик-
ки қайта такрорланганлари жуда камдир. اَيْشِغُ اَرْتُتُ
ишїғ артат — ишни буз, اَنْي سَغْتَتُ анї сїғтат —
уни йиғлат каби.

²⁵⁸ Юнг сўзи бу ерда ҳайвон юнги маъносида қўлланган. Маҳмуд Кошғарий бу сўзни аргу ҳамда қарлук, яғмо қабилалари тилида пахта маъносидадир деб изоҳлаган.

Пахта сўзи маъносида XI асрда бир неча сўз қўлланган:

1-кўпчилик қабилалар тилида كَبْرُ كُوبَازُ || كُوبَازُ || كُوبَازُ || كُوبَازُ билан ифо-
даланган;

2-Юнг — аргу, қарлук, яғмолар тилида;

3-بَمُقُ بَامُوقُ || بَامُوقُ ўғузлар тилида. У давр тилида бу маънода энг
кўп қўлланган сўз шу биринчи вариантдир. Чунки „Девон“да пахта майдони,
пахта уруғ чиқарди, пахта экадиган одам каби қатор ибора ва гапларда фа-
қат ана шу биринчи сўз қўлланган. Чунончи, куваз (I т., 213, 273, 343; II т.,
110-бетлар) Кувазлик (I т., 419-бет). Бизнинг фикримизча, ҳозирги тилдаги куваз,
ғўза сўзлари ҳам ана шу куваз || гуваз сўзларининг бир оз ўзгариш билан етиб
келган вариантларидир.

Ишнинг ишловчисини англатадиган шакл бу бобда **تَفَرَّتْجِي** таўратғучи — тезлатувчи, **تَبْرَتْجِي** тэбрятғучи — ҳаракатлантирувчи шакллариدير. Ўғузчада бу шакл **تَفَرَّتْجِي** таўраттачи, **تَبْرَتْجِي** тэбряттачи шакллариدير.

Ишнинг давомини кўрсатувчи шакл **تَفَرَّتْغَان** таўратган — юришда шошиладиган, **تَبْرَتْغَان** тэбрятган — кўп ҳаракат қиладиган шакллариدير.

Ишни ишлашни, ишташни билдирувчи шакл **تَفَرَّتْغِسَاقُ** ар таўратғисақ²⁵⁹ эр — ишни тезлатдиришни иштайдиган одам. **أَلْ يَغَاجِغْ تَبْرَتْغِسَاقُ أَلْ** ол јіғачіғ тэбрятғисақ ол — у дарахтни ҳаракатлантиришни иштайдигандир.

²⁵⁹ XI аср тилида ишловчи ишни қилиш орзусида эканини ифодаловчи сўз учун икки шакл қўлланар эди: кўпчилик ўғузлар бу функцияда асосан **تَفَرَّتْغِسَاقُ** ёки **تَبْرَتْغِسَاقُ** шакллари қўллар эдилар. Яъни улар шу маънодаги сифатдош функциясида буйруққа „ғисақ“ ёки „ғисақ“ шакллари қўшиб ясалган шаклни қўллар эдилар.

Лекин шарқий қабилаларнинг кўпчилиги шу функцияда **تَفَرَّتْغِسِي** таўратғуси, **تَبْرَتْغِسِي** табратғуси шаклидаги сўзларни қўллар эдилар.

Демак, *тебратғуси* шаклидаги сўзлар XI асрда асосан сифатдош функциясида қўлланган. Шу билан бирга бу шакл фақат баъзи қабилаларигагина хос шакл сифатида ўрин тутган.

Шуни ҳам айтиш керакки, бу шакл шахс ва замон билан тусланиб, феъл функциясида ҳам қўлланар эди. Лекин бу шакл кўмакчи феъл воситаси билан ясалар эди. Лекин бунинг истеъмоли кам эди.

Бу сўз Навоийда ҳам икки функцияда қўлланган:

Сўрмангиз ашким сувин ким муттасилму **келгуси**
То кўнгул ишқ ўтидин куйгуси ул сув **келгуси**.

Таржимаси:

Ишни ишлаш унинг вазифаси эканлиги мазмунини ифодаловчи шакл **أَلْ تَفَرَّتْغُلُقُ أَلْ** ол таўратғулуқ ол — унинг вазифаси тезлаттиришдир. **أَلْ تَبْرَتْغُلُقُ أَلْ** ол тэбрятғилік эрди — унинг вазифаси ҳаракатлантиришдир, ёки у ишни қилишга яқинлашди, қилаёзди демакдир.

Ўғузларнинг баъзиси бу сўздаги **ل**-л ҳарфини **س**-с га айлантирадилар. Чунончи, улар бу шакл ўрнида **أَلْ تَفَرَّتْغِسَاقُ أَرْدِي** ол таўратғисақ эрди — унинг вазифаси тезлатиш эди, шаклини қўллайдилар. **أَلْ تَبْرَتْغِسَاقُ أَرْدِي** ол тэбрятғисақ эрди — унинг вазифаси ҳаракатга солиш эди. Бир тилда бу сўзлар охиридаги **ك**-г ва **ق**-қ ни **ي**-и га айлантирадилар. Чунончи, **أَلْ تَفَرَّتْغِسِي أَرْدِي** ол

Кўз ёшимни тинмай оқадими деб сўраманг, бунинг сўраб ўлтиришга ҳожат йўқ. Модомики, кўнглим ишқ ўтида куядиган экан, куя берар экан, кўз ёшим тўхтовсиз оқа беради.

Шу бир байтнинг ўзидаёқ бу сўз шакли — *куйгуси* икки функцияда сифатдош ва қатъий келажак замон феъли функцияларида қўлланган.

Бу феъл формаси Хоразм шоирларида асосан қатъий келажак замон феъли функциясида учрайди.

Қилса ироқ ичра сўзу соз,

Куйгуси ул ўт била ахли ҳижоз.

Агар ироқ куйини чалиб ашула айтса, у ўт билан бутун ҳижоз халқи куйиб кетади. Бу ерда бу шакл қатъий келажак замон феълидир.

Бу байтда кўпгина сўзларда шеърдаги лутф санъати ишлатилган. Чунончи: сўз — ашула ва ўт маъносида ироқ, ҳижоз сўзлари ҳам мақом, куй номи ҳам машҳур шаҳар маъносидадир.

Шунинг учун байт таржимасини бирмунча кенг изоҳлаш керак эди. Биз ўз мақсадимиз учун шеърнинг асосий мазмунининггина бериб чекландик.

тавратіґсі эрді ёки $\text{تَبْرَتَكْسِيْ اَرْدِي}$ тэбратіґсі эрді каби. Бу вариантнинг маъноси ҳам аввалгича. Лекин биринчи шакл бунга мувофиқдир. Баъзилар бунда ҳам асл туркларга эргашадилар, уларни-га мувофиқ қўллайдилар.

Дилидаги ишни ишлашга муваффақ бўлганлик-ни англатувчи шакл: $\text{اَلْ تَقْرَتَغْلِيْ اَل}$ ол тавратіґлі ол — у ортиқ даражада шошилди ва унга эришди. $\text{اَلْ تَبْرَتَكْلِيْ اَل}$ ол тэбрätіґлі ол — у қаттиқ ҳаракат-чандир ва шундай ҳаракат қилишга яқинлашди маъносидадир.

Ишланган нарса маъносини билдирадиган шакл: تَقْرَتَمِش يَسِب тавратміш јіп — йигирилган ип. $\text{تَبْرَتَمِش نَانَك}$ тэбрätміш нәң — тебратилган нарса.

Пайт исми, жой исми, қурол исмларининг қои-даси юқоридагичадир. تَقْرَتَغُو يَسِب тавратғу јіп — йигириладиган تَبْرَتَكُونَانَك тэбрätғу нәң — унинг воситаси билан ҳаракат қилинувчи нарса, تَبْرَتَكُو اَغْر тэбрätғу оғур — ҳаракат қилинадиган вақт, تَقْرَتَغُو يَسِر тавратғу јёр — ҳаракат қилинадиган жой تَقْرَتَغُو اَغْر тавратғу оғур — шошиладиган вақт. Бу шаклдаги исми макон (жой оти), ҳаракат отлари ўғуз

тилида $\text{تَقْرَتَاسِيْ يَسِر}$ тавратасі јёр ва $\text{تَبْرَتَاسِيْ اَغْر}$ тэбрätасі оғур тарзида қўлланади.

Бу бобдан иш икки киши орасида бўлганлик-ни билдирувчи феъл ўзак охирига ش-ش қўшиб ясалади. Чунончи, $\text{اَلْ يَغَاجُ تَبْرَتَشْدِي}$ ол јіғач тэбрä-тішді — у ёғоч (дарахт) силкитишда ёрдам берди ёки баҳслашди. Яна: $\text{اَلْ اَنَكْتُ بَرَلَا تَقْرَتَشْدِي}$ ол анің бірлә тавратішді — у у билан тез юришда кучини синаш учун баҳслашди.

Бу боб бир неча хилдир.

Биринчиси ўзида ل-ل ҳарфи бор феъллардир. Буларнинг кўпчилиги асли икки ҳарfli исмлар-дир, уларга لَتِي латті қўшимчаси қўшилиб, феъл ясалгандир. Чунончи, $\text{اَلْ اَنِّيْ اَمَلْتِي}$ ол ані эмләт-ті — у уни даволатди демакдир. Бу сўзда اَم эм ўзакдир. Яна: $\text{بُعْدَايْ اَتَغُ كَمَاتِي}$ буғдај атіғ кэм-латті — буғдой отига зарар берди. Бу сўзда ўзак كَم — кәм касаллик маъносидадир.

Булардан бошқа ҳарfli феъллар бир-биридан фарқ қилади. Улардан баъзиси тўрт ҳарfli бўлиб, уларнинг баъзилари юқоридаги феъл боблари-да айtilди. Тўрт ҳарfli феъллардан юм-шатиш — чўзғи ҳарfliлари туширилиб, ўрнига так-рорланган ҳарfliлар қўйилади. Чунончи, اَلْ اَنَكْتُ ол анің јўзін тармаді — у унинг юзини

тирнади. Тармадї феъли тўрт ҳарфлидир. Бунинг буйруғи **تَرْمَا** тарма демакдир. Бу тўрт ҳарфлидир. Феълни икки ишловчидан ўтувчи ўтимли қилиш учун бу тўрт ҳарфли феълдан **اَلْف** а чўзғиси туширилиб, унинг ўрнига **ت**-т ҳарфи орттириш билан тўрт ҳарфлига кўчгандир: **اَلْ مَنِي تَرْمَتِي**. Буйруғи **تَرْمَت** тармат — уни тирнатдир. Ўзинг кўрганингдек **ت**-т ҳарфи қўшилгани учун **اَلْف**-ҳарфи туширилган. Яна, **اَلْ اَنِي بَغْدَادِي** ол анї бағдадї унинг оёғини боғлади, чалди. Буйруғи **بَغْدَا** бағда — боғла тўрт ҳарфлидир. Икки ишловчидан ўтувчи феълга айлантириш учун **ت**-т орттирилган ва **اَلْف** туширилиб **اَلْ اَنِكْ اَذَاقِنْ بَغْدَتِي** ол анїң азақин бағдаттї дейилади. У унинг оёғини боғлашга буюрди, демакдир. Бунинг буйруғи **بَغْدَت** бағдат²⁶⁰ — унинг оёғини боғлат демакдир. Биринчи боб шу усулда тузилади.

²⁶⁰ XI аср тилида исмлардан феъл ясовчи аффикслар анчагина бўлса ҳам, булардан энг кўп қўлланувчи аффикс „ла“ аффикси эди.

„Девон“да изоҳланган феъл сўзларнинг катта бир қисмини ана шу усулда ясалган феъллар ташкил қилиши шуни исботлайди.

Оз бўлса ҳам „Девон“даги мисоллар исмларга „да“ аффиксини қўшиб, феъл яшаш ҳам қоида эканидан дарак беради. Чунончи, *бағдамоқ* сўзи „Девон“да бир неча марта қўлланган, ҳар ерда шу шаклдагина берилган. Навоий асарларида сийрак бўлса ҳам „да“ аффикси билан ясалган сўзлар учрайди: Навоий ўзининг Хамса асарини ёзишга бошлаганда, ўзидан олдин Хамса ёзган устод шоирлар Низомий, Амири, Хусрав, Абдурахмон Жомийларни эслаб шундай дейди:

Қўлдаса бу йўлда Низомий қўлум,
Йўлдаса Хисрав била Жомий йўлум.

Феълларнинг баъзиси исмлардан ясалгандир. Чунончи, **اَلْ بُوْزُكُ قَرَشْتِي** ол ббўзүг қаршаттї — у бўзни ўлчатди. Асли **قَرَشْ** қарш — қаричдир Яна: **اَلْ اَنِي قَرُقْتِي** ол анї қорқуттї — уни қўрқитди, демакдир. Асли **قُرُقْنَجْ** қорқинчдир. Яна, **اَلْ يِيْرِكُ اَغْلَتِي** ол jërig ағлаттї — у ерни бўшатди, ҳоли қилди. Асли **اَغْلَاقُ يِيْر** ағлақ jëp — бўш, ҳоли жой демакдир. Бу феълларнинг охирига **ت**-т орттириш натижасида **اَلْف**-а туширилади.

Бу бобнинг кўпчилиги икки фоилга ўтувчи феъллардир. Бир буюрувчи, иккинчиси бажарувчидир. Бу феълларнинг баъзилари тўрт ҳарфли ўтимсиз феъллар бўлади. Улар **ت**-т ҳарфи орқали ўтимли қилинади. Чунончи, **اَتَّ سَمْرِيْدِي** ат сэмрїдї — от семирди каби. **اَرَّ اَنْنِ سَمْرَتِي** эр атин сэмрїттї — одам отини семиртирди. **نَانِكُ اَكْلِيْدِي** нэн ўклїдї — нарса тўпланди, кўпайди. **اَرَّ نَانِكُنِي اَكْلَتِي** эр нэнни ўклїттї — одам нарсани кўпайтирди. Бу бобнинг иккинчи хили бу маъниларни англатмай, ўз ҳолича қўлланади. Чунончи, **اَرَّ تَقْرَتِي** эр тәw-рәттї — одам шошилди каби. **اَغْلَانُ اَلْغَتِي** оғлан улғаттї — бола катта бўлди. Бошқаси ҳам шундай. Тангрига шукур бўлсин, музоафлар бўлими тамом бўлди.

ИККИНЧИ ЖИЛД ТУГАДИ.

«ДЕВОН»ДА ҚАБИЛАЛАР МАСАЛАСИ

Қабила масаласи жамият тарихида жуда катта ўрин тутувчи алоҳида муҳим ҳодисадир. У жамият тузумида, ишлаб чиқаришда, халқ хўжалигининг ҳар бир соҳасида ундан аввалги даврга кўра кўзга кўринарли ўзгариш, бирмунча илгари силжиш майдонга келган алоҳида даврнинг натижаси сифатида юзага келади. Шунинг учун уни ўрганиш тарихчиларга ҳам, этнографларга ҳам, археологларга ҳам, тилшуносларга ҳам бир хилда муҳимдир. Шунинг учун ҳам олимлар бу муҳим масала устида жуда илгарилар иш бошлаганлар. Жумладан, туркологлар, шарқшунослар ҳам бу масала устида кўпгина текширишлар олиб борганлар. Бироқ узоқ ўтмишга доир бу мураккаб масаланинг кўпгина томонлари ҳануз ноаниқдир. Чунки қабила масаласидаги дастлабки текширишлар фақат хитой, араб, форс тилларидаги тарихий манбалар асосидагина олиб борилди. Кўпинча саёз, баъзан бир-бирига зид маълумотларга эга бўлган бу хил манбалар асосидаги текширишлар жуда серқирра бу масала устида умумий бир мулоҳазалардан нарига ўта олмади. Бу масалани аниқлашда муҳим роль ўйновчи ижтимоий муносабатларни ифодаловчи терминлар, умуман, уларнинг тиллари, касбу корлари ва бошқа ҳаётий шароитларига доир кўп масалалар эътибордан четда қолди.

Ҳақиқатда бу масалаларда пухта илмий хулосалар чиқариш тарихий манбалар асосида фикр юргизиш усули билангина эмас, аксинча, қадимги даврларга доир текстуал материаллар устида ҳар ёқлама жиддий текширишлар олиб бориш ва ҳар бир масалада конкрет хулосалар чиқаришни талаб қилар эди. Бу муҳим масалани пухта ҳал қилмаслик натижасида сўнги даврда ёзилган тарихий асарларда ҳам хато ва аниқсизликлар юз бермоқда. Бу хатоларни академик В. В. Виноградов, тарихчилар—қабилалар халқлар, миллатлар тарихини пухта ўрганиб чиқмасликларидан келиб чиққан деб тўғри танқид қилди¹.

¹ Қаранг: Вопросы диалектического и исторического материализма, 1951, 35-бет.

Шуни ҳам айтиш керакки, қабила масаласида текшириш олиб борган айрим тадқиқотчилар ёзма текстлар материаллари устида текшириш олиб бордилар ва қимматли хулосалар чиқардилар. Лекин дастлабки ёдгорликлар маълум темага хос бўлиб, тор доирада чекланганлиги, бундай текстлар устида ишлаган тадқиқотчи олимларнинг дастлабки хулосаларини ҳам тор доирада чекланишга элтди, бир қанча масалалар четда қолди. М. Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари материаллари бу муҳим масалада бениҳоят муҳимдир. «Девон»да уруғлардан тортиб, қабила масалаларигача бўлган маълумотлар жуда кенг ва ишончлидир. Унда Юқори Чиндан бошлаб, Бухорога қадар чўзилган кенг ва катта территорияда яшаган халқлар, Хоразм, Фарғона, Қирғизистон республикаси территорияси, Тошкент ва бутун Мовароуннаҳр халқларининг тили ва умумий тарихига доир маълумотлар кўп ва бениҳоят қимматлидир.

«Девон»да территорияси кичик бўлган қабилалар аҳволига доир маълумотлар билан бир қаторда, анча кенг территорияга жойлашган қабилалар ҳақида ҳам кенг маълумот берилади. «Девон»да маълум даражада тил жиҳатидан бир-бирига жуда яқин. ёки бир-биридан жуда узоқ қабилалар билан бирга, тил фарқлари жуда чекли қабилаларга ҳам дуч келинади.

«Девон»да XI асрда юзага келган ижтимоий, иқтисодий шароитлар талабига мувофиқ, баъзан бир неча қабилалар бирлашганига доир маълумотлар ҳам ниҳоят муҳимдир. «Девон»да қабилаларнинг қаердан келиб чиққани, бир қабиланинг бўлиниб кетиши натижасида янги кичик қабилача ҳолига келган қабилаларни изоҳловчи фактлар ҳам беҳад муҳимдир. Чунки уларни диққат билан текширган Маҳмуд Кошғарийдангина ўргана оламиз. Чунинчи, у даврда илгариги даврларга нисбатан кенгайган чорвачилик молларига яйловлар торлик қилиш билан биргина қабиланинг бир қисми янги яйловларга жойлашиб, у ерларда узоқ яшаш билан мустақил катта ва фарқли бир аҳволга тушган қабилалар ҳақида фақат масалани синчиклаб текширган Маҳмуд Кошғарий маълумотларигагина асосланиш мумкин. Хуллас, «Девон»да у даврда мавжуд барча қабилаларнинг ўша давр шароитига мос ҳар қандай хусусиятлари кенг ва муфассал изоҳланган. Уларнинг бир-бирларига бўлган муносабатлари аниқлаб берилган.

Буюк олим Маҳмуд Кошғарийнинг ўз кўзи билан кўриб аниқлаб берган маълумотлари XI аср қабилалар ҳаётини тўла ёритиш билан бирга, ўз навбатида ундан олдинги даврлардаги қабилавий ҳаётга доир масалаларни ҳам очиб беради. Урхун ёдгорликлари бу масалага доир маълумотларни тўғри тушунишга ёрдам беради. Қабила ва уруғларнинг чиқиб келишларини текшириш ишини енгилатади. Шуни ҳам айтиш керакки, «Девон»да олдинги даврларда жуда катта ўрин тутган қарлуқларга жуда кам ўрин бери-

лиши масаласи ҳам ҳайратланарлидир. Лекин «Девон»даги бу маълумотлар асосан XI асрда юзага келган ҳолат асосида эканини назарга олганда, бу масалаларда ҳам М. Кошғарий мушоҳадалари тўғри бўлиб чиқади. Чунки илгариги даврлардаги ҳоким қабила-лар бу даврда тобе қабилага тушган бўлиши, бу даврда маъму-рият бошқа қабилалар қўлига ўтган бўлиши, албатта, мумкин.

Шу билан бирга «Девон»да қабилалар масаласидаги дастлаб-ки қарашда яхши англашилмайдиган масалаларни аниқлаш, бу масалаларни ҳар томонлама жиддий текширишга ҳам боғлиқдир. Чунончи, қарлуқлар ҳақида Маҳмуд Кошғарийнинг айрим ўрин-ларда туркман қарлуқлари каби қайдлари, унинг қарлуқлар ҳа-қидаги фикрлари кенгроқ эканидан ҳам дарак беради. Шунинг учун бизнинг бу масалаларга доир дастлабки изоҳларимиз анча қисқа бўлишига қарамай, мутахассис ўртоқлар диққатини тортиш умидида, шошилиброқ бўлса ҳам, бу мулоҳазаларимизни айтишга журъат этдик.

ЖИКИЛ ҚАБИЛАСИ

«Девон»нинг I томида¹ жикил қабиласига доир маълумотлар тўғрисида изоҳ берган эдик. II томда жикиллар ҳақидаги маълумотлар у фикрларни қувватлайди ва у даврларда жикилларнинг тутган мавқисини, шу билан бирга улар тилларининг эътиборини яна ҳам орттиради.

II томдаги маълумотларга кўра, жикил сўзи у даврда бир та-рафдан, чикил қабиласи маъносида юритилган бўлса, иккинчидан, бу сўз маълум бир территория, ўлка маъносида ҳам қўлланган. Бу сўз Навоий асарларида ҳам ана шу икки маънода учрайди. Навоий асарларида бу сўз бир ерда:

Жигил бирла яғмодин айлаб аюр,
Нечукким чамандин сабодир деюр²,

тарзида берилса, иккинчи ерда бу сўз қуйидагича учрайди:

Азим қилли санам сори хундид,
Чун бу ҳолатли билди моҳ жикил³.

Бу мисолларнинг бирида бу сўз маълум территория, мамла-кат маъносида келган бўлса, иккинчисида машҳур бир халқ маъ-носидадир.

Навоий асарларида ҳам бу сўзнинг икки маънода қўлланган-лиги бу қабиланинг шухрати узоқ вақтларга қадар сақлангани, бу қабила Маҳмуд Кошғарий кўрсатганча, XI асрларда яна ҳам кат-та ўрин тутганидан дарак беради.

«Девон»нинг II томидаги маълумотлар бу қабила XI асрда илғор ва бошлиқ қабила бўлганлигини тасдиқлайди. Улар оддий халқлар орасида تگندی келди деб сўзласалар, катталар қошида

أل تگندی — у ҳузурига эришди⁴, дер эдилар. Бу факт

¹ «Девону луғотит турк» таржимаси, Тошкент, 1960, I т., 487-бет.

² Алишер Навоий, Хамса, Тошкент, 1960, 669-бет.

³ Алишер Навоий, Хамса, 350-бет (Шомурод Котиб нусхаси).

⁴ Девон, II т., 113-бет.

у давр беклари шу қабиладан бўлганини, бунга хос сўз шулар тилида борлигидан далолат беради. Жикилия сўзи турли қабилаларнинг кўпчилиги тилида сўзлаш маъносида қўлланар эди⁵. Шунинг ўзи ҳам жикиллар мавқеини у даврда қанчалик катталигидан далолат беради.

Ҳақиқатан, уларнинг тили кўп масалаларда яғмо, тухсий, арғу, айғир ва юқори Чингача бўлган қабилалар тили учун илғорлик родини бажарган, умумлашишга асос бўлган эди. Чунончи, ҳаракатни бажарувчи шахс номини яшашда қаттиқ товушли сўзларда *-ғучи*, юмшоқ товушли сўзларда *-гучи* қўшиб яшаш, асосан жикил тили хусусияти эди. Сўнг бу хусусият бошқа қабилаларга ўтган эди.

Ёки — ўтган замон феълининг тусланишида ҳам жикилларнинг тил хусусияти ўзлашган эди⁶.

Жой исми, қурол исми яшашда ҳам шуларнинг тил хусусияти асос бўлган эди⁷. Қийим-кечак, шаклу қиёфа масалаларида ҳам бу қабила ўзига хос бир ҳолатда шаклланган эди⁸. У даврда бу қабиланинг тили, сўзлари мустақил бир тил ҳолатига кўтарилган эди⁹.

Девонда жикил қабиласига хос сўзлар, уларда ҳар хил касб, савдо-сотиқ ишлари тараққий қилганидан, кўпчилик қабилалар кийим-кечак ва бошқаларда ҳам уларга эргаша бошлаганларидан дарак беради. Девонда жикил қабиласининг у даврда тутган илғор мавқеини кўрсатувчи турли хил фактлар жуда кўп. Улар махсус ишда тўла баён қилинади.

Маҳмуд Қошғарий изоҳига кўра, у даврда тот сўзи икки кил маънода қўлланган: 1) ҳамма қабилаларда: тот — форслардир; 2) яғмо, тухсий қабилаларида бу сўз хусусий маънода исломни қабул қилмаган уйғурлар маъносида ҳам қўлланган.

Сўнгги давр адабиётларида бу сўз асосан форсларгагина хосланиб қолган.

XVI асрда тузилган луғатда, классик адабиётда ҳам форс маъносида учрайди:

Агар тот сан, вагар румсан варар турк забони безабонийро биомуз.

Афрасиёбни Бартольд каби мўътабар олимлар афсонавий шахс,—деб кўрсатганлар. Шунинг учун бу фикр кўпчиликка сингиб келган эди. Маҳмуд Қошғарийнинг бу ҳақдаги маълумотлари тамоман бу қарашга зид бўлиб чиқди. Шунинг учун биз бу ҳақда I томда «Девон»даги маълумотлар асосида изоҳ бердик (қ. «Девон» таржимаси, I том, 493-бет).

Лекин айрим ўртоқлар ҳануз Афрасиёб ҳақида шубҳаланадилар. Ҳатто айрим ўртоқлар уни махсус жой номи деган мулоҳазалар юритадилар. Шунинг учун биз ўз мулоҳазамизни қувватлаб, бу ҳақда яна кичик изоҳни мувофиқ топдик.

Илгари тадқиқотлар — акад. Бартольд, В. В. Григорьевлар Афрасиёбни афсонавий ном деган даъволарида улар бу сўзни туркий эмаслигига асосланганлар. Дарҳақиқат, бу сўз форсча сўз дир. Шунинг учун буни туркий халқлар қаҳрамони деб кўрсатиш олимларнинг афсонавий ном деган қарашларини қувватлайди. Аммо «Қутадғу билик» авторининг маълумотида кўра, бу қаҳрамоннинг асл номи Тунга алп эр эди. Тожиклар буни «Афрасиёб» деб аташ эдилар:

Бу турк бекларининг оти белгулук,
Тунга алп эр эрди қути белгулук.
Тожиклар аюр они Афрасиёб,
Бу афрасиёб алди эллар талаб.

«Девон»да ҳам худди шу мазмун сақланган. Маҳмуд Қошғарий «Тунга алп эр ёки Алп ар тунг» деган ном зикр қилинган ерда, бу—Афрасиёб деб изоҳлайди.

Демак, мўътабар олимларимиз академик Бартольд ва Григорьевларнинг «Қутадғу билик»даги бу фактдан хабарсизликлари уларни адаштирган. Демак, Афрасиёб машҳур Баҳодир Алп ар тунгага форслар томонидан берилган номдир. У тарихий шахс дир. «Девон»да унинг ҳақидаги қасидадан бир қанча парчалар берилган.

Афрасиёбни янглиш тушуниш бир халқ тарихига доир воқеаларни иккинчи бир халққа нисбат беришга элтувчи қўпол хатодир.

⁵ Шу асар, 28-бет.

⁶ Девон, II т., 41-бет.

⁷ Шу асар, 50-бет.

⁸ Шу асар, 56-бет.

⁹ Шу асар, 414-бет.

На узбекском языке

МАХМУД КАШГАРСКИЙ

ДИВАН ЛУГАТ-АТ-ТУРК

Перевёл и подготовил к печати

САЛИХ МУТАЛЛИБОВ

Нашриёт редактори *Т. Содиқов*

Рассом В. Гий

Техредактор *З. П. Горьковая*

Корректорлар: *Ҳ. Саъдуллаева, Р. Қўчқортоева, С. Абдукаримов*

Теришга берилди 10/XII-60 й. Босишга рухсат этилди 23/IV-61 й. Қоғоз
формати $60 \times 92\frac{1}{16} = 13,38$ қоғоз листи. Босма листи 26,75 Нашриёт листи 12,75
Тиражи 3000 Баҳоси ~~97~~ т. Муқоваси 20 т.

Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти босмаҳонаси, Тошкент,
Хоразм кўчаси, 9. Заказ № 784. Нашриёт адреси: Куйбишев кўчаси, 15.